

Tarih Alanında Seçme Yazılar-VI

Selected Articles in the Field of History- VI

Editör: Doç. Dr. Yunus Emre Tansü

Tarih Alanında Seçme Yazılar-VI

Editör:

Doç. Dr. Yunus Emre Tansü

Published by

Özgür Yayın-Dağıtım Co. Ltd.

Certificate Number: 45503

📍 15 Temmuz Mah. 148136. Sk. No: 9 Şehitkamil/Gaziantep

☎ +90.850 260 09 97

📞 +90.532 289 82 15

🌐 www.ozgur yayinlari.com

✉ info@ozgur yayinlari.com

Tarih Alanında Seçme Yazılar-VI

Selected Articles in the Field of History- VI

Editor: Doç. Dr. Yunus Emre Tansü

Language: Turkish-English

Publication Date: 2023

Cover design by Mehmet Çakır

Cover design and image licensed under CC BY-NC 4.0

Print and digital versions typeset by Çizgi Medya Co. Ltd.

ISBN (PDF): 978-975-447-800-6

DOI: <https://doi.org/10.58830/ozgur.pub397>

This work is licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0). To view a copy of this license, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

This license allows for copying any part of the work for personal use, not commercial use, providing author attribution is clearly stated.

Suggested citation:

Tansü, Y. E. (ed) (2023). *Tarih Alanında Seçme Yazılar-VI*. Özgür Publications.

DOI: <https://doi.org/10.58830/ozgur.pub397>. License: CC-BY-NC 4.0

The full text of this book has been peer-reviewed to ensure high academic standards. For full review policies, see <https://www.ozgur yayinlari.com/>

Ön Söz

Türk gençliğinin ulus olarak tarihteki kudretini, kabiliyetini, başarılarını kısaca damarlarındaki asil kanı keşfedebilmesinin birincil ve en önemli yolu tarihini öğrenmekten geçmektedir. Afet İnan'ın Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler başlıklı çalışmasında yer aldığı gibi; *“Büyük devletler kuran ecdadımız büyük ve şümulü medeniyetlere sahip olmuştur. Bunu aramak tetkik etmek, Türklüğe ve cibana bildirmek bizler için bir borçtur. Türk ulusu tarihini, ecdadını tanıdıkça daha büyük işler yapmak için kendinde kuvvet bulacaktır.”*

Ulus ve Dünya tarihinin, bilimsel olarak kapsamlı bir şekilde çalışılması gerektiğini her fırsatta savunan Ulu Önderimiz Mustafa Kemal Atatürk'ün Anafartalar Muhaberatına Ait Tarihçe başlıklı eserinde şu ifadeler yer almaktadır: *“Tarih ne güzel aynadır. İnsanlar, özellikle ahlakta gelişmemiş kavimler en büyük kutsal kavramlar karşısında bile hasis duygulara tâbi olmaktan nefislerini men edemiyor. Tarihin sinesine geçen büyük hâdiselerde bu hâdiseler içinde âmîl ve fâil olanların hal, hareket ve muamelelerini onların ahlâk seviyelerini ne açık gösterir.”*

Günümüz teknolojisinde artan bilimsel literatüre bağlı olarak, tarih araştırmaları yelpazesini genişletmek düşüncesi ile hazırladığımız Tarih Alanında Seçme Yazılar -VI- başlıklı bu kitabın birinci bölümünde Nil Türker Tekin'in hazırladığı; “Seçim Yıllarında Seçim, Basın ve Propaganda”, ikinci bölümünde Seher Yücedürk'ün hazırladığı; “17. yy'ın İlk Çeyreğinde Miras Edinme Yolu Olarak Hibe”, üçüncü bölümünde Süleyman Sinin'in hazırladığı; “Tarihsel Süreçte Göç Olgusu ve Göç Kuramları Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, dördüncü bölümünde Nihal Gezen'in hazırladığı; “Memlûk Sultanlarının Köle Kimlikleri ve Bunun Memlûk Diplomasisine Yansıması”, beşinci bölümünde Ercan Alan'ın hazırladığı; “IV Mustafa ile Yeniçeriler Arasında İmzalanan Hücet-i Şerriyye'nin Yeni Nüshaları”, altıncı bölümünde Zeynep İskefiyeli'nin hazırladığı; “ABCFM'nin Gençlere Yönelik Kitaplarında Ermeniler (Mission Stories of Many Lands Örneği)”, yedinci bölümünde Muhittin Kavık'ın hazırladığı; “Tarihte ve Günümüzde Karabağ Sorunu”, sekizinci bölümünde Yasin Taş'ın hazırladığı; “Bir Bâni Bir Cami: Kürkçüzâde Bican Ağa ve Suruç Ahmed Bican Camii”, dokuzuncu bölümünde Yusuf Ötenkaya'nın hazırladığı; “Eyyûb'î Soyunun Gölgesinde Kalmak: Memlûk Devleti'nin Oluşum Yıllarında Sultanın Meşruiyeti Meselesi”, onuncu bölümünde Ceylan Erva Kılıç'ın hazırladığı; “Osmanlı

Klasik Dönemi'nde Sıbyan Mektepleri", on birinci bölümünde Mehmet Ali Türkmenoğlu'nun hazırladığı; "Adaletnâmelerde Vergi Hükümleri (I.Ahmet Dönemindeki Adaletnâmeler Üzerinden Bir Tahlil)", on ikinci bölümünde Mehmet Ali Türkmenoğlu'nun hazırladığı; "Osmanlı Kadısının Güvence Arayışı: Dava Tanıklarının (Şuhûdü'l Hâl) Mahkemede Varlığı ve Faaliyetleri", on üçüncü bölümünde Metin Aksoy'un hazırladığı; "2. Dünya Savaşı Başında Türkiye'nin Boğazlar Politikasının Gerçekçilik Çerçevesinde Değerlendirilmesi" başlıklı makaleler yer almaktadır.

Türk tarihinin siyasi, sosyal ve kültürel yönlerinin konu alındığı bu kitabın, hazırlanma ve yayınlanma aşamasında, bizden emek ve desteklerini esirgemeyen Sayın Yazarlarımıza, Özgür Yayınlarına ve Dr. Semra Çerkezoğlu'na sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ

Preface

The primary and most important way for Turkish youth to discover their power, talents and achievements in history as a nation, in short, the noble blood in their veins, is to learn their history. As stated in Afet İnan's work titled *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler* (Memories and Documents About Atatürk); *“Our ancestors, who founded great states, had great and comprehensive civilizations. It is our duty to search for this, to examine it, and to inform it to Turkishness and the world. As the Turkish nation gets to know its history and ancestors, it will find the strength to do greater things.”*

The following statements are included in the work titled *AnafartalarMuhaberatına Ait Tarihçe* (History of Anafartalar Correspondence) by our Great Leader Mustafa Kemal Atatürk, who advocated at every opportunity that the history of the nation and the world should be studied comprehensively scientifically: *“What a beautiful mirror history is. People, especially the morally developed tribes, take their souls away from men by being subject to selfish feelings even in the face of the greatest sacred concepts. In the great events that go down in history, it shows the attitudes, actions and behaviors of those who are responsible and active in these events, clearly showing their moral realization.”*

This book, titled *Tarih Alanında Seçme Yazılar -VI-* (Selected Writings in the Field of History -VI-), has been prepared with the idea of expanding the range of historical research, depending on the increasing scientific literature in today's technology. This book in the first chapter prepared by Nil Türker Tekin; “Election, Press and Propaganda in Election Years”, in the second chapter prepared by Seher Yüçetürk; “Grant as a Way to Obtain an Inheritance in the First Quarter of the 17th Century”, in the third chapter prepared by Süleyman Sinin “A General Evaluation on the Phenomenon of Migration and Migration Theories in the Historical Process”, in the fourth chapter prepared by Nihal Gezen; “Slave Identities of Mamluk Sultans and Its Reflection on Mamluk Diplomacy”, in the fifth chapter prepared by Ercan Alan; “New Copies of the Hüccet-i Şerriyye Signed Between Mustafa IV and the Janissaries”, in the sixth chapter prepared by Zeynep İskefiyeli; Armenians in ABCFM's Books for Young People (Mission Stories of Many Lands Example)”, in the seventh chapter prepared by Muhittin Kavık; “Karabakh Problem in History and Today”, in the eighth chapter

prepared by Yasin Taş ; “One Builder, One Mosque: Kürkçüzade Bican Ağa and Suruç Ahmed Bican Mosque”, in the ninth chapter prepared by Yusuf Ötenkaya; “Staying in the Shadow of the Ayyubid Lineage: The Issue of the Sultan’s Legitimacy in the Formative Years of the Mamluk State”, in the tenth chapter prepared by Ceylan Erva Kılıç; “Sıbyan Mektebs in the Ottoman Classical Period”, in the eleventh chapter prepared by Mehmet Ali Türkmenoğlu; “Tax Provisions in the Justice Books (An Analysis Based on the Justice Books of the Period of Ahmet I)”, in the twelfth chapter prepared by Mehmet Ali Türkmenoğlu; “The Ottoman Judge’s Quest for Assurance: The Presence and Activities of Case Witnesses (Şühûdü’l Hâl) in Court”, in the thirteenth chapter prepared by Metin Aksoy; “Evaluation of Turkey’s Straits Policy at the Beginning of World War II within the Framework of Realism”, articles are available.

I would like to express my endless gratitude to our esteemed authors, Özgür Publishing and Semra Çerkezoğlu for their efforts and support during the preparation and publication of this book, which covers the political, social and cultural aspects of Turkish history.

Assoc. Prof. Yunus Emre TANSÜ

İçindekiler

Ön Söz	iii
Preface	v

Bölüm 1

İşgal Yıllarında Seçim, Basın ve Propaganda	1
<i>Nil Türker Tekin</i>	

Bölüm 2

17. Yy'n İlk Çeyreğinde Miras Edinme Yolu Olarak Hibe	13
<i>Seher Yücetürk</i>	

Bölüm 3

Tarihsel Süreçte Göç Olgusu ve Göç Kuramları Üzerine Genel Bir Değerlendirme	31
<i>Süleyman Sinin</i>	

Bölüm 4

Memlûk Sultanlarının Köle Kimlikleri ve Bunun Memlûk Diplomasisine Yansıması	49
<i>Nihal Gezen</i>	

Bölüm 5

IV. Mustafa ile Yeniçeriler Arasında İmzalanan Hüccet-i Şeriyeye'nin Yeni Nüshaları	67
<i>Ercan Alan</i>	

Bölüm 6

- ABCFM'nin Gençlere Yönelik Kitaplarında Ermeniler (Mission Stories of Many Lands Örneği) 91
Zeynep İskefiyeli
Fikrettin Yavuz

Bölüm 7

- Tarihte ve Günümüzde Karabağ Sorunu 115
Muhittin Kavak

Bölüm 8

- Bir Bâni Bir Cami: Kürkçüzâde Bican Ağa ve Suruç Ahmed Bican Camii 137
Yâsin Taş

Bölüm 9

- Eyyûbî Soyunun Gölgesinde Kalmak: Memlûk Devleti'nin Oluşum Yıllarında Sultanın Meşruiyeti Meselesi 161
Yusuf Ötenkaya

Bölüm 10

- Osmanlı Klasik Dönemi'nde Sıbyan Mektepleri 173
Ceylan Erva Kılıç

Bölüm 11

- Adaletnâmelerde Vergi Hükümleri (I.Ahmet Dönemindeki Adaletnâmeler Üzerinden Bir Tahlil) 187
Mehmet Ali Türkmenoğlu

Bölüm 12

Osmanlı Kadısının Güvence Arayışı: Dava Tanıklarının (Şuhûdü'l Hâl)
Mahkemede Varlığı ve Faaliyetleri (Bir Şer'iyeye Sicili -215/1 Urfa- Üzerinden
Bir Anlama Denemesi) 195

Mehmet Ali Türkmenoğlu

Bölüm 13

2. Dünya Savaşı Başında Türkiye'nin Boğazlar Politikasının Gerçekçilik
Çerçevesinde Değerlendirilmesi 207

Metin Aksoy

İsmail Köse

İşgal Yıllarında Seçim, Basın ve Propaganda

Nil Türker Tekin¹

Özet

Bu makale, I. Dünya Savaşı'ndan yenik ve işgal altında çıkan Osmanlı İmparatorluğu'nun Anadolu topraklarında başlayan bağımsızlık mücadelesi sırasında yapılan seçimleri anlatmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda bir komutan olan Mustafa Kemal Paşa'nın Mondros Mütarekesi'nin hemen ardından bağımsızlık mücadelesi için kamuoyu oluşturmak amacıyla "Minber" ve Milli Mücadele'yi başlatırken "İrade-i Milliye" gazetelerini kurmasının önemini tartışmakta, basının önemini vurgulamakta ve basının rolünü öne çıkarmaktadır. Amasya Protokolü'nden Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılışına kadar Milli Mücadele'nin hemen her aşamasında milli egemenlik kavramının öne çıkarılması vurgulanırken, Milli Mücadele'nin başlangıcında 1919 seçimlerinde basının ve propagandanın rolü inceleniyor. Sivas Kongresi'nin kararıyla yayın hayatına başlayan "İrade-i Milliye" gazetesi ile İstanbul'un önde gelen gazetelerinden "İkdam" ve "Yeni Gün" de seçimlere ilişkin çıkan yazılar mercek altına alınıyor. Özellikle gazetelere yansıdığı şekliyle halkı oy kullanmaya teşvik eden söylem aktarılıyor. Makalede, Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki Kurtuluş Savaşı'nın işgal altında bile ulusal egemenlik ilkesine bağlı kalarak nasıl güç ve meşruiyet kazandığı vurgulanıyor. Basının Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın açılması için gösterdiği çabalar, basının ulusal egemenliğin inşasındaki rolüne ışık tutuyor.

Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'ndan (1914-1918) mağlup bir devlet olarak çıkmış ve Ortadoğu'daki topraklarının neredeyse tamamını kaybetmiştir. Savaşta kaybetmediği Anadolu coğrafyası ise emperyalist devletlerin önceden kendi aralarında yaptıkları antlaşmaların uygulamaya geçmesiyle beraber işgal edilmeye başlanmıştır. Anadolu'da başlayan bu haksız işgaller, beraberinde bir direncin yani Milli Mücadele'nin doğmasına yol açmıştır. Mustafa Kemal Paşa ise I. Dünya Savaşı sırasında Çanakkale, Kafkasya ve Suriye-Filistin Cephelerinde görev yapmış, Mondros Ateşkesi

1 Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, ORCID:0000-0001-6287-4975

Antlaşması'nın imzalanması sonrası Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığı'na atanmıştır. Yıldırım Orduları'nın dağıtılması müteakiben 1918 Kasım ayının 13'ünde İstanbul'a giderek ve oradaki hükümet değişikliklerinde etkili olmaya çalışmış, fakat herhangi bir başarı elde edemiştir. İstanbul'da kaldığı müddet zarfında yakın dostu Fethi Okyar'la *Minber* adlı bir gazete çıkarırlar. Gazetenin amacı kamuoyunun aydınlatılması ve halkın yönlendirilmesiydi².

Bu gazete sansüre uğradığı için 20.12.1918 tarihinde son sayısını yayımlamıştır. Ayrıca Pera Palas Oteli'nden sonra yerleştiği Şişli'deki evde arkadaşları Rauf bey (Orbay), A. Fethi Bey (Okyar), Kazım Bey (Karabekir), İsmail Bey (Canbulat), Ali Fuat Bey (Cebesoy) ve İsmet Bey (İnönü) ile bir toplantı yapmış, fikir teatisinde bulunmuşlar ve İstanbul'da istenilen sonucun elde edilemeyeceğinde fikir birliğine vararak eylemleri Anadolu'ya kaydırma kararı almışlardır. Mustafa Kemal Paşa, yukarıda da belirtildiği üzere vatanın kurtarılmasını amaçlayan çalışmaları İstanbul'da yapamayacağının farkına varmış ve Anadolu'ya geçebilenin fırsatlarını aramaya başlamıştır. Samsun ve çevresindeki karışıklar ve itilaf devşletlerinin bu konudaki serzenişleri Mustafa Kemal'e Anadolu'ya geçme bahanesini yaratmıştır. Bu arada Babiali, bölgeye yüksek rütbeli bir subayın gönderilmesini düşünmüş, bu durumda Mustafa Kemal'i İstanbul'dan uzaklaştırmaya çalışan Damat Ferit Paşa da aradığı bahaneyi bulmuştur. İngiltere'nin de Mustafa Kemal'e karşı bir tavrı olduğu oldukça nettir. İngilizlerin, Mustafa Kemal ile ilgili olumsuz fikirleri olduğunu, onu tutuklatmak ya da sürgüne gönderme şeklinde olumsuz fikirleri olduğu görülmektedir. Yani Damat Ferit Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'yı İstanbul'dan uzaklaştırma isteği yalnızca Damat Ferit'e ait bir fikir değildir. Damat Ferit Paşa ve İngilizlerin dışında Mustafa Kemal Paşa'nın İttihatçılara ve Almanlara uzak olması, Enver Paşa'nın yanında yer almaması, aşağıda adını vereceğimiz Genelkurmaydaki bazı yetkililerin Mustafa Kemal Paşa'ya yakınlığı, ona bu görevin verilmesinde etkili olmuş diğer nedenlerdir. Genelkurmay Başkanı Cevat Paşa'nın (Çobanlı) ve Kazım Paşa'nın (İnanç) desteği ile Mustafa Kemal Paşa 29.4.1919 tarihinde Dokuzuncu. Ordu Müfettişi olarak (daha sonra Üçüncü Ordu) Orta ve Doğu Karadeniz bölgesindeki karışıklığı engellemek, bölgedeki silah ve cephaneyi toplamak ve aynı bölgedeki mille direniş hareketlerini engellemek için vazifelendirilmiştir. Görev bölgesi içinde; Sivas, Van, Erzincan, Erzurum ve çevresi de vardır. Mustafa Kemal Paşa'nın Ordu Müfettişliği görevi hem askeri hem idari yetkiyi kapsıyordu. Ayrıca Üçüncü ve Onbeşinci Kolordular da Mustafa Kemal Paşa'nın emir ve yetkisi altına verilerek kendisi 16.5.1919'da Samsun'a gönderilmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın yapacağı işler arasında, bölgede

2 Tevetoğlu 1988, s.183.

bozulan iç asayişini sağlamak, bölgedeki silahların ve cephanenin toplatılması ve depolara taşınması sayılabilir. Mustafa Kemal Paşa 17 kişilik maiyetiyle beraber İstanbul'dan yola çıkmış ve 19.5.1919 tarihinde Samsun'a ulaşmıştır.

Mustafa Kemal Paşa, padişahın kendisine verdiği görevleri bir yana bırakarak Havza Bildirgesi ile durumu yani işgaller ve direniş ile ilgili bilgileri bazı önemli Vali, komutan ve mutasarrıflara bildirmiş 22.6.1919'da yayımladığı Amasya Genelgesi ile de bağımsızlık mücadelesini ve Anadolu ihtilalini başlatmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın, fırsatını bulduğu her toplantıda, yayımladığı her bildiriye ulusal egemenlik kavramını ön plana çıkarttığını görmekteyiz. Erzurum ve Sivas kongreleri ise genelgede duyurulan kararların, bölgesel ve ulusal delegeler tarafından da onaylanması anlamını taşıyordu. Özellikle, her iki kongrede de Osmanlı Mebusan Meclisi'nin tekrar toplanması isteniyordu. Çünkü ulusal egemenlik kavramının meşruluk kazanması ancak halkın seçtiği mebuslardan oluşan meclis ile mümkündür. İşte bu durum her iki kongrede de karar haline gelmiştir. Ayrıca Sivas Kongresi'nde ülkenin çeşitli bölgelerinde kurulmuş bölgesel kurtuluş dernekleri birleştirilmiş, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti (AveRMHC) adını almıştır. Böylece Milli Mücadele'nin tek elden yürütülmesi amaçlanmış, ulusal egemenliğe giden yolda önemli bir mesafe kat edilmiştir. Ayrıca, Erzurum Kongresi'nde kurulmuş olan Temsil Heyeti bu kongrede Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında tüm ulusun delegeleri tarafından onaylanmıştır. Bütün bu gelişmeler sırasında Damat Ferit Paşa hükümeti istifa edene kadar Anadolu, İstanbul ile her türlü bağlantısını kesmiş ve sonunda Damat Ferit Paşa istifa etmek zorunda kalmıştır. Yeni kurulan hükümet de 9.10.1919'da "Mebuslar seçimine mahsus kararnameyi" yayımlamış ve seçimlerin yapılmasını bildirmiştir. Mustafa Kemal Paşa ile İstanbul Hükümeti'nin temsilcisi Salih Paşa arasındaki Amasya Görüşmeleri sırasında (20-22.10.1919) 5 maddelik bir protokol imzalanmış, bu protokole özellikle Mebuslar Meclisi'nin İstanbul'un dışında toplanması istenmiştir. Salih Paşa Osmanlı Mebuslar Meclisi'nin İstanbul'un dışında toplanması isteğini padişah ve sadaret kabul ettirememiş, bu olumsuz görüşe Osmanlı Kanun-i Esasiye'yi dayanak noktası haline getirmiştir. Ayrıca protokol maddelerinin meclisin toplanması dışındakilerinin hiçbirini padişah kabul etmemiştir³. Fiilen düşman işgalinde olan ve zararlı cemiyetlerin yoğun faaliyet sahası olarak kullandığı İstanbul, meclis için hiç de güvenli bir yer değildi. Bu nedenle de Mustafa Kemal Paşa'nın Mebuslar Meclisi'nin İstanbul'da toplanması kararıyla ilgili endişeleri vardı. Ancak Mustafa Kemal, bu fikrinin olabirliğini AveRMHC ve kolordu komutanlarına çektiği

3 Türker Tekin 2001, s. 51-58.

telgraf ile sormuş ve son olarak Sivas'ta komutanlarla yaptığı görüşmelerden meclisin İstanbul'da toplanması fikri ağırlık kazanınca o da bu fikre uyarak seçimlere katılma kararı almış ve Erzurum mebusu (milletvekili) seçilmiştir.

1919 seçimlerine AveRMHC'nin yanı sıra Osmanlı Çiftçiler Derneği, sadece İstanbul'dan olmak üzere ise Milli Kongre ve onunla birleşen Milli Ahrar, Ahal-i İktisat Fırkaları, ayrıca Sulh ve Selamet-i Osmaniye Fırkası, Milli Türk Fırkası, Sosyalist Birliği, Türkiye İşçi-Çiftçi Sosyalist Fırkası ve Türkiye Sosyalist Fırkası da katılmıştır⁴. Hatta Zeytinburnu Fabrikasının ustabaşı Numan Efendi'nin de mebus seçildiği bilinmektedir⁵. Seçimler, AveRMHC'nin zaferi ile sonuçlanırken, Osmanlı Çiftçiler Derneği de İstanbul ve Anadolu'dan mebus çıkarmayı başarmıştır⁶. Sivas Kongresi'nde alınan karar gereğince İrade-i Milliye adıyla bir gazete yayımlanmaya başlamıştır. Bu gazete AveRMHC'nin adeta sözcülüğünü yapmış ve 1919 seçimlerinde de propaganda görevini üstlenmiştir. Bu gazetede "İntihabat" (seçim) başlığı altında çıkan yazıda seçimin önemi vurgulanmakta ve şöyle denilmektedir⁷: "Bir hak veya bir vazife olmak üzere telakki edilen intihab şüphesiz ki nefsimizde bir kuvvetir... Pek ayandır ki intihab mevcut olmadığı zaman efradı milletin iradesi bir tazyik altında kalır... İntihab, efrada intikal itibariyle, hak şekli alır. Herkesin intihabata iştirak hakkı mevcuttur".

Aynı yazıda seçimlere Kuvay-ı Milliye ve Müdafa-i Hukuk Cemiyeti taraftarlarının müdahale ve baskı yapmadığı belirtilmekte ve "intihab ile sine-i milletten dönmüş hakiki bir vekil-i meşgul sıfatı ile meydana mücahedeya (güç sarf etmek, bir işi yapmak için çaba sarfetmek) atılmaları istikbalimizin kemaline beraat, istihsal ve tarihimiz içinde bir sahife-i şeref meal olacaktır", denilerek işgal altındaki Anadolu'da bu seçimlerin özgürlüğe kavuşmak bakımından önemini vurgulanmıştır.

İrade-i Milliye, seçimlerin ertelenmesi için yapılan karşı propagandaların olduğunu, ancak sonuçsuz kaldığını belirtirken⁸ Hürriyet ve İtilaf Fırkası, tüm partileri çatısı altında toplamaya çalışmıştır. Özellikle ideolojik olarak en yakın olduğu Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkası ile yapılan ittifak çalışmaları da sonuçsuz kalınca, şubelerine "Millî Harekât" adı altındaki tahakküm dolayısıyla serbest seçimlerin mümkün olamayacağını ileri sürerek seçimlere katılmama kararı almıştır (1.11.1919). İlk toplantısını

4 Tunaya 1952, s. 399-478.

5 Baykal - Baykal - Özbey 2018.

6 Tunaya 1952, s. 459.

7 *İrade-i Milliye*, 10 Teşrini sani 1335, sayı 11, s. 1.

8 *İrade-i Milliye*, 8 Kanuni evvel 1335, sayı 15, s. 1: "Meclis-i Milli'de"

12.1.1920'de yapan meclise Anadolu'dan yirmi civarında Hürriyet ve İtilâf taraftarı mebus girmişse de, fırka, bunların istifasını istedi⁹.

Ayrıca AveRMHC 'nin kadınları, seçmenlerin isabetli seçim yapabilmeleri için ev ev dolaşarak seçimlerin önemini anlatmaya çalışmışlardır¹⁰.

Yunus Nadi ise *Yeni Gün* gazetesinde çıkan bir yazısında; Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin Anadolu 'daki harekete karşı bakış açısını şu cümlelerle aktarmıştır¹¹: “ ... son Ferit Paşa hükümeti'nde beş on gün nazırlık edip, çekilmiş bir zat o zaman hiç umulmadığı halde bize şu vakayı nakletmişlerdi: Meclis-i Vükela 'da sadrazamın Anadolu 'daki Teşkilat -1 Milliyeye karşı asker sevki teklifini kabul etmeyen bunu ne esasen caiz ve ne de zaten mümkün ve müsemmir görmeyen bil-mukabele derki: - Hemen vurup kırmak tarafını düşüneneğimize bir de işin olur tarafını tetkik edelim. Teşkilat-1 Milliyeye 'nin haysul mecmuu ne istiyor? Vatanın selamet ve tamamîyetini biz bu talebe muvarız olabilir miyiz? Elbette değil.... Nihayet Teşkilat-1 Milliyeye'de bir de hususiyle muttalliblerinin başlıcası olarak neyi istiyor? Acilen intihabat icrasıyla hal ve mevki'e kuvvei teşriyyenin, yani irade-i milliyenin hakim olmasını pek iyi herşeyi haledecek olan bu noktada Teşkilat-1 Milliyeye ile neden ihtilaf ettiğimizi ben anlamıyorum. Bugünden tezi yok en kısa tarihleriyle intihabat icrasına ciddiyetle teşebbüs edelim. Memleketin dahilinde sükun ve intizamını iade, harice karşı ise vakar ve kemalini irae (göstermek) edecek yegane tarik (yol) bundan ibarettir. Zaten mesele bir Kanun-i Esasi meselesidir. O cihetle hatta burada duru dıraz (uzun uzadıya) münakaası bile caiz görülme yeridir”

Damat Ferit Paşa'nın bu konuşma sırasında, “- Pekiyi ama, derhal intihabat icrasına şur'u etsek (başlasak) gelecek mebusların yüzde doksani İttihada çıkar.” şeklindeki endişesini belirttikten sonra yukarıda sözü geçen zatın: “.- İntihabat gibi neticesi itibarıyla memlekete bu kadar hayır ve menfaati dokunacak bir vacibenin (yapılması gerekli olan) böyle bir vahimeye (kuruntuya) feda edilmesi hak ve mantığa muvafık (uygun) olamaz. Haydi bir an için bu vehmi (kuruntuyu) bir hakikat gibi kabul edelim. Öyle dahi olmak lazım gelse, iyi ya, biz de yüzde doksan gibi kahir (üstün) bir ekseriyet halinde tecelli edecek olan neticeye iltihak ederiz (katılırız). Sadrazam Paşa'nın düşünüşüne doğru desek bizim memlekette halkın -o da şüpheli olmak üzere- yalnızca yüzde onuna istinat ettiğimize (dayandığımıza) hükmetmek lazım gelecek ki, hiçbir şey olmasa yalnız bu vaziyet bizim hal ve mevkiimizin garabetini (tuhaflığını) göstermeye

9 Birinci 1998, s. 507-511.

10 Goloğlu 1970, s. 45.

11 *Yenigün*, 13 Teşrini evvel 1335, s. 1: "Yine intihabata dair- Teşkilat kuvveti"

kifayet eder (yeterlidir)” sözleri yüzünden ertesi günü Resmi Gazete’de “bir nazırın istibdali (değişimi)” şeklinde yorumlandığını ifade etmiştir. Yunus Nadi aynı yazıda: “ ..intihabatta herkes reyini fertten ferde verecek olmakla beraber esasen takip olunacak hattı hareket asgarisi cemiyetler ve firkalar halinde toplu toplu yürümekten ibaret olabilir. Meşrutî hayata dahil bulunan milletlerde idrak seviyesi bu türlü hareketi mümkün ve hatta zarurî kılacak surette yükselmiştir...Bize göre önümüzdeki intihabatta halkın etrafında toplanacağı, esas, memlekette mütarekeden beri içinde yaşatıla geldiğimiz yer yer felaketli, her tarafta ve daima buhranlı ve endişe bahş vaziyet ve şerait açıktan açığa tayin ve irac (göstermek) eylemektedir.” diyerek seçimde herkesi birliğe çağırmıştır.

1919 yılında Anadolu halkı için bir takım kırmızı çizgiler oluşmuştu. Bunlardan bir tanesi ve en tehlikeli görüleni İttihatçı olmaktı. Özellikle Osmanlı Devleti’nin savaştaki kayıplarından sorumlu görülen bu parti sonrasında liderlerinin de ülkeden kaçmasıyla halkın gözünden iyice düşmüş bir oluşuma dönüşmüştü. Bu bağlamda halkın Kuvayı Milliyecilere destek olması için İttihatçılarla hiçbir bağlarının olmadığına ikna edilmeleri gerekmektedir. Basın bu konuyu da irdelemiştir. *İkdam* gazetesinde çıkan bir haber baktığımızda Kuvayı Milliye rüesasından (reislerinden) Vasıf Bey, hiç kimsenin zorlanmadığını ve vatana hizmet için çalıştıklarını belirtmiş, İttihat Terakkicilerin Temsil Heyeti’ne veya Kuvayı Milliye’ye girmek istediklerini ancak Temsil Heyeti’nin bunu reddettiğini beyan ederek Temsil Heyeti ve Kuvayı Milliye’nin İttihat ve Terakki’den farklı ve ayrı olduğunu vurgulayarak, halkın korkusunu giderip sempatisini kazanmaya çalışmıştı¹².

Harbiye Nazırı Cemal Paşa da (Mersinli) Mustafa Kemal Paşa’ya gönderdiği yazısında “Mebusların seçimine hiçbir şekilde karışılmamış olduğu kanısı umumidir.” diyerek seçimlerin tarafsızlığını vurgulamıştır¹³.

Mustafa Kemal Paşa’nın Kuvayı Milliye ile ilgili gönderdiği telgraf ise tüm şüpheleri giderici ve halkı milli harekete çekici niteliktedir. M. Kemal’in AveRMHC Heyeti Temsiliye’si namına yayımladığı bildiride ise genel duruma değinmiş seçimler esnasında kanunlara kesinlikle karışılmayacağını belirtmişti¹⁴.

1919 seçimlerinde gayrı-müslimlerin seçime katılmayacağına dair haberlerin dış basındaki yansımada (*Monitor European*) Anadolu’da başlayan Milli mücadele hareketinin “katılmama eyleminde” sebep olarak

12 *İkdam*, 27 Teşrinî evvel 1335, s. 3.

13 Goloğlu 1970, s. 47.

14 *İrade-i Milliye*, Teşrinî evvel 1335, sayı 7, s.1.

gösterildiği belirtilmiştir. Ancak Osmanlı basınında yer alan haberlerde, Anadolu'dan gelen telgrafların gayri müslimlerin tümünün böyle düşünmediğini gösterdiğini yazmıştır¹⁵. Özellikle Sinop bölgesi örneği verilerek Samsun metropoliteninin tüm baskılarına rağmen Gayri Müslimlerin seçimlere iştirak ettiğini belirtmiştir¹⁶. 1919 seçimlerinde Anadolu, kısmen İstanbul Hükümeti'nin denetiminden çıkmıştı. Bu durumda Sivas Kongresi sonrası yaşanmış olan ve 21 gün süren “telgraf Protestosu”nu etkisi çoktu. Bu protesto olayı Temsil Heyeti'nin emriyle Anadolu'daki tüm valilerin İstanbul Hükümeti'nden gelen hiçbir emri yerine getirmeyişleri ve nihayetinde Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin istifa etmesi idi. Bu olay Mustafa Kemal Paşa'nın deyimiyle İstanbul Hükümeti'nin Anadolu'ya tabi olması olarak yorumlanmıştır. Merkezi otorite güçsüz imajı halkın de seçimlere olan ilgisini azaltmasın diye basında konuyla ilgili yazılar yayınlanmıştır. Özellikle *İkdam* gazetesinde İstanbul'un önemini daha da vurgulayan yazılara yol açmıştı. Ancak tabii ki bu yazılarda “İstanbul Anadolu'ya hakim olamıyor tezi” yerine partilerin taşra teşkilatının yetersizliği neden olarak gösterilmiştir¹⁷.

1919 yılının tüm olumsuz koşulları içinde milletvekili seçimleri çok önemsenmiş ve kamuoyuna bazı önerilerde bulunulmuştur. Örneğin *Yeniğün* gazetesinde çıkan bir yazıda¹⁸ “...milli vahdetin halden (bozukluktan) vikayesini (korumak) temin için ne yapmalı? Yani hali hazırda iki şey gözetmek lazımdır: 1- İntihabatın kanun dairesinde ve tamamen serbest olması 2- Fakat, teferruat hakkındaki ihtilafattan milli vahdetin müteessir olmaması. Her memlekette herhangi bir zamanda yapılacak herhangi bir intihabatta mutlak hakkında milletin reyini almak icab eden mühim bir mesele bulunur. Bugün bizim intihabatın yegane mevzuu gayesi de Türk milletinin istiklalini, hakkını hürriyetini, bir kelime ile, bütün varlığını kurtarmaktır. Binanaleyh mesele: a) Ne bir fırka meselesidir, b) Ne, herhangi bir sınıfın menfaati meselesidir, c) Ne muhafazakarlık ve hürriyetperverlik gibi bir hissiyat ve hayati anlayış meselesidir, d) Ne de bir siyaseti hariciye meselesidir, bilakis mesele, tam ve hakiki manasıyla: Milletın varlığını kurtarmak meselesidir. Bir seneden beri Türk halkı çok hakaret ve zulüm gördü...Şimdi hakkını müdafaa edecek, vahdetini (birliğini) kurtaracak, medeniyeti ile hırsı ile bütün milletler gibi millet olarak kalma hakkını isteyecektir”, denilerek herkesin bu fikir etrafında toplanarak parti ayırımı yapılmamasının gerekliliği belirtilmiştir. Birlik ve beraberlik kavramları vurgulanmıştır.

15 *İkdam*, 29 Teşrin evvel 1335, s. 1.

16 Baykal - Baykal - Özbey 2018.

17 *İkdam*, 9 Kanun-i evvel 1335, s. 1.

18 *Yeniğün*, 15 Teşrin evvel 1335, s. 1.

1919 seçimleri Türk halkının bir anlamda kaderini tayin eder niteliktedir. Bu önemi vurgulamak için yalnızca gazete makale ve haberleri değil propaganda amaçlı çeşitli yazıların gazetelerde yayımlandığını ve halkın oy kullanmaya çağrıldığını görmekteyiz. Bunlardan bazı örnekler şunlardır:

“Vatandaş! Müntehibi sanilerin intihabatında akıllı davran. Ancak senin arzu ettiğin mebus namzetlerini intihab etmeye taraftar olanlara reyini ver. Senin iltizam ettiğin (gerekli gördüğün) mebus namzetleri hangi fırkanın, cemiyetin listesinde ise ancak o teşkilatların müntehibi sani listesine reyini ver.”¹⁹

“Vatandaş! intihabata tamamen alakadar ol... Yalnız kendin uyanık olma ile iktifa etme (yetinme) , vatandaşlarını da uyandır, onları da rey vermeye sevk et !... Sandığa atılan bir rey ekseriya bir iyi mebusun meclise girmesine sebep olur.”²⁰.

“Vatandaş! İntihab zamanı yani imtihan zamanı geldi. Ancak menafi-i aliye-i vataniyeyi (vatanın büyük çıkarlarını) her türlü ihtirasın fevkinde tutacak ve müstakbel meclisi millimizde en muğlak mesaili siyasiyeyi bi hakkın idrak ve ihata edecek (kavrayacak) evsafi haiz zevata (niteliğe sahip kişilere) rey vermelisin”.²¹.

“Seçimler hayati bir meseledir. Bir milli vazifedir!”²²

Yeniğün Gazetesi’nde halkın seçimlere katılması için çağrı niteliğinde yazılar çıkmış ve bu yazılarda seçimlere katılmayanların Yunan Başbakanı Venizelos’a hizmet edeceği vurgulanmıştır²³.

Aynı gazetede daha sonraki günlerde mebus seçimlerinin Osmanlı Devleti’nin imzalayacağı barış antlaşmasında çok önemli rol oynayacağı ve ülke bütünlüğü için seçimlerin hayati bir önem taşıdığı, oy vermemenin intihar ile aynı anlamda olduğu gazetede yer alan şekliyle “kendi kendimizi hançerlemek olacağı” vurgulanmıştır²⁴.

Osmanlı Mebuslar Meclisi seçimlerinde Mustafa Kemal, Erzurum milletvekili seçilmiş, ancak güvenlik açısından İstanbul’a gitmemiş, gelişmeleri Ankara’da izlemiştir. Seçimlerde 168 milletvekili seçilmiştir. Mustafa Kemal’in Erzurum milletvekilliği ile ilgili, İstanbul Hükümetinin hazırladığı raporda,

19 *İkdam*, 25 Teşrini evvel 1335, s. 1.

20 *İkdam*, 23 Teşrini evvel 1335, s. 1.

21 *İkdam*, 19 Teşrini evvel 1919, s. 1.

22 *Yeniğün*, 14 Teşrini evvel, 1335, s.1.

23 *Yeniğün*, 19 Teşrinievvel, 1335, s.1.

24 *Yeniğün*, 23 Teşrinievvel 1335, s.1.

Erzurumluların Mustafa Kemal Paşa'yı kendilerine milletvekili seçmelerinin tek nedeninin “canlarını ve vatanlarını koruma kaygusuyla girişilmiş olan milli mücadeleye Mustafa Kemal Paşa'nın da katılmış ve milli çabalarla milli kuruluşları düzenlemeye çalışmış olmanın yarattığı saygı” olduğu anlatılarak bunu “beşyüz mühürlü tutanakla ilan edildiği” belirtilmiştir²⁵.

Kazanan mebusların bir kısmı ile mebuslar İstanbul'a gitmeden önce Ankara'da görüşmüş ve bazı isteklerde bulunmuştur. Mustafa Kemal, Ankara'da, seçilen mebuslarla (çoğunluğu Müdafaa-i Hukuk gruplarındandır) görüşmüş ve onlardan kendisini İstanbul'da Meclis-i Mebusan Reisi seçmelerini, aynı Meclis'te AveRMHC grubu kurmalarını, yeni bir hükümet kurulmasını ve kendisinin hazırladığı bir bildiriye (Misak-ı Milli) Meclise kabul ettirmelerini istemiştir.

Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı 12.11.1920'de İstanbul'da toplanmıştır. İlk gün çoğunluk sağlanamadığından, 97 mebus ile çalışmalarına başlamıştır. Meclis Başkanı'nın Reşat Hikmet Bey olması (padişahın onayladığı isim), Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara'da görüştüğü mebuslara sunduğu isteklerinin çok da kolay onaylanmayacağına göstergesidir. İstanbul'daki Meclis'te hem padişahın hem de İtilaf Devletlerinin baskısının hissedildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca seçilen Mebuslar Mecliste AveRMHC grubunu da kuramamışlardır. Son Osmanlı Meclis-i Mebusanındaki 80 mebus, “Felah-ı Vatan” adıyla bir grup kurmuşlardır. Bu grup Milli Mücadele yanlısı olup Mustafa Kemal Paşa'nın hazırladığı Misak-ı Milli taslağını kendi aralarında onayladıktan sonra Meclis'te de imzaya açmışlar ve onaylatmışlardır. Bu onay, Mustafa Kemal Paşa'nın görüşlerinin hukuksal dayanağı olmuştur. Bu nedenle İtilaf Devletleri'nin baskısıyla Ali Rıza Paşa istifa etmiş (4.3.1920), yerine Salih Paşa sadrazam olmuş, ancak yaklaşık 1 ay sonra Salih Paşa da istifa etmiş, Damat Ferit Paşa yeniden sadrazam olmuştur. 16 Mart 1920'de İstanbul resmen işgal edilmiş ve Mebuslar Meclisi İtilaf kuvvetleri tarafından basılmıştır. Osmanlı Meclisi de padişah tarafından feshedilmiştir (11.4.1920). Bu da Ankara'da TBMM'nin açılışını hızlandırmıştır.

Bu arada Mustafa Kemal Paşa, tüm komutanların görüşlerini alarak ulusal bir meclisin Ankara'da toplanması için 19 Mart bildirisini ile bu isteği tüm bağımsız sancak ve kolordulara bildirmiştir. Bildiriye göre; her sancaktan beş üye seçilecek, seçim, her sancakta, o sancağın kendi ilçelerinden çağıracağı ikinci seçmenlerle, sancak idare ve belediye meclisleriyle Müdafaa-i Hukuk yönetim kurullarında aynı günde ve aynı oturumda yapılacaktır. Bu seçimlere her parti, gurup ve kurtuluş mücadelesine katılmak isteyen her ferdin

25 Goloğlu 1970, s. 47.

katılabilme özgürlüğü vardı²⁶. İstanbul'daki Meclis-i Mebusan'dan kaçan milletvekillerinin yanı sıra yukarıda belirtilen kurallar gereği Anadolu'da yeniden seçimler yapılmış ve Ankara'da Büyük Millet Meclisi açılmıştır (23.4.1920). I. TBMM'nin toplam üye sayısı hakkında farklı bilgiler mevcuttur. Sayıların farklı olmasının nedeni, çift dereceli seçim sisteminde seçimin başlangıç ve bitiş tarihinin her yerde aynı olmaması, bazı küçük yerleşim yerlerinde mebus seçilememesi veya beklenenden daha az mebus seçilmesi, mebusların bazılarının ölmeleri, Osmanlı Meclis-i Mebusanı'ndaki bazı mebusların bir takım nedenlerle (sürgüne gönderilmek, tutuklanmak) Ankara'ya gelememesidir²⁷. 2010 yılında yayınlanan TBMM albümüne bakıldığında 416 mebus seçildiğini anlamaktayız²⁸. Ancak, 1923 yılında I. TBMM seçimleri gerçekleştirmek için faaliyetine son verirken üyelik sayısının 337'ye düştüğü de görülmektedir.

Seçme ve seçilme demokrasinin temel prensiplerinden biridir. Tanzimat Dönemi'ndeki il genel meclisleri için başlayan seçimler ki günümüz anlayışından farklı olsa da şeklen bir başlangıç teşkil etmektedir; günümüze kadar gelen demokrasi prensibi olarak sosyal ve siyasal yaşamda yerini almıştır. Türk halkı bu prensibi günümüze kadar geçen süreçte adeta bir gelenek haline getirmiş ve çok başarılı bir şekilde uygulamıştır.

İşgal yılları İstanbul ve Anadolu için çok zor yıllardır. Ancak "ulusal egemenlik" kavramının bu zor şartlarda bile yerine getirilmesi için harcanan ve başarıya ulaşan çaba takdire değerdir. İstanbul'daki hükümetin gönülsüzlüğüne rağmen Kuvayı Milliye ve Temsil Heyeti'nin seçimlerin yapılması konusundaki baskısının amacına ulaştığı ve seçimlerin anayasal çerçevede yapıldığı görülmüştür. Basının seçimleri yapılması için harcadığı çaba yayınlanan tüm sayılarında kendini göstermektedir. Ulusal egemenlik bağlamında Milli Mücadele yılları, günümüze kadar süregelen demokratikleşme sürecinin temellerinin sağlam bir şekilde atıldığı dönem olmuştur.

26 Karaçam-Şengil 1996, s. 62-63.

27 Demirel 1995, s. 87.

28 TBMM Albümü 2010, c.1, s. 35-87.

KAYNAKÇA

Kısaltmalar:

TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
AveRMHC	Anadolu ve Rumeli Müdafa-i Hukuk Cemiyeti

Gazeteler:

İrade-yi Milliye

İkdam

Yenigün

Kitaplar

AKŞİN 1996

S. Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi*, Ankara, 1996.

AKŞİN 1976

S. Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, İstanbul, 1976.

ARSAN 1959-1961

Nimet Arsan (derleyen), *ATATÜRK, Mustafa Kemal. Atatürk'ün Söylev ve Demecleri*, 3 cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1959 -1961.

ATATÜRK. *Nutuk / Söylev*, 3 cilt, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1986, 1987, 1989.

BİRİNCİ 1998

A. Birinci, Hürriyet ve İtilaf Fırkası", *İslam Ansiklopedisi*, c.18, s. 507-511.

DEMİREL 1995

A. Demirel, *Birinci Mecliste Mubalefet. İkinci Grup*, İstanbul, 1995.

GOLOĞLU 1970

M. Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet 1920*, Ankara, 1970.

KANSU 1998

M. F. Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.

KARACA 2004

T. N. Karaca, *Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004.

KARAÇAM-ŞENGİL 1996

M. Karaçam-Şengil, *Birinci Dönem TBMM'nde Düşünce Akımları (1920)*, İstanbul, 1996.

LEWIS 1991

B. Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (çev. M. Kıratlı), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991.

TUNAYA 1952

T. Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler (1859-1952)*, İstanbul, 1952.

TURAN 1992

Ş. Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 2. Kitap, Ankara, 1992.

TBMM Albümü 2010: TBMM Albümü (ed. S. Yıldırım-B. K. Zeynel), cilt 1, Ankara, 2010.

TEVETOĞLU1988

F. Tevetoğlu, "Atatürk'le Okyar'ın Çıkardıkları Gazete: Minber", *Atatürk Araştırmaları Merkezi Dergisi*, cilt V, sayı: 13, Ankara 1988. s.183-194.

TÜRKER TEKİN 2001

N. Türker Tekin, *Anahatlarıyla Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, İstanbul, 2001.

17. Yy'ın İlk Çeyreğinde Miras Edinme Yolu Olarak Hibe¹

Seher Yüçetürk²

Özet

Miras İslam hukukuna göre göre hem erkekler ve hem de kadınlar için hukuki bir hak olarak tanımlanmıştır. Miras edinme yolları ve miras konusundaki pay İslam şer'i hukuk kurallarına göre oluşturulmuştur. İslam hukuku özellikle miras paylaşma usulünü çok net belirlemiş olduğu için miras paylaşımı en az ihtilafli kolular kapsamına girmiştir. İslam hukukuna göre miras pay etme noktasında erkekler 2 pay verirken kadınlara 1 pay şeklinde hak tanımıştır. Bu noktada kadınlar İslam hukukuna göre pay alma noktasından erkeklerden daha az avantajlı gözükseler dahi aslında kadınların mirastan yararlanmaları konusunda erkekler ile eşit hakta sahip oldukları yapılan uygulama neticesinde ortaya çıkmaktadır. Erkekler miras paylaşımında iki pay alırlarken kadınlar bir pay babalarından evlendiklerinde ise kocalarından miras alarak aslında iki pay mirasa sahip olmaktadır. Miras konusunda erkeğe iki pay verilmesinin bazı sebepleri makalede izah edilmeye çalışılacak olan sorunsallar arasında yer almıştır. Makalenin asıl amacını mirasın alt başlığı olan ve bir miras edinme yolu olup olmadığı tartışılan hibe konusunun Üsküdar ve Kayseri sicillerine yansıyan örneklerin kullanılması ile irdelenmesi oluşturacaktır.

Giriş

Klasik Dönem Osmanlı Üsküdar'ı ve Kayseri'sinde miras ile ilgili davaların alt başlığı olan hibe ve hibe yapma yolları, şartları, hibe yapma nedenleri 17. yy.'ın ilk çeyreğinde Üsküdar ve Kayseri mahkemelerinde gerçekleşen hibe davaları konu edinilerek incelenmeye çalışılacaktır. Çeyrek yüzyıl boyunca Üsküdar ve Kayseri mahkemelerine ait defterler taranmış ve konu ile alakalı

- 1 Bu kitap Bölümü ŞERİYYE SİCİLLERİNE GÖRE 17. YÜZYILIN İLK ÇEYREĞİNDE OSMANLI'DA KADIN (ÜSKÜDAR-KAYSERİ ÖRNEKLERİNDE) isimli doktora tezinden türetilmiştir.
- 2 Dr. Öğr. Üyesi, Korkut Ata Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi, seheryuceturk@osmaniye.edu.tr. ORCID: 0000-0001-9752-2814.

belgeler tasnif edilmiştir. Konu kapsamında gerek metin içerisinde yeri geldikçe tamamı verilen spesifik örnekler ve bu örneklerin değerlendirme ve yorumlarından hareket edilmiş kimi zaman ise bu verilerden spesifik olmayanların tablolaştırma yöntemi kullanılarak sayısal veri olarak iki yerleşim yerinin konu ile ilgili kayıtları karşılaştırılmıştır. Üsküdar mahkeme kayıtları Türkiye Diyanet Vakfı'ndan (TDV) temin edilmiş Kayseri ile alakalı mahkeme defterleri ise T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivinden (BOA) temin edilmiştir. Çalışmada kullanılan 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153 nolu toplam 48 adet defter Üsküdar mahkemesine ait kayıtlardır. Çalışmanın diğer ayağını oluşturan 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25 numaralı defterler ise Kayseri mahkemesine ait kayıtlardır. Bu defterlerin her biri taranarak evvelce de üzerinde durulduğu üzere çalışmanın konusu hakkında bilgi içeren defterler seçilmiş ve kullanılmıştır.

Miras

Ölen kişinin, akrabalarına veya miras bırakabileceği kişilere bıraktığı mal, mülk, parayı ifade etmektedir.³ Miras İslam hukukunda feraiz olarak tanımlanmıştır. Feraiz miras bırakanın terekesinin paylaşılması ve hisselerin mirasçılara nasıl, hangi şartlar altında ulaştırılacağı sorunsalları ile ilgilenmektedir.⁴ Miras hukuku ile ilgili olarak temel sorunlar ilk dönemlerden belli ortaya çıkmış olup bu sorunlar Hz. Peygamber'e götürülmüş ve birçoğu çözüme kavuşturulmuştur. Bu cümleden hareketle miras hukuku konusunda hukukçuların görüşlerine çok az ihtiyaç duyulduğu söylenmelidir. Ancak bu durum daima her zaman diliminde aynı şekilde süregelmemiş kimi zaman durumlar bir diğerine aykırılık göstermiştir.⁵

Ölen kişinin ardından terekesi üzerinde dört işlem gerçekleştirilir. Bunlardan ilki kişinin bıraktığı maldan cenaze için sırası ile yıkama, kefenleme ve defin masraflarının çıkarılmasıdır. Ölen kişi bir kadın ise ve zengin olsa dahi cenaze masraflarını karşılamak kocasının üzerine vazifedir. Şayet ölen kişi fakirse ve üzerinde hiç malı yoksa bu kişinin cenazesi için gerekli olan masrafları, kişinin nafakasını ödemekle yükümlü olan kişi karşılar. Nafaka ödeme işi genellikle erkeklerin kadınlara boşanma sonrası yaptıkları bir eylem olduğu düşünüldüğünde bu cümlede de yine erkekler işaret edilmiştir

3 Develioğlu, F. (1996), Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Ankara, s.651.

4 Cin, H., Akyılmaz, G. (2017), Türk Hukuk Tarihi, 9.Baskı, Sayram Yayınları, Konya, s.447.

5 Aydın, M. A., (2018), Türk Hukuk Tarihi, Beta Yayınları,15. Baskı, İstanbul, s.297.

denilebilir. Ölen kişinin ardından nafakasını ödeyecek kişinin bulunmaması halinde ise cenaze masrafları devlet tarafından karşılanır. Ölen kişinin terekesi üzerinde yapılacak olan ikinci iş kişinin borcu varsa bunların ödenmesidir. İlk iki işlem yapıldıktan sonra kişinin geriye kalan mallı varsa bu malların maddi değerleri belirlenir ve üçe bölünür. Üçe bölünen hisselerden üçte biri ile kişinin vasiyeti varsa yerine getirilir. Bu işlemden sonra geriye kalan malların asılları varisleri arasında paylaşılır. Bu durumda anlaşmazlık söz konusu olacak olursa kalan mallar satılarak elde edilen para, kişinin vârislerine paylaşılır.⁶

Miras bırakma konusunda da bazı şartlar mevcuttur. Bunlar üç kısma ayrılmıştır.

1. Miras bırakan kişinin ölmüş olması gerekir.
2. Miras bırakan kişinin miras bırakacağı kişilerin hayatta olması lazımdır.
3. Mirastan pay alacak vârislerin miras bırakan kişi ile aralarında miras bağı bulunması gerekmektedir.⁷

Bu cümleden yola çıkıldığında mirasçılık için üç sebebin olması gerekmektedir. Bunlar kan hısımlığı, evlilik ve velâdır. Kan hısımlığı ve evlilik devam ettiği sürece karı kocanın mirastan ne kadar pay alacakları iki şekilde yorumlanır. Birinci kademeyi “ashâbü'l-ferâiz” oluşturur. Bunlar karı, koca, baba, anne, kız, oğul kızı, öz kız kardeş, baba bir kız kardeş, anne bir erkek ve kız kardeşler, baba tarafından araya kadın girmeyen dedeler ile anne ve baba tarafından ninelerdir. Ashâbü'l-ferâize ayrılan pay en fazla 2/3, en az 1/8'dir. Diğer paylar 1/2, 1/3, 1/4 ve 1/6 şeklindedir. Bu gruptaki kişilerin her biri mirasçı oldukları kişi ile aralarındaki mirasçılık ilişkisine göre farklılık gösteren pay durumları mevcuttur. Farklı olan hisseler “kırk hal” olarak adlandırılmıştır. İkinci derecede “asabe” olarak isimlendirilen yakınlar bulunurlar. Ashâbü'l-ferâizden kalan meblağ ve ashâbü'l ferâizden birinin bulunmadığı zaman kalan meblağın tamamı asabeye geçer. Miras bırakılan kişilerin grubunda bulunan üçüncü gruptaki kişiler “asabe-i

6 Ekinci, E. B. (2012), Osmanlı Hukuku Adalet ve Müllk, 2. Baskı Arı yayınları, İstanbul, s.460-461.

7 Cin, H., Akyılmaz, G., a.g.e, s.450-454. *Bu konu ile ilgili Üsküdar mahkemesinde görülen bir davada Mıraç Mahmud Halife nam kimesnenin kardeşleri İbrahim ve Musa mahkemeye gelip kardeşleri Mıraç Mahmud Halife'nin vefat ettiğini söylemişlerdir. Kardeşlerinden kendilerine düşen hisselerini kardeşlerinin zevcesi olan Belkis nam batundan talep etmişlerdir. Ancak Belkis nam batunun vekili “öldüğü malumumuz değildir” diye inkâr yoluna gitmiştir. İbrahim ve Musa'dan beyyine talep olunduğunda şahitler ifadelerinde “vefat etti ve biznamazını kuldık ve bizim huzurumuzda defin olundu biz bu hususa şahitleriz” diye ikrar etmişlerdir. Belkis batun eşinden kalan mirası paylaşmamak için inkâr yoluna gitmiş olabilir. TDV, ÜŞS No:117,M.1018,1019 (H.1609-1610/1610-1611)6*

nesebiyye” olarak tanımlanırlar. Bu grupta bulunan kişilerin ortak noktaları miras bırakan murise doğrudan ya da erkek aracılığı ile bağlı olmalarıdır. Bu kişiler arasında öncelik bakımından bir sıralama mevcuttur. Birinci grupta “sebebiye” olarak isimlendirilen akrabalar (asabe), miras bırakan kişiye kan bağıyla değil azatlık ilişkisiyle bağlı olan kişileri ifade etmede kullanılır. İkinci grupta bulunanlar Ashâbü'l-ferâiz ve asabe gruplarına girmeyen kız çocukları, amca, dayı ve teyze gibi yakınlı “zevî'l-erhâm” olarak isimlendirmiştir.⁸ Bu grupta bulunan kişilerin miras taksimi yapmaya hakları vardır.

İslam şer'î hukukuna göre miras paylaşımında erkek çocuklara iki pay kız çocuklarına bir pay, verilmesi şeklinde düzenlenmiştir. Söz konusu durumun mantığı araştırılmadığında kimi kesimlerce cinsiyetçi yaklaşım olarak değerlendirilmiş ve erkek çocuklarına yapılan pozitif bir ayrımcılık buna karşın kız çocuklarını öteleme gibi düşüncelere kapılmalarına sebebiyet vermiştir. Oysaki İslam hukuku iktisadi olarak kadını güvence altına almış ve onları mirasa dahi muhtaç bırakmamıştır. Öyle ki İslam hukukuna göre kadının kendisine bile bakması lazım değilken, erkeğin kadına bakma yükümlülüğü söz konusudur. Peki bu durumu açıklayan ve bir mantaliteye oturtan uygulama nedir? Kız çocuklarına verilen miras yapının, erkek çocuklara verilen miras payının yarısı kadar olmasının nedeni, mehir-nafaka sistemidir. Mehir nafaka sisteminde erkeğin omzuna yüklenen maddi yük kadına yüklenenden çok daha ağırdır. Çünkü kız çocukları evlenirlerken babalarından çeyiz ve yarım miras haklarını aldıkları gibi evlendiklerinde eşlerinden mehir boşandıklarında ise nafaka alırlar. Ancak erkekler için durum bu şekilde değildir. Erkekler eğer evlenmeyen kız kardeşleri ve halaları gibi birinci dereceden kan bağı olan kadın yakınları varsa bu kişilerinde nafakalarını ödemek üzerlerine vazifedir. İlâveten erkekler askerlik yapmak ve vatan borcunu ödemekle yükünüdürler. Ancak kız çocukları bunların hiçbirinden sorumlu değildir.⁹

İslam hukukuna göre miras taksimi konusunda kimlere miras düştüğü ve mirastan ne kadar payları olduğu evvelce ifade edilmiştir. Konu ile alakalı bu noktada Üsküdar ve Kayseri sicillere kaydedilen davalarda erkek ve kadına ne oranda pay düştüğü belgelerde ifade edilmiştir.

Bu durumla ilgili olarak Üsküdar mahkemesine ait bir kayıta; Hatice hatun babası Hamza'dan, kardeşleri Mahmut, Halil ve Halime ve kendisine intikal eden dört sehim hisseden bir sehim hakkını talep etmiştir.¹⁰ Bu

8 Aktan, H. (2005), *MİRAS*, DİA, C.XXX, İstanbul, s.143.

9 Ekinci, E. B., a.g.e., s.470. *Çoğu miras ancak kadının mehri verildikten sonra bölüşülebiliyordu.* Bkz: Faroqhi, S. (2014), Orta Halli Osmanlılar, çev: Hamit Çalışkan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, S.470.

10 TDV, ÜŞS No:107, M.1011-1012(H.1602-1603/1603-1604)63

belgeden Hatice hanımın $\frac{1}{4}$ oranında mirastan hisse aldığı görülmektedir. Miras paylaşımında kadına verilen hisse konusunda sadece Müslüman erkekler ve kadınlar arasında oran $\frac{1}{4}$ olmayıp gayr-i müslim erkekler ve kadınlar arasında da bu oranın geçerli kabul edilmiştir.

Kayseri mahkemesinde görülen zimmilere ait bir davada;

Nazlı binti Serkos, Basuk veled Serkos'u dava etmiştir. Babası Serkos'un evlerinden, bahçesinden, iki adet bağı ve on mud buğdayı ve üç mud arpayı, iki öküz, bir inekten oluşan dört hisseden bir hissesini talep etmiştir.¹¹

Kadınlar her zaman miras alan taraf olmamışlar, vefat ettiklerinde miras bırakmışlardır. Üsküdar mahkemesine yansıyan bir kayıta, karye-i İstavros da fevt olan Fahriye hatununun vefatından sonra mirası, menzil ve bağından toplam 6 sehim olup, 3 sehim zevci Hüseyin'e 2 sehim validesi Kamer hatuna ve 1/6'i de Hasan Paşa ve İbrahim Ağaya intikal etmiştir.¹²

Kadınlar çocuk sahibi olmadan/olamadan vefat ettiklerinde mirasları eşlerine, yakın akrabalarına kalmıştır.¹³ *Hasan Ağa Mahallesinde fevt olan Fatma binti Abdullah hatununun zevci Kurd bin Haydar'dan gayri varis-i marufu olmadığı*¹⁴ şeklindeki ifadedden çocuğu olmadığı anlaşılmaktadır.

*Aynı şekilde Taşköprü nahiyesinde vefat eden Keziban binti Musli'nin çocuğu olmadığı için vefatından sonra mirası, li-ebeveyn karındaşı Şaban'a ve validesi Sultan binti Veli'ye ve zevci Mustafa bin Karaca'ya kalmıştır.*¹⁵ Bu belgelerden de anlaşıldığı gibi vereseler her zaman anne, baba, çocuktan oluşmaz kimi zaman bunların birinin ya da ikisinin yokluğunda farklı kişiler de verese olabilir ve bu hakkı talep edebilirler. Sicillerde emmiogulları¹⁶, yeğenler¹⁷, li-

11 BOA, KŞS No:23, M.1033(H.1623-1624)8/114.

12 TDV, ÜŞS No:116, M.1015-1017(H.1606-1607/1608-1609)121.

13 *Kur'an-ı Kerimde geçen ayette; yapacakları vasiyetten ve borçtan sonra, eşlerinizin, çocukları yoksa bıraktıklarının yarısı sizindir. Çocukları varsa bıraktıklarının dörtte biri sizindir. Çocuğunuz yoksa sizin de, yapacağınız vasiyetten ve borçtan sonra, bıraktığınızın dörtte biri onlarındır. Çocuğunuz varsa bıraktığınızın sekizde biri onlarındır. Eğer bir erkek veya kadının, anası, babası ve çocukları bulunmadığı halde malı mirasçılara kalırsa ve bir erkek yahut bir kız kardeşi varsa, vasiyetten ve borçtan sonra her birinin payı altıda birdir. Bundan fazla iseler üçte bire ortaklırlar. Kimse zarar görmesin; Allah'ın hükmü budur. Allah her şeyi bilendir, ilim sahibidir.* Bkz: <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/Nis%C3%A2-suresi/504/11-12-ayet-tefsiri>. Nisa/12

14 TDV, ÜŞS No:122, M.1021-1022(H.1612-1613/1613-1614)36.

15 TDV, ÜŞS No:122, M.1021-1022(H.1612-1613/1613-1614)69; TDV, ÜŞS No:122, M.1021-1022 (H.1612-1613/1613-15614)71.

16 TDV, ÜŞS No:107, M.1011-1012(H.1602-1603/1603-1604)99.

17 TDV, ÜŞS No:112, M.1013-1014(H.1604-1605/1605-1606)83.

ebeveyn kız ve erkek karındaş¹⁸, karındaşı oğulları¹⁹ gibi erkek ya da kadının yakın akraba ve hısımlarının da mirasçı oldukları tespit edilmiştir. Kadınların çocukları olmadığı ve mirasının birinci dereceden akrabalarından ziyade daha uzak varislere kaldığı durumlarda, veraset konusunda tartışmalar çıkmış “*merhumenin vârisleri oldukları malum değildi*”²⁰ şeklinde inkâr yoluna sapılmaya çalışılmıştır.

Hibe

Kısaca bağışlama, bağış²¹ anlamlarına gelmektedir. Fıkıh terimi olarak bir malın karşılık gözetmeden bir başkasına temlikini ifade eden sözleşmenin adıdır.²² Teberru kelimesi “bir şeyi gönül rızasına dayalı olarak hiçbir karşılık beklemeden vermek” anlamlarına geldiği için bu kelime hibe ile ilişkilendirilebilir.²³ Hibe yapan kimseye İslam hukukunda “vahib” denmiştir. Kendisine hibe yapılan “mevhubunleh” olarak adlandırılmıştır. Hibe konusu olan şeye “mevhub”/“mâl-i mevhub” denmiştir. · Hibeyi kabul etmeye eylemi “ittihab olarak isimlendirilmiştir.²⁴ Hibeye konu olan Hibe yoluyla bedelsiz/karşıksız olarak bir malın başkasına temlik, sadaka, hediye, infak (nafaka) ve hayır olarak yapıldığında meşru tasarruf olarak değerlendirilmiştir. Hibe hakkı, diğer vârislerin aleyhine olarak onlara zarar verme amacıyla da kullanılabilir. Miras bırakan kişiler vârislerin bazılarında mal kaçırmak için vârislerin bazısına veya yabancılara hibe yapma yolunu tuttukları bilinmektedir.²⁵

Hibe yapılırken şekli bir şart yoktur. Aksine şekil serbestisi ve isimsiz sözleşmeler mevcuttur. Hibe akdi/anlaşması kabul ile başlar kabz ile sonlanır. Akitlerin tescil edilmesi de şart olarak sunulmamıştır. Şahitler huzurunda yapılması yeterli kabul edilmiştir. Hibe yapılırken ilk aşama icaptır. İcap olarak verdim, bağışladım, armağan ettim, sana bıraktım gibi karşı tarafa

18 TDV, ÜŞS No:117, M.1018,1019(H.1609-1610/1610-1611)31.

19 TDV, ÜŞS No:119, M.1019-1020(H.1610-1611/1611-1612)40

20 TDV, ÜŞS No:116, M.1015-1017(H.1606-1607/1608-1609)27.

21 Sami, Şemseddin. (2009). Kâmûs-ı Türkî. Çağrı Yayınları, İstanbul.

22 Bardakoğlu, A. (1998), *Hibe*, DİA, İstanbul, s.421.

23 Aybakan, B. (2011), *Teberru*, DİA, Ankara, s.215.

24 Şener, Abdulkadir. (1984), İSLAM HUKUKUNDA HİBE VE DİĞER TEBERRU ÇEŞİTLERİ, DİYANET DERGİSİ, DİYANET BAŞKANLIĞI YAYINLARI, C.XX, S.2, s.3.

25 Yılmaz, İbrahim. (2017), *İslâm Hukukunda Hibe Yoluyla Varisleri Mirastan Mahrum Etmeye Yönelik Tasarrufların Sınırlandırılması*, Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 3 yıl: C. 8 cilt: VIII sayı: 18, s.213.

verildiğini ifade eden sözler ile yapılır. Kabul noktasında kabulün gerekli olup olmadığı noktasında İslam hukukçularının farklı görüşleri mevcuttur.²⁶

Hibe Yapan Kadınlar

Hibe gönüllü olarak bir kişinin başka bir kimseye malını karşılık beklemeden vermesi olarak tanımlanmıştır. Bu cümleden olarak denilebilir ki, insanlar mal hibe ederken sicillerden görüldüğü kadarı ile önceliği kendilerine yakın olan kimselere vermişler, böyle bir tanıdıkları olmadığı durumlarda başkalarına vermeyi düşünmüşlerdir. Kadınların mal hibe ederlerken izledikleri sıralamaya bakılırsa önceliği kocalarına vermiş oldukları görülmüştür. Daha sonra kızlarına ve daha az olmak kaydı ile cariyelerine mallarını hibe ettikleri görülmüştür.

1. Üsküdar'da Kadınların Yaptıkları Hibeler ve Hibe Davaları

Kadınların kocalarına yaptıkları hibe	9
Kadınların çocuklarına yaptıkları hibe	7
Kadının kardeşine yaptığı hibe	1
Kadının yaptığı şartlı hibe	1
Kadının hibe konusundaki davası	1
Kadının cariyesine yaptığı hibe	1
	Toplam: 19

2. Kayseri'de Kadınların Yaptıkları Hibeler ve Hibe Davaları

Kadınların kocalarına yaptıkları hibe	4
Kadınların çocuklarına yaptıkları hibe	4
Zımni kadının oğluna yaptığı hibe	1
Kadının cariyesine yaptığı hibe	0
	Toplam: 9

Hibe yapan kadınlara bakıldığı zaman onlardan 5 tanesinin hayır yapmada öncü manasındaki unvan olan “fahri muhadderat”²⁷ unvanlı

26 Beşirli, Mehmet. (2008), OSMANLI'DA HİBE UYGULAMASINA BİR ÖRNEK: ÇORUM KADISI TAYYİP EFENDİ ÖRNEĞİ, ULUSLARARASI OSMANLI'DAN CUMHURİYETE ÇORUM SEMPOZYUMU 23-25 Kasım, C.III, Çorum Belediyesi Yayınları:5, s.1625.

27 TDV, ÜŞS No:122, M.1021-1022(H.1612-1613)7.

oldukları diğerlerinin ise normal statüde kadınlar oldukları görülmektedir. Hibe uygulaması için genel düşünce, “kadınların kolay yoldan mülk edinme şekilleri” şeklinde olmuştur. Her iki mahkemeye yansıyan kayıtlar ışığında kadınların erkeklerden daha fazla olarak mal ve mehir hibe etmiş oldukları tespit edilmiştir. Kadınların hibe etme konusunda ilk sırayı kocalarına, ikinci sırayı çocuklarına verdikleri görülmektedir. Üsküdar mahkemesine ait hibe kaydı içerisinde 9 adet kayıt kadınların kocalarına yaptıkları hibeleri içermektedir. Kayseri mahkemesine ait belgelerden 4 tanesi kadınların kocalarına yaptıkları hibe kayıtlarından oluşmaktadır.

Üsküdar ve Kayseri mahkemelerine yansıyan dava kayıtlarından kadınların kocalarına mehirlerini hibe etmiş oldukları tespit edilmiştir. Sicillerde bu konu ile ilgili kadınların eşlerine mehirlerinden bir kısmını veya hepsini hibe ettikleri tespit edilmiştir.

Üsküdar mahkemesinde görülen bir davada Takiyeci el hac Cafer Mahallesinde sakin olan Kerime hatun vefat edince 3.000 akçe mehri muhallefatından talep edilmiş, zevci Rıdvan cevaben Kerime hatunun 3.000 akçe hakkı olduğunu, ancak hâl-i hayâta iken 2.200 akçesini kendisine hibe ettiğini söylemiştir.²⁸ Karakadı Mahallesinden Zamane hatun zevci Hasan'a 1.500 akçe mehri müccelinin 200 akçesini hibe ettiğini daha sonra 1.000 akçesini de hibe ettiğini belirtmiştir.²⁹

Aynı konu ile alakalı olarak *Kayseri mahkemesine yansıyan davada, Raziye binti İsmail hatun zevci Mahmut üzerindeki 6.600 akçe mehrinden 2.200 akçesini hibe etmiş³⁰ olduğu görülmektedir. Bu üç belgeden olarak kadınlar kimi zaman mehirlerinin bir kısmını kimi zaman da tamamını hibe etmiş oldukları anlaşılmaktadır. Kadınların mehirlerinin bir kısmını veya tamamını hibe etmeleri sicillerde geçen olağan durumlardan biridir. Mehir'in hibe edilmesi İslam dini açısından da herhangi bir sakınca taşımamaktadır.³¹ İncelenen Üsküdar ve Kayseri mahkemesine ait sayılarına çok az rastlanan ancak varlığı yadsınamayacak iki belge ile karşılaşılmıştır. Bu belgelerden olarak kadınların*

28 TDV, ÜŞS No:136, M.1027,1028,1029(H.1617-1618/1618-1619/1619-1620)41.

29 TDV, ÜŞS No:138, M.1028-1021(H.1618-1619/1612-1613)27. *Üsküdar mahkemesinde görülen bir davada Kameri hatun ibn Mehmet meclise gelip, zevci el-Hac Mehmet'in validesi Fatma hatun mahzarında ikrar idiptasarrafın şer'yyesi teberruat-ı merisi câriye olduğu halde 1000 karz-ı Osmani mehri müccelinin zevci Mehmet'e hibe ve temlik ettiğini bildirmiştir.* TDV, ÜŞS no:122, M.1021-1022(H.1612-1613/1613-1614)76.

30 BOA, KŞS No:23, M.1033(H.1623-1624)37/668.

31 <https://kuran-ikerim.org/nisa-suresi-4.ayet-meali-4-4> Bkz: Nisa 4/4. “Mehirlerini kadınlara (bir görev olarak) gönül hoşluğuyla verin. “Eğer kendi istekleriyleo mehrin bir kısmını size başışlarsa, onu da afiyetle yiyin.”

mehirlerini hibe ederlerken bu işi gönüllü mü yapmış oldukları ya da yapmaya zorlanmış mı oldukları sorusunu akıllara getirmektedir.

Bunlardan Üsküdar mahkemesinde görülen bir davada Üsküdar Cami Kebir Mahallesi sakinlerinden Hüseyin Bin Hasan zevcesi Cemile'yi dava etmiş ve mülk menzilin nısfı hissesini Cemile'nin gerdek gecesi kendisine hibe ve temlik ettiğini belirtmiş, Cemile hatun bu konuda münkir olunca Hüseyin durumu şahitler ile ispat etmiştir.³² Gerdek gecesi menzil hissesinin hibe edilmesinden bahsedilmesi ve aynı gece bu duruma şahit dahi edinilmiş olması, bu işin planlı şekilde yapıldığını da düşündürmektedir.

Aynı konu ile alakalı Kayseri mahkemesine ait bir davada;

Bostanlı karyesinde Köse İsmail Ahmet zevcesi Sultan'ı talâk-ı selâse ile mutallak etmesi sonucunda zevcesi Sultan kendisinde olan 500 akçe mehrini dava ettiğinde, İsmail'in "300 akçe mehri var idi onu da geldiği gece hibe eyledi"³³ şeklindeki ifadesi mahkeme kayıtlarına yansımıştır. Bu sicilde geçen "geldiği gece" ifadesi muhtemelen gerdek gecesini işaret eden bir tabirdir.

Hibede tarifine mugayir her zaman, bir kimseye bir malın karşılıksız ve süresiz olarak verilmesi şeklinde olmak zorunda değildir. Malın tasarruf hakkının, belirli bir süre tayin edilerek verilmesi şeklinde de yapılabilmektedir. Bunu sicillere yansıyan belgelerden anlamak mümkündür.

Üsküdar mahkemesine ait gayr-i müslimler arasında geçen hibe ve temlik davasında, *İstavros karyesinde Anastasiye adlı zimmiye sadriye kızı Zafire binti Dimitri'ye mülk bağını 3 sene hibe etmiştir.*³⁴

Bundan ziyade hibelerin şarta bağlı şekilde de yapılmıştır. Üsküdar mahkemesinde görülen bir davada;

*Bazarbaşı Mahallesi sakinelerinden Kameri binti Abdullah nam hatun abret oğlu Recep'e "ben diyar dünyadan diyar ahrete intikal edinceye değin nafaka, kisve ve lazım olan mühimmatı getirmek şartı ile" mülk menzilini hibe ve temlik ettiğini söylemiş oğlu Recep de kabul ve tasdik etmiştir.*³⁵

Kadının böyle bir şart koşması kendisini malı sayesinde güvence altına almak istemesinden dolayı olabilir.

32 TDV, ÜŞS No:141, M.1021-1022(H.1612-1613/1613-1614)44.

33 BOA, KŞS No:16, M.1022(H.1613-1614)12.

34 TDV, ÜŞS No:126, M.1024(H.1615-1616)32.

35 TDV, ÜŞS No:120, M.1019-1020(H.1610-1611/1611-1612)6.

Bu tip hibeler zimmiler arasında da yapılmıştır. *Anna binti Hıvace nam zimmiye üç kıta başını ve dört sahan ve bir kazgan ve bir sini ve bir leğeni oğlu Sefer'e ölünceye dek hissesi üzere hibe ve temlik etmiştir.*³⁶

İslam ve Osmanlı hukuklarının her ikisinde de hibe doğru niyetlerle yapıldığında meşru kabul edilen bir eylem olmuştur. Fakat kişiler niyetlerine göre davranış sergilediklerinde İslam'ın adalet kavramına zarar verecek şekilde fiiller işlemişlerdir. Hibe yapan kişilerin kimi zaman cinsiyete göre hibede bulunmaları, kimi zaman diğer vârislerden mal kaçırma amaçlı eylemler içerisinde olmaları geçmişten beri süregelen uygulamalardır. Miras bırakacak kimseler vârislerden istedikleri kişiyi/kişileri öne alarak hibe uygulamalarında buldukları vakıadır. Bir başka amaçları ise istemedikleri kişileri mirastan mahrum etmek düşüncesidir. Bu amaçla mirasta hakkı olmayan yabancılara dahi hibe yolu ile tasarruf haklarını kötüye kullanıp işlerini halletmişlerdir. İslam Miras Hukukuna göre evvelce de üzerinde durulduğu üzere miras payları açıkça belirlenmiştir. Miras bırakan murisler saklı pay hisse adı verilen kuralları hibe uygulamasını keyfiyetlerine göre kullanarak veya belirtilen miktarları aşacak şekilde yabancı olan kimselere miras verme uygulamaları ile esas mirasçıları mirastan mahrum etme hakkına sahip değillerdir.³⁷ Aile içi hibeler kişilerin mülkiyet haklarını doğrudan etkilemektedir. Aile içinde kadınlara yapılan hibeler kadınların mallarını arttırır. Erkeklerle yapılan hibeler kadınların mirastan elde edeceklerini azaltmaktadır.³⁸

İslam hukukçuları bir malın sadece bir çocuğa hibe edilmesi ve diğer çocuklara bir şey verilmemesi konusunda hibe yapılırken çocuklar arasında eşit davranılması gerektiği, eşit olmayan durumlarda nahoş bir durumun ortaya çıkacağı ve mekrul olmak kaydı ile yine de kabul olacağı şeklinde görüş bildirmişlerdir.³⁹ Söz konusu durum ayrıca çocuklar arasında husumetin de gelişmesine sebep olacaktır. Kin ve nefret duyguları ile hareket edenler arasında sıla-i rahim akrabalık ilişkileri zarar görür ve bu durumu İslam tasvip etmemektedir.⁴⁰ Kadınların mallarını hibe ettikleri zaman bunu

36 BOA, KŞS No:25, M.1034(H.1624-1625)23/241.

37 Yılmaz, İbrahim. (2017), a.g.m., s.211-213.

38 Şimşek, Ayşe. (2020), 1723-1724 Yıllarında Konya'da Hibe'nin Panoraması: Hak mı, Haksızlık mı?, dergİabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi), Cilt:8, Sayı:2, 8: s.526.

39 Şener, Abdülkadir. (1984), İslam Hukukunda Hibe, (Doçentlik Tezi), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları No. 162, s.80-81. Bkz: Şener. (1984), s.16. "Nu'man b. Beşir, oğlu Muhammed'e bir şey bağışlamış fakat karısı Amre binti Ravâha, ona, 'Hz. Peygamber'i buna şahit yapmazsan razı olmam' demiştir. Bunun üzerine Nu'man b. Beşir, Hz. Peygamber'e gelip 'Amre binti Ravâha'dan doğmuş olan bu oğluma bir şey bağışladım; o da seni bu işe şahid yapmamı istedi' demiş; Hz. Peygamber ise, 'öteki çocuklarına da bunun benzerini bağışladın mı?' diye sormuş, 'hayır' cevabını alınca, 'çocuklarınız arasında adaletli davranın.' buyurmuştur".

40 Köse, Saffet. (1999), İslam Hukukuna Göre Anne-Babanın Bağış (Hibe) Konusunda

geride kalan vereselerine haber vermedikleri durumlarda bu malların talep edilmesi sonucu hibe eve temlik edildiği vereseler tarafından ancak o zaman öğrenilebilmiştir. Bununla ilgili her iki mahkemeye yansıyan davalar ilginçtir.

Üsküdar mahkemesine ait bir belgede;

Bülbül Deresi mahallesinde fevt olan Fatma hatunun sadriye kızı ve verese olan Hatice hatun annesinden kalan evleri vekil yolu ile talep ettiğinde annesinin bu evleri hayatta iken zevci Mustafa'ya hibe ve temlik ettiğini öğrenmiştir. Mustafa bu durumu şahitler ile ispat etmiştir.⁴¹

Bu belgede olduğu gibi ebeveynler kimi zaman seçtikleri bir çocuğuna diğerlerinin haberi dahi olmadan sağlıklarında hibe yapmışlardır. Bu durum diğer çocuklar için çoğu zaman çok geç öğrendikleri bir bilgi olarak gizli kalmıştır.

Kayseri mahkemesine yansıyan hibe kaydında;

Aişe nam hatunun üç oğlu olup bunlardan sadece bir oğlu Ali'ye mülk menziline ve bağını hibe ve temlik etmesi diğer oğullarına bir şey vermemesi yönüyle dikkat çeken bir belgedir.⁴²

Hibeler genellikle kişilerin yakınlarına yaptıkları bir eylemdir. Ancak durumun aksine cariyelere de hibe yapılmış olduğu görülmektedir. Cariyelerin efendileri ile uzun yıllar birlikte yaşadıkları ve onların hizmetlerinde buldukları düşünülecek olursa – aralarında oluşan bu samimiyet neticesinde- onlara da miras bırakmak ya da mal hibe etmek çok da uzak olmayan bir ihtimaldir. Ancak bundan daha öncelikli olan durum ise kadınların mallarını bırakacakları kimseleri olmadığı durumlarda da mallarını başka bir kimse ve kurumlara hibe ettikleri ve –daha sonra yeri geldiğinde de değinileceği üzere- vakfettikleri bilinmektedir.

Bu cümleden olarak Üsküdar mahkeme kaydında;

Üsküdar'da Kara kadı Mahallesinde sakine Zamane binti Abdullah hatun cariyesi Zahide binti Abdullah'a mülkünden bir faraş beledi ve iki beledi yastık, bir alaca yorgan, iki minder ve bir yasdık ve aher ve bir beyaz çarşaf ve iki pare keten bezi ve bir alaca pişkir ve bir hamam esbabı ve bir kaftan ve bir zıbın ve bir tülbent ve bir kaliçe ve bir alaca kilim ve bir ikal sandık ve bir güğüm ve bir ıbrık ve bir maşrapa ve bir sahan ve üç tepsi ve kevgir ve kepçe

Çocukları Arasında Yaptığı Ayrımcılık, Mehir Aile Dergisi, S.4, s.16.

41 TDV, ÜŞS No:107, M.1011-1012(H.1602-1603/1603-1604)88.

42 BOA, KŞS No:20, M.1028(H.1618-1619)62.

ve culahdar kahir ve culha⁴³ tarağı ve bir kazma ve bir balta ve cümle esbabı cariyesi Zahide'ye hibe ve temlik etmiştir.⁴⁴

Söz konusu durumun aksini örneklendiren belgede;

Üsküdar mahkeme kayıtlarına yansımıştır. Mahmiyye-i Üsküdar'da Kadı asker Mahallesi sakinelerinden Servinaz hatun bir bab oda ve bahçesini zevci Hasan'a hibe etmiş⁴⁵ olduğu tespit edilmiştir. Burada Servinaz hatunun malını bırakacak zevci bulunmaktadır. Ancak devam eden belgede Servinaz hatunun ma'tuk(a)⁴⁶sı olan Raziye Binti Abdullah'a malından atlas kaftan ve bir ibrişim alaca kaftan ve bir kırmızı makrome ve bir tencere ve abaki köhne sandığı Raziye'ye hibe ettiğine dairdir.⁴⁷

Efendilerinin cariyelerini hibe ettikleri durumlarda söz konusu olmuştur.

Üsküdar'da Atpazarı mevkiinde sakine Saliha binti Mahmut hatun zevci Abdülhalim'e cariyesi Hüma binti Abdullah'ı hibe ve temlik etmiştir.⁴⁸

Bu konu ile ilgili Kayseri mahkemesine yansıyan belge bulunmamaktadır.

Hibe Yapılan Kadınlar

Kadınların erkeklere mal hibe ettikleri gibi erkeklerin de kadınlara mal ve çeşitli emtiayı hibe etmiş oldukları hem Üsküdar ve hem de Kayseri sicillerindeki kayıtlara yansımıştır.

3. Üsküdar'da Erkeklerin Yaptıkları Hibeler ve Hibe Davaları

Erkeklerin eşlerine yaptıkları hibe	7
Erkeğin kadının mehrine karşılık mal hibe etmesi	1
Erkeklerin kızlarına yaptıkları hibe	8
Erkeklerin oğluna yaptıkları hibe	1
Zimmilerin yaptığı hibe	1
Şartlı hibeler, hibe davaları	6
	Toplam: 24

43 <http://www.lugatim.com/s/%C3%A7ulha> Bkz: (Fars. *cūlah* – *cūlābe*'den) El tezgâhında bez dokuyan kimse, dokumacı.

44 TDV, ÜŞS No:138, M.1028-1021(H. 1618-1619/1612-1613)27.

45 TDV, ÜŞS No:123, M.1021-1022(H.1612-1613/1613-1614)21.

46 <http://www.lugatim.com/s/matuk>. Bkz: (قوتعم) *şif*. (Ar. *itk* "âzat etmek"ten *ma'tük*) Âzat edilmiş, hürriyetine kavuşturulmuş, azatlı.

47 TDV, ÜŞS No: 123, M.1021-1022(H.1612-1613/1613-1614)21.

48 TDV, ÜŞS No:124, M.1022-1023(H.1613-1614/1614-1615)65.

4. Kayseri’de Erkeklerin Yaptıkları Hibeler ve Hibe Davaları

Erkeğin eşine yaptığı hibe	1
Erkeğin eşine mehri karşılığı yaptığı hibe	1
Hibe davası	3
	Toplam:5

Üsküdar ve Kayseri mahkemelerine ait 3 ve 4’ nolu tablolarda erkeklerin kadınlara yaptıkları hibeler sayısal veri olarak ifade edilmiştir. Ancak sicillerin içerikleri söz konusu olduğunda Üsküdar mahkemesine yansıyan davalardan erkeklerin kadınlara oranla, kadınlara daha az hibe yaptıkları tespit edilmiştir. Erkeklerin genel olarak zevcelerine ve kızlarına mal hibe ettikleri, daha az sayıda olmak kaydı ile erkek evlatlarına mal hibe ettikleri tespit edilmiştir. Üsküdar’a oranla Kayseri mahkemesine ait 4’ nolu çizelgede yapılan hibe miktarlarının çok daha düşük olduğu görülmektedir. Üsküdar ve Kayseri mahkemesinde erkeklerin kadınlara yaptığı hibede kadınların aksine birinci sırayı kız çocuklarına verip ikinci sırada eşlerine mal hibe ettikleri tespit edilmiştir. Bu cümleden olarak erkekler kız çocuklarına hibe yaparlarken bunu herhangi bir şarta bağlı olmadan yaptıkları tespit edilmiştir.

Üsküdar mahkemesine ait kayıta;

Mahmut bin Ali sulbi kızı Hava’ya mülk menziline hibe etmiştir.⁴⁹ Üsküdar mahkemesine ait bir başka kayıta Davud Çavuş bin Hızır hâl-i hayatında iken sulbi kızı Hava’ya birbirine muttasıl 7 bab dükkânını hibe ve temlik etmiştir.⁵⁰

Davud Çavuş bin Hızır isimli kıptinin vereseleri li-ebeveyn karındaş oğulları ve zevcesi de olduğu halde malını hayatta iken kızına hibe etmiş olması ve diğer vereselerinde bunu kabul ettiklerini bildirmeleri bu malın bilinçli şekilde belki çeyiz olarak kızına bırakmış olma ihtimalini düşündürmektedir.

Erkeklerin eşlerine hibe yaparlarken, kadınların erkeklere yaptığı hibelerdeki gibi tamamen karşılıksız olarak yapmamış olduğu tespit edilmiştir. Erkeklerin kadınlara yaptığı hibelerin kadınlara olan borçlarına karşılık yapmış oldukları görülmüştür.

Bu durumla alakalı olarak;

49 TDV, ÜŞŞ No:113, M.1014(H.1605-1606)59. Ayrıca sulbi oğlu Recep’e ve sulbi kızı Fatma’ya da mülkhibe etmiştir.

50 TDV, ÜŞŞ No:119, M.1019-1020(H.1610-1611/1611-1612)1.

Üsküdar'da Hâce Hüsnâ Hatun Mahallesi'nde Ahmet bin Abdülvahap mülkünü kızı Ümmü Hatun'a hibe etmiştir, zevcesi Fatma binti Mirza Hatuna mülk menziline 3.000 akçe mehri müecceli mukabelesinde hibe ettiğini⁵¹ belirtmiştir.

Ahmet bin Abdülvahap kızı Ümmü hatuna mülk hibe ederken bunu herhangi bir şarta bağlamamış ancak zevcesi Fatma hatuna mülk hibe ederken bunu mehri karşılığı vermiş olduğu sicilden anlaşılmaktadır.

Aynı mantıkla Kayseri mahkemesinde yapılmış olan hibe kaydında,

Mehmet'in zevcesi Emine'ye "bir düvelik bir tab hane ve bir oda ve bir çardak ve bir su kuyusunu müstemil mülk menziline kuyudan doğru havlu kapısına varınca mehri için" hibe etmiş⁵² olduğu tespit edilmiştir.

Ancak durumun aksine nadir olarak Kayseri mahkemesine ait bir kayıta;

"Ümmügülsüm hatunun hâl-i hayatında iken mehri müeccelini zevci İnyetullah Çelebiye hibe edip Kahraman isimli cariyesini almış" olduğu şeklinde geçen ifadede de anlaşılacağı üzere Ümmügülsüm hatun mehrinin tamamını zevcine hibe etmiştir.⁵³ Ancak bunun karşılığında zevcinden Kahraman isimli cariyesini almıştır.

Daha önce kadınların mallarını vakfederken veya hibe yaparlarken özellikle çocukları olmadığı zaman veya mallarını bırakacakları vereseleri olmadığı zaman mallarını cariyelerine ya da vakıflara bırakmış oldukları ifade edilmişti. Erkekler tarafından yapılan hibelerde de sayıları çok az olan bu tür belgelere rastlanmıştır.

Durumu örneklendiren Üsküdar mahkemesine ait bir kayıta,

Bayezid bin Abdullah beslemesi Aişe hatuna bir beledi döşek ve bir yemeni yorgan ve iki adet yastık kılıfı ve iki alaca kilim ve iki askılı sahan ve bir tencere ve bir ağaç sandık ve bir ağaç siniyi hibe ve temlik etmiş⁵⁴ olduğu görülmektedir.

Bu belgeden olarak yine daha önce de bahsi geçtiği gibi hibe edilen malların sadece taşınmazlardan oluşmadığı her türlü günlük kullanımda olan ev eşyası veya günlük kullanılan esbap ve emtianın da hibe edilebildiği görülmektedir.

51 TDV, ÜŞS No:117, M.1018-1019(H.1609-1610/1610-1611)63.

52 BOA, KŞS No:13, M.1019(H.1610-1611)13/157.

53 BOA, KŞS No:24, M.1033 (H.1623-1624) 46/1.

54 TDV, ÜŞS No:125, M.1022-1024 (H.1613-1614/1615-1616) 21.

Modern hukukta yer alan ariyet İslam hukukunda, bir malın kullanma hakkının verilmesi şeklinde cereyan etmiştir. Hibede genellikle sevap işlemek amacı güdülmüş buna karşın ariyette malın sadece kullanma hakkı karşı tarafa verilir. Böylelikle hibede bağışlanılan malın mülkiyeti bağışlanana verilirken ariyette mülkiyet ariyet veren kişinin kendisinde kalır.⁵⁵

Yapılan hibeler daha önce de bahsi geçtiği üzere her zaman malın tamamının verilmesi şeklinde olmayıp, malın belli bir tasarruf süresinin verilmesi şeklinde de olmuştur.

Bu cümleden olarak *Sinan bin Abdullah nam kimesne sağıre kızı Hatice'ye mülkünün 10 yıllık tasarruf hakkını hibe etmiştir.*⁵⁶ Kayseri mahkemesine ait bir davada *Hasan Paşa on yıldan beri başını Meryem hatuna bağışlamış*⁵⁷ olduğu tespit edilmiştir.

Kayseri mahkemesine ait bir başka kayıta;

Satı hatunun zevci Ali Bey'i kendisine vekil tayin edip kızı Şakire'yi Hacı Hüseyin'in oğlu Mustafa'ya nikâh ile verdiği zaman beraberinde bir takım cihazı bir sene âriyet nas üzere verdiğini bildirmiştir. Söz konusu cihazların ariyet nas⁵⁸ üzere verilmiş olduğunu Hacı Hüseyin ilam etmiştir. Buna rağmen verilen cihazı teslimden imtina etmesini Satı hatun dava etmiştir. Hacı Hüseyin'e sorulduğunda inkâr ile cevap vermiş ve Şakire'ye babasının hal-i hayatında iken vermiş olduğunu âriyet ettiğini bilmediğini söylemiştir. Bunun üzerine vekil Ali Bey şahitler getirmiş ve şahitler söz konusu esbabın âriyet üzere verilmiş olduğunu ifade etmişlerdir.⁵⁹

Öncelikli olarak bu belgede dikkat çeken husus Satı hatunun kendisine vekil tayin ettiği kişinin zevci Ali olarak sicile kaydedilmiş olması ve bu davayı Satı hatun adına Ali'nin yürütüyor olmasıdır. Buna karşın dava da Hüseyin'in inkâr ettiği zaman “âriyet olduğunu bilmem Şakire'ye babası hal-i hayatında iken vermiş” şeklindeki ifadesinden Şakire'nin babasının ölmüş olduğu Ali'nin onun üvey babası olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte “âriyet nas” olarak ifade edilen kelimenin de bir çeşit hibe olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü bu belgede “bir sene içinde” şeklinde bir zaman dilimine işaret ediliyor olması söz konusu malın belirli zaman diliminde karşı tarafa verilmiş olduğunu göstermektedir. Söz konusu süre dolduğu zaman Satı hatun bu esbapları kızının kaynatasından

55 Şener, Abdülkadir. (1984), a.g.t., s.20-21.

56 TDV, ÜŞS No:125, M.1022-1024(H.1613-1614/1615-1616)61, KŞS No:23,1033 (1623-1624) 32/562.

57 BOA, KŞS No:23, M.1033 (H.1623-1624) 32/562.

58 Bkz: Ödünç, eğreti. Gözübenli, Beşir, (1991), ÂRİYET”, DİA, İstanbul, s.379. Bir malın menfaatini, istifadesini bedelsiz olarak temliketmek, vermek. Bkz: Devellioğlu, a.g. s, s.38.

59 BOA, KŞS No:15, M.1020 (H.1611-1612)5/56.

talep ettiği anlaşılmaktadır. Hibe konusunda sadece Müslümanların değil gayr-i Müslimlerin de hibe yapmış oldukları görülmektedir. *Dimitri veled Bali nam zimmi ve zevcesi Anastasya kızları Zafire'ye mülk bağlarınının 8 yıllık kullanım hakkını vermişlerdir.*⁶⁰ *Tüm bu davalar içerisinde rastlamadığımız ancak nadir de olsa rastlanılan bir durum olarak ifade edilen çocukların da ailelerine hibe de buldukları bilgisi de mevcuttur.*⁶¹

SONUÇ

Hibe esasında bağış hediye gibi anlamları içeren İslam Dininin özellikle sevap işleme noktasında hediye verilmesi işini desteklemesinden dolayı yaygın bir uygulama olmuştur. Hibe yapılması hususunda ise miras hukukunun belirlediği sınırı aşmamak kaydı ile yapılmasında herhangi bir beis görülmemiştir. Ancak tüm uygulamalarda olduğu gibi hibe uygulamasının da farklı uygulamalar ve farklı niyetler ön plana çıkmıştır. Hibe yapma noktasında bir kişinin diğerine borcu olduğu durumlarda alacaklının borcun bir kısmını hibe yapması usulü ile alacağını düşürmesi, ebeveynlerin mirastan mal kaçırmak için sağlıklarında iken seçtikleri bir mirasçısına diğerinin haberi olmaksızın hibe yapmaları veya kendilerine yabancı olan kişilere hibede bulunmaları gibi çeşitli amaçlar içererek yapılmıştır. İslam hukukunda ebeveynlere hibe konusunda özellikle çocuklar arasında adaleti sağlamaları birine hibe yapıyorlarsa diğerine de mutlaka o miktar karşılığı hibe yapmaları gerektiği şeklinde telkinlerde bulunulmuştur. Üsküdar ve Kayseri mahkeme kayıtları incelendiğinde hibelerin hem erkekler tarafından kadınlara hem kadınlar tarafından erkeklere, ebeveynlerin çocuklarına yaptıkları hibeler söz konusu olmuştur. Burada dikkat çeken durum tablolarda ve spesifik örneklerde belirtildiği üzere kişilerin hibe yapma noktasındaki niyetlerinin tespitine çalışmaktır. Özellikle erkeklerin kız çocuklarına hibe yaparlarken bir karşılık beklemeden vermelerinden onların yaptıkları bu hibelerin çeyiz maksatlı olmuş olabileceği yönündedir. Ancak erkekler kadınlara hibe yapma noktasında genellikle onlara olan mehir borçlarına karşılık olması için yaptıkları belirtilmiştir. Üsküdar mahkeme kayıtlarında ifade edildiği üzere kişiler çocukları olmadığı durumlarda cariyelerine de mal hibe edebilmişlerdir. Aynı şekilde cariyeleri hibe emtiası olarak birbirlerine hibe etmişlerdir. Hibe sadece Müslümanlar arasında değil gayr-i müslimler arasında da uygulanmıştır. Onlar da tıpkı Müslümanlar gibi aynı usulleri tatbik etmişler erkekler kadınlara kadınlara erkeklere ve ebeveynler çocuklarına veya kendilerinin belirlediği sadece bir varislerine hibe yapabilmişlerdir.

60 TDV, ÜŞS no:119, M.1019-1020(H.1610-1611-1611-1612)83.

61 Dörtok, Abacı, Zeynep. (2009), "HIBE" AS AN INSTRUMENT OF TRANSGENERATION COMMODITY TRANSFER IN THE OTTOMAN SOCIETY, U.Ü. FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ Yıl: 10, Sayı: 17, 2, s.421.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

(BOA, KŞS NO), TC. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Kayseri Şer'iyye Sicilleri
BOA, KŞS No:13, M.1019(H.1610-1611)13/157.

BOA, KŞS No:15, M.1020(H.1611-1612)5/56.

BOA, KŞS No:16, M.1022(H.1613-1614)12.

BOA, KŞS No:20, M.1028(H.1618-1619)62.

BOA, KŞS No:23, M.1033(H.1623-1624)32/562, 8/114, 37/668, 32/562.

BOA, KŞS No:24, M.1033(H.1623-1624)46/1.

BOA, KŞS No:25, M.1034(H.1624-1625)23/241.

(TDV, ÜŞS NO), Türkiye Diyanet Vakfı Üsküdar Şer'iyye Sicilleri

TDV, ÜŞS No:107, M.1011-1012(H.1602-1603/1603-1604)63, 99, 88.

TDV, ÜŞS No:112, M.1013-1014 (H.1604-1605/1605-1606)83.

TDV, ÜŞS No:113, M.1014(H.1605-1606)59.

TDV, ÜŞS No:116, M.1015-1017(H.1606-1607/1608-1609)121, 27.

TDV, ÜŞS No:117, M.1018,1019(H.1609-1610/1610-1611)6, 31, 63.

TDV, ÜŞS No:119, M.1019-1020(H.1610-1611-1611-1612)8, 1, 40.

TDV, ÜŞS No:120, M.1019-1020(H.1610-1611/1611-1612)6.

TDV, ÜŞS No:122, M.1021-1022(H.1612-1613/1613-1614)36, 69, 71, 7, 76.

TDV, ÜŞS No: 123, M.1021-1022(H.1612-1613/1613-1614)21.

TDV, ÜŞS No:124, M.1022-1023(H.1613-1614/1614-1615)65.

TDV, ÜŞS No:125, M.1022-1024(H.1613-1614/1615-1616)21, 61.

TDV, ÜŞS No:126, M.1024(H.1615-1616)32.

TDV, ÜŞS No:136, M.1027,1028,1029
(H.1617-1618/1618-1619/1619-1620)41.

TDV, ÜŞS No:138, M.1028-1021(H.1618-1619/1612-1613)27.

TDV, ÜŞS No:141, M.1021-1022(H.1612-1613/1613-1614)44.

Basılı Kaynaklar

Aktan, H. (2005), *MİRAS, DİA*, C.XXX, İstanbul, s.143.

Aybakan, B. (2011), *Teberru*, *DİA*, Ankara, s.215.

Aydın, M. A. (2018), *Türk Hukuk Tarihi*, Beta Yayınları,15. Baskı, İstanbul, s.297.

Bardakoğlu, A. (1998), *Hibe*, *DİA*, İstanbul, s.421.

Beşirli, Mehmet. (2008), *OSMANLI'DA HİBE UYGULAMASINA BİR ÖRNEK: ÇORUM KADISI TAYYİP EFENDİ ÖRNEĞİ, ULUSLARARASI OSMANLI'DAN CUMHURİYETE ÇORUM SEMPOZYUMU 23-25 Kasım, C.III, Çorum Belediyesi Yayınları:5, s.1595-1613.*

- Cin, H. Akyılmaz, G. (2017), Türk Hukuk Tarihi, 9.Baskı, Sayram Yayınları, Konya, s.447.
- Develioğlu, F. (1996), Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Ankara, s.651.
- Dörtok, Abacı, Zeynep. (2009), "HİBE" AS AN INSTRUMENT OF TRANS-GENERATION COMMODITY TRANSFER IN THE OTTOMAN SOCIETY, U.Ü. FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ Yıl: 10, Sayı: 17, 2, s.413-428.
- Ekinci, E. B. (2012), Osmanlı Hukuku Adalet ve Mülk, 2. Baskı Arı yayınları, İstanbul, s.460-461.
- Faroqhi, S. (2014), Orta Halli Osmanlılar, çev: Hamit Çalışkan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, s.470.
- Gözübenli, Beşir. (1991), ÂRİYET", DİA, İstanbul, s.379.
- <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/Nis%C3%A2-suresi/504/11-12-ayet-tefsiri.Nisa/12>
- <https://www.luggat.com/index.php#ceviri>
- <https://kuran-ikerim.org/nisa-suresi-4.ayet-meali-4-4>
- Köse, Saffet. (1999), İslam Hukukuna Göre Anne-Babanın Bağış (Hibe) Konusunda Çocukları Arasında Yaptığı Ayrımcılık, Mehir Aile Dergisi, S.4, s.14-20.
- Sami, Şemseddin. (2009). Kâmûs-ı Türkî. Çağrı Yayınları, İstanbul.
- Şener, Abdülkadir. (1984), İslam Hukukunda Hibe, (Doçentlik Tezi), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları No. 162, s.20-21.
- Şener, Abdülkadir. (1984), İSLAM HUKUKUNDA HİBE VE DİĞER TEBERRU ÇEŞİTLERİ, DİYANET DERGİSİ, DİYANET BAŞKANLIĞI YAYINLARI, C.XX, S.2, s. 2-11.
- Şimşek, Ayşe. (2020), 1723-1724 Yıllarında Konya'da Hibe'nin Panoraması: Hak mı, Haksızlık mı?, dergi abant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi), Cilt:8, Sayı:2, 8: s.518-540.
- Yılmaz, İbrahim. (2017), *İslâm Hukukunda Hibe Yoluyla Varisleri Mirastan Mahrum Etmeye Yönelik Tasarrufların Sınırlandırılması*, Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 3 yıl: C. 8 cilt: VIII sayı: 18, s.211-232.

Tarihsel Süreçte Göç Olgusu ve Göç Kuramları Üzerine Genel Bir Değerlendirme

Süleyman Sinin¹

Özet

Bu çalışmada 19. yüzyıldan itibaren aydınların göç olgusunu ve göçün doğasını anlamaya yönelik yaptıkları çalışmalardan ileri gelen literatüre dayanarak göç kavramı ve göç kuramları ele alınmaktadır. Bilindiği üzere göç olgusu tarih boyunca insanoğlu başta olmak üzere hareket edebilen her canlının hayatında yer almış bir gerçektir. Özellikle insanoğlunun tarih boyunca siyasî, askerî, çevresel pek çok sebepten kaynaklı olarak göç ettiği bilinen bir gerçektir. Ancak insan hayatındaki köklü tarihe rağmen; göçe yönelik algılar, onu ortaya çıkaran sebepler, göç olgusunun değerlendirilmesinde dikkate alınacak ölçütler ve benzeri konuların tartışılmaya başlanması son birkaç yüzyıllık bir dönemde olmuştur. Dolayısıyla bu çalışmanın özellikle örneklendirme yaparak göç türlerini anlamaya çalışması ve erken dönem göç kuramlarını anlamaya yönelik olmasıyla literatüre katkı sağlayacağı düşüncesindeyiz.

Çalışma üç kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda ikinci dereceden kaynaklar ışığında göç kavramının tam olarak ne olduğu ve ona yönelik tanımlamalar ele alınarak özgün bir göç tanımı yapılmaya çalışılmıştır. İkinci kısımda göçün türleri ve göçleri türlerine göre ayırım yaparken nelerin dikkate alındığı anlatılmış ve bu göç türleri birer örnekle açıklanmaya çalışılmıştır. Üçüncü kısım doğrudan çalışmamızın konusunu teşkil eden göç kuramları değerlendirilmiştir. Bilindiği üzere 19. yüzyıldan itibaren Sanayi Devriminin gelişmesiyle beraber insanlar taşradan büyük şehirlere göç etmeye başladılar. Bu yoğun göç hareketini açıklamak için aydınlar bir dizi kuram geliştirdiler. Ağırlıklı olarak ekonomik temelli olarak geliştirilen bu kuramlar ağırlıklı olarak çıktıkları ülkenin dinamiklerinden izler barındırmaktaydı. Bu minvalde söz konusu göç kuramları birinci elden kaynaklardan incelenerek açıklanmaya çalışılmıştır.

1 Arş. Gör. Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Tokat, Türkiye e.mail: suleyman.sinin@gop.edu.tr; (ORCID ID: 0000-0002-7482-6951)

Giriş

Sosyal bir varlık olan insanın halihazırda sahip olduğu koşullardan daha iyi koşullara ulaşma gayesinin bir neticesi olan göç eylemi, insanlık tarihi kadar eskidir. Göç, kimi zaman köklü bir değişikliğin sonucu, kimi zaman ise pek çok köklü değişikliğin habercisidir. Kişisel ve toplumsal değişimlere sebep olan göç hareketleri, bazen geri dönüşü olmayan değişimleri beraberinde getirir ve hem insan yaşamında hem de toplum hayatında kalıcı izler bırakır.²

İnsanoğlu zaman içinde tecrübe ettiği koşullar sayesinde diğer milletlerin sahip oldukları zenginlikleri güç kullanarak ellerinden almanın; üretim gibi zahmetli ve uzun zaman alan bir eylemden daha basit olduğunu keşfetti ve bunun sonucunda dünyanın ve insanların sömürülmesinin yolu açıldı. Göç olgusunun en temel nedenlerinden birini teşkil eden bu el koyma içgüdüsi ve sömürme hırsı, yaşadığımız döneme kadar hemen hiç değişmeden geldi ve yakın bir dönemde de son bulacak gibi görünmemektedir.³

Göç olgusu değişik açılardan farklı disiplinlerin çalışma alanına girdiğinden tanımlanması oldukça güç bir olgudur. Başka bir ifadeyle, göç olgusunun ekonomik, sosyal, psikolojik, siyasî ve askerî neden ve sonuçları olması sebebiyle çeşitli disiplinlerin ortak ilgi alanına girmesi ve bu disiplinlerin farklı bakış açılarının süzgecinden geçmesi göçün tanımlanması noktasında bir karmaşaya yol açmaktadır.⁴ Üstelik bu karmaşa sadece göçle ilgili değildir ve sosyal bilimlerde sıkça kullanılan birçok kavram için de geçerlidir.

Bu çalışmada tarih boyunca dünyanın pek çok bölgesinde insanların hayatını şekillendiren, dönüştüren ve değiştiren göç olgusunun tanımı ve yine tarih boyunca yapılan göçlerden hareketle oluşturan ilk dönem göç kuramlarının incelenmesi amaçlanmaktadır. Böylece çalışmanın göçle ilgili bundan sonra yapılacak ampirik araştırmalar için bir kaynak oluşturması hedeflenmektedir.

1. Göç Kavramının Tanımı

Göç kavramı ile ilgili tanımlamalara geçmeden önce dikkate alınması gereken şey bu konuyla ilgili literatürün çokluğuna rağmen, yapılan tanımların çoğu kez birbirini tekrar etmesidir. Bunun temel nedeni, bilim insanlarının göç kavramını anlamsal olarak fazlasıyla açık görmeleri ve göç

2 Göksel Göker, *Göç Kimlik Aidiyet (Kültürlerarası İletişim Açısından İsveçli Türkler)*, Literatürk Academia Yayınları, Konya, 2015, s. 25.

3 Cemal Yalçın, *Göç Sosyolojisi*, Anı Yayıncılık, Ankara, 2004, s. 1-2.

4 E. Deniz Ela Özcan, "Çağdaş Göç Teorileri Üzerine Bir Değerlendirme", *İş ve Hayat Dergisi*, S. 4, Aralık, 2016, s. 185.

kavramının tanımından ziyade; onu ortaya çıkaran koşulları ve göçün insan hayatına getirdiği değişim/dönüşümü açıklamaya yönelmiş olmalarıdır.

Yusuf Adıgüzel'e göre göç: siyasî, sosyal, ekonomik ve/veya doğal nedenlerden kaynaklı olarak insanların coğrafi yer değiştirmesi olarak tanımlanabilir. Bu yer değiştirme durumu uluslararası bir sınırı geçmek şeklinde olabileceği gibi herhangi bir devlet veya kent sınırları dahilinde de olabilir.⁵ Abdullah Saydam'a göre ise göç: genel olarak birey veya insan toplumlarının halihazırda yaşadıkları yerden, geçici veya devamlı olmak üzere başka yerlere gitmeleri ve yerleşmeleri suretiyle meydana gelen yerleşme hareketidir.⁶ İbrahim Balcıoğlu göç kavramını ekonomik, sosyal ve siyasî sebepler sonucu bireylerin yer değiştirmesi⁷ olarak tanımlarken; Cengiz Şahin, kısaca ekonomik, sosyal ya da siyasî sebeplerle bireysel veya kitlesel olarak yer değiştirme eylemi olarak ifade etmektedir.⁸ Göçle ilgili daha farklı bir tanım İnan Özer tarafından yapılmıştır. Özer'e göre göç: coğrafi mekân değiştirme sürecinin sosyal, ekonomik, kültürel ve siyasî boyutlarıyla toplum yapısını değiştiren nüfus hareketleridir.⁹ Bir diğer tanımda ise İlhan Tekeli göçü: belli bir mekânda yaşamakta olan kesimlerin özgür iradeleriyle yaşam alanlarını bir süreliğine farklı bir mekânda yaşamalarını sürdürmek için değiştirmeleri ve gittikleri yeni yaşam alanlarına adapte olma süreci olarak tanımlamaktadır.¹⁰

Bu açıklamaların ardından kapsayıcı bir göç tanımı şöyle yapılabilir: Göç, ekonomik, siyasî, askerî, ekolojik, dinî ve/veya kişisel nedenlerden dolayı, belli bir yerleşim yerinden başka bir yere yapılan, olumlu veya olumsuz getirisi olan ve kısa, orta ve uzun vadede geriye dönüşü veya sürekli yerleşimi hedefleyen coğrafi, demografik, toplumsal ve kültürel bir yer değiştirme hareketidir.

Bu tanımların odak noktası, göçün temelde bir "yer değiştirme" eylemi olması ve göçün nihayetinde gerçekleşen bir "yerleşme" eylemi olduğudur. Bu minvalde göç, bireyin ve toplumun belli bir süreyi veya tüm hayatlarını geçirmek üzere halihazırdaki lokasyonlarından farklı bir lokasyona hareket ederek orada yerleşmelerini vurgulamaktadır.¹¹

5 Yusuf Adıgüzel, *Göç Sosyolojisi*, Nobel Yayıncılık, Ankara, 2016, s. 3.

6 Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1856-1876)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1997, s. 1.

7 İbrahim Balcıoğlu, *Sosyal ve Psikolojik Açından Göç*, Elit Kültür Yayınları, İstanbul, 2007, s. 15.

8 Cengiz Şahin, "Yurt Dışı Göçün Bireyin Psikolojik Sağlığı Üzerindeki Etkisine İlişkin Kuramsal Bir İnceleme", *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.21 (2), Ankara 2001, s. 59.

9 İnan Özer, *Kentleşme, Kentlileşme ve Kentsel Değişme*, Erkin Kitapevi, Bursa, 2004, s. 11.

10 İlhan Tekeli, *Göç ve Ötesi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2008, s. 18.

11 Rasim Bayraktar, "Zorunlu Göçten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 12, S. 24, 2013, s. 111.

Bahsi geçen farklı tanımlamalardan da anlaşılacağı üzere göç kavramı çok boyutlu ve karmaşık bir yapıya sahiptir. Bu durum, göçe ilişkin tanımlamalarda çeşitliliğe yol açtığı gibi göç hareketlerinin sınıflandırılmasında da farklılıklar meydana getirmektedir.

Geçmişten günümüze hemen hemen pek çok millet tarafından tecrübe edilmiş bir olgu olarak göçün, kendine özgü bir yapısı vardır. Ancak bu durum, göçün her zaman ve her mekânda, her bireyin nazarında ve/veya her toplumda aynı düzlemde meydana geleceği anlamına gelmez. Dolayısıyla ortak değer olan yer değiştirme hareketi birey ve toplumun demografik, ekonomik, siyasî ve sosyo-kültürel yapısını ve gelişimini şekillendiren dinamik bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir ülke ve toplum için göç olgusu sadece siyasî, askerî, ekonomik, hukukî ve sosyo-kültürel yönlerden ibaret değildir. Göç, yaşama ve can güvenliği gibi temel insan haklarından yoksun bırakma gibi kapsamlı ve insani niteliğe sahiptir.

2. Göç Türleri

İnsanlık tarihi boyunca yapılan göçler nitelik ve nicelik itibariyle sürekli değişiklik göstermiştir. Tarihin en eski dönemlerinde yapılan göçler çoğunlukla iklim koşulları, savaş, kıtlık, coğrafi nedenler ve benzerinden kaynaklı olarak gerçekleşmiştir. Ancak ilerleyen yıllarda göç hadiselerine sebep olan enstrümanlar çeşitlendi ve göç ekonomisi, din, siyaset, kültür, eğitim ve sanayileşme gibi sebeplere bağlı olarak gerçekleşmeye başladı.¹² Bu minvalde göç kavramına dair literatürde farklı tanımlar yapıldığı gibi göçlerin sınıflandırılması hususunda da bir uzlaşma söz konusu değildir. Bu durumun göç olgusunun sınıflandırılmasında da çeşitliliğe yol açtığı görülmektedir.

Birey ve toplumun göç eylemine karar vermesinin riskli ve zor bir seçim olduğunu belirten Abdullah Saydam, göç kavramını, “*serbest göç*” ve “*mecburi (zorunlu) göç*” olmak üzere ikiye ayırır.¹³ Eğer, bireyler veya gruplar kendi özgür iradesiyle hayat kalitesini ve/veya refah seviyesini yükseltme amacıyla göç etmeyi tercih etmişse, buna serbest göç denir. Ancak, insanların buldukları yerleşim yerinde hayatta kalabilmeleri için gerekli asgarî koşulların ortadan kalkması halinde yaptıkları göçlere ise mecburi (zorunlu) göç denir. Tarihsel süreçte yapılan göç hareketlerinin büyük bir çoğunluğu zorunlu göç olarak değerlendirilebilir. Nitekim insanların tarih boyunca bir bölgeden başka bir bölgeye göç etmelerinin temel nedeni ağırlıklı olarak

12 Büşra Uslu Ak, “Göç Kavramı ve Kuramları”, *Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi*, C. 8, S. 72, 2021, s. 1750.

13 Saydam, a. g. e., s. 4.

savaşlar, kıtlıklar, düşman işgalleri, doğal felaketler gibi insanların kendi tercihlerinin dışında gelişen olaylar olmuştur.

Baskın Oran da göçü basit bir ayrımla “zorunlu göçler” ve “gönüllü göçler” olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Zorunlu göç, askerî, siyasî, ekonomik ve benzeri nedenlerle bir topluluğun kendi topraklarından zorla atılması sonucu meydana gelir. Gönüllü göç ise ticaret yapma amacıyla veya çalışmak için, sistematik kolonizasyon sonucu ve/veya rekabet sonucu meydana gelebilir.¹⁴ Örneğin 1960’lı yıllarda Türkiye’den Almanya başta olmak üzere Avrupa’ya yapılan işçi göçü gönüllü göç için bir örnek teşkil edebilir. Nitekim burada dikkat çeken olgu göçmenlerin çalışmak için ve gönüllü bir şekilde Avrupa’ya göç etmeleriydi.

Mehmet Akif Kara’ya göre ise göç, “düzenli göç” ve “düzensiz göç” olmak üzere ikiye ayrılır.¹⁵ Düzenli göç, menşei ülkeden çıkışı ve ev sahibi ülkeye seyahati, transit geçişi düzenleyen kanun ve yönetmeliklere dayanarak bireylerin halihazırdaki ikametgahından yeni bir ikametgaha gitmeleri olarak açıklanmaktadır. Bir diğer anlamıyla, hak tanınıp izin verilen yasal kanallar yoluyla prosedürlere uygun olarak gerçekleşen göç türüdür.¹⁶ Günümüzde göçlerde hem göçmenlerin hem de hükümetlerin bir sorun yaşamadıkları ve uluslararası alanda en geçerli göç türü düzenli göçlerdir. Düzensiz göç ise sınır ötesi insan hareketliliğinin hükümetler tarafından denetlenemeyen ve kontrol edilemeyen göç türüdür. Düzensiz göç, bir ülkeye yasadışı giriş yapmak, o ülkede yasadışı şekilde ikamet etmek veya yasal olarak girip yasal süresi sonunda ülkeden ayrılmamak anlamına gelir. Bir diğer anlamıyla, birey veya grupların bir ülkeye geldiklerinde o ülkede kalmalarına hukuken müsaade edilmediği halde gereken resmi belgeleri olmadan o ülkede kalmalarına ve/veya çalışmalarına düzensiz göç denir.¹⁷ Düzensiz göç günümüzde Avrupa ülkeleri başta olmak üzere pek çok ülkenin sorunlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Düzensiz göç ve bunun durdurulmasına yönelik pek çok ülke, kendi iç dinamiklerine ve hukukî düzenlemelerine dayanarak ılımlı veya radikal adımlar atmaktadırlar. Ancak söz konusu adımların kısa ve/veya orta vadede düzensiz göçleri sonlandırabileceği belirsizliğini korumaktadır.

Bazı göç hareketleri, göçün şekline göre veya bireylerin yerleştikleri yerde geçici/ kalıcı olarak ikamet etmelerine göre türlerine ayrılırken; bazı göçler ise

14 Baskın Oran, *Küreselleşme ve Azınlıklar*, İmaj Kitapevi, Ankara, 2009, s. 70-72.

15 Mehmet Akif Kara, *Göç Yazıları (Kuramdan Alana Türkiye’de Göç)*, Kırmızı Çatı Yayınevi, Ankara, 2017, s. 31.

16 Göç Terimleri Sözlüğü, ed. Richard Perruchoud-Jillyanne Redpath, International Organization for Migration, İstanbul, 2013, s. 26.

17 Ahmet İçduygu- Damla B. Aksel, *Türkiye’de Düzensiz Göç*, İ.O.M, Ankara, 2012, s. 20.

zaman bakımından yani göç edilen yerde ikâmet edilecek süreye bağlı olarak sınıflandırılır. Bireyin veya toplumun yaşadıkları yeri bir daha dönmek üzere terk ederek başka bir yere göç etmesi “devamlı (kesin) göç” olarak tanımlanmaktadır. Yeni Dünya’nın keşfinden sonra Avrupa’dan Amerikan kıtasındaki topraklara göç ederek yerleşen göçmenlerin durumu devamlı göçler için örnek gösterilebilir. Bireylerin ve toplumların ikametgahlarından belli bir süreliğine ayrılmasına ise “geçici göç” denir.¹⁸ Geçici göç, ağırlıklı olarak savaş halinde olan ve işgal altındaki ülkelerde görülen bir durumdur. II. Dünya Savaşı’nda Alman ordusunun Sovyetler Birliği’ni işgali sırasında (1941-1944) Sovyet yurttaşlarının Alman ilerleyişi karşısında doğuya doğru göç etmeleri geçici göçün bir örnektir.

Görüldüğü üzere göç olgusunun sınıflandırılması, tanımında olduğu gibi çeşitlilik arz etmektedir. Bunun sebebi, göç olgusunun sınıflandırılmasının, farklı disiplinlerde çalışan kişilerce farklı şekilde yapılmış olmasıdır. Herhangi bir disiplinde göç olgusunun sınıflandırılmasında dikkate alınan ölçüt, göçün aynı devlet sınırları dahilinde veya başka bir devlete yönelik olup olmadığı iken; bir diğer disiplinde ise, göç edecek kişinin veya toplumun kendi inisiyatifi ile mi yoksa dış kaynaklı bir zorlama ile mi göç kararı verdiğidir. Ancak göç, ister zorunlu veya gönüllü; ister uzun veya kısa dönemli, ister kişi veya toplumun tercihine bırakılsın veya bırakılmasın; her göç türünde, bireyin ve toplumun yaşamını, siyasal, ekonomik ve sosyo-kültürel olarak etkileyen bir mekân değişikliğinin söz konusu olduğu yegâne gerçektir.

3. Göç Kuramları

Göç olgusu, geniş kapsamından dolayı dünya genelinde bir çok kurama konu olmuş ve bundan dolayı göçün anlaşılabilmesi için birtakım modeller geliştirilmiştir. Nüfus ve göç olgusunun anlaşılmasına dair ilk teoriler, 19. yüzyıldan itibaren ortaya çıkmaya başlamış, 20. yüzyıl boyunca devam etmiştir. Fakat söz konusu kuram ve modeller, ortaya çıktıkları ve geliştirildikleri ülkenin iç dinamiklerine ve özgün koşullarına göre şekillendiğinden dolayı, diğer bölge ve ülkelerde meydana gelen göç olaylarını sınırlı olarak açıklayabilmektedir. Ayrıca bu kuramların birbirlerinden ayrı olarak gelişirken, analiz noktası, ampirik ve temasal yönelim açısından da büyük farklılıklar gösterdikleri görülmektedir.¹⁹

Göç kuramları görünürde aynı olguyu anlamaya yönelik olarak şekillendirilmiş olmalarına rağmen, birbirlerinden oldukça farklı hipotez ve

18 Mustafa Mutluer, *Uluslararası Göçler ve Türkiye: Kuramsal ve Ampirik Bir Alan Araştırması*, Çantay Kitapevi, İstanbul, 2003, s. 10.

19 Özcan, a. g. m., s.187.

önermelere sahiptirler. Bu minvalde tutarlı ve tek başına tüm göç hareketleri için geçerli bir göç kuramından söz etmek mümkün değildir.²⁰ Bu kuramlar temelde iki konuyu anlamaya yönelik olarak şekillendirildi. Bunlar göçün nedenleri ve göçmen davranışlarıdır. Bu iki konuya açıklık getirmek amacıyla teorisyenler, birtakım göç hareketlerini ve göç hadisesi sırasında göçmenlerin davranış ve tutumlarını mercek altına alarak incelemiş ve kendi teorilerini ortaya koymuşlardır.²¹

Göç kuramları, genellikle odaklandıkları düzeylere göre sınıflandırılır. Mikro düzeyde bireylerin ve toplumların değerleri, arzuları ve beklentileri hakim iken; mezzo düzeyde sosyal ağlar belirleyicidir. Makro düzeyde ise ekonomik olarak fırsat yapısına bağlı koşullar hakimdir.²² İlk dönem göç kuramları ekonomik bağlamda ele alınmış ve odak noktası olarak mesafe ve fırsatlar merkeze konulmuştu. Ravenstein'ın Göç Kanunları, Kesişen Fırsatlar Kuramı, İtme-Çekme Kuramı bunlara birer örnektir. Günümüzde ise rasyonel beklentilere, ücret farklılıklarına, fayda maksimizasyonuna, faktör hareketliliğine ve beklenen net getiri gibi ilkelere dayandırılan göç kuramları popülerlik kazanmıştır. Bu kuramların başında ise Neoklasik Kuramlar gelmektedir.²³ Nitekim ekonomik kalkınmanın birey ve devlet hayatında vazgeçilmez bir olgu olarak algılandığı günümüzde, göç hareketlerinde ağırlıklı olarak ekonomik gerekçelerin etkili olduğu gerçeği güç kazanmıştır. Bu gerçekten hareketle ortaya atılan Neoklasik Göç Kuramı, göç olgusunu makro ve mikro ölçekte iki bakış açısıyla değerlendiren ilk göç kuramı olarak karşımıza çıkmaktadır. Neoklasik kuram, göçün piyasada işgücüne yönelik talebin artması sonucu ücretlerde meydana gelen dalgalanmalardan oluştuğunu belirtmektedir. Neoklasik ekonominin makro kuramına göre göçler, işgücü arzının ve işgücüne olan talebin coğrafi olarak farklı dağılım göstermesinden kaynaklanmaktadır. İşgücü arzının fazla olduğu ülkelerde işgücüne ödenen ücretler daha düşükken; işgücü arzının az, fakat iş fırsatlarının geniş olduğu ülkelerde ise işgücü ücretleri daha yüksektir. İstihdam imkânlarının az olup işgücü sayısının fazla olduğu ülkelerdeki bireyler, işgücü arzının az olmasından dolayı işgücüne ödenen ücretlerin yüksek olduğu ülkelere göç etmektedir. Neoklasik ekonominin mikro kuramına göre ise, daha çok kâr ve

20 Celal İnce, "Göç Kuramları ve Suriye Göçü Üzerine Bir Değerlendirme", *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, C. 11, S. 18, Haziran, 2019, s. 2581.

21 Hakan Sezgin Erkan, "Suriyeli Göçmenlerin Türkiye'yi Tercih Üzerinden Göç Teorilerine Yeniden Bakış", *Ortadoğu Etütleri*, C. 13, S. 3, 2021, s. 424.

22 Jessica Hagen-Zenker, "Why Do People Migrate, A Review of Theoretical Literature, Maastricht Graduate School of Governance, 2008, s. 6-20.

23 Yakup Bulut-Muzaffer Bimay, "Göçe İlişkin Kavram ve Kuramlar", Yerel Ulusal ve Küresel Boyutlarıyla Göç ve Mülteci Sorunu, ed. Yakup Bulut-Soner Akın, Çizgi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2020, s. 18-19.

gelir elde etmek isteyen bireyler tarafından göç başlatılır. Bu kuramda göçü belirleyen faktör bireydir. Bireyler göç etmeden önce daha fazla gelir elde etmeyi amaçlamanın yanında göç sırasında ve sonrasında masraflar ile yeni bir dil öğrenme ve gidilen ülkede sisteme entegre olmak için yapılacak olan masrafları karşılamayı da göze almak zorundadır. Bundan dolayı bireyler göç sırası ve sonrasında masraflardan daha fazlasını kazanabilecekleri ülkelere göç etmeyi tercih etmektedirler.²⁴

Görüldüğü üzere göç konusunda herkesin üzerinde uzlaştığı genel-geçer evrensel bir göç kuramı bulunmamakla birlikte göçü kendi özgün perspektifinde açıklamaya çalışan pek çok kuramcıya ve kuramsal modele rastlamak mümkündür.²⁵ Bu kuramların büyük bir çoğunluğu, 1950 ve 1960'lar itibarıyla dünyanın liberalleşmeye başladığı dönemlerde geliştirildikleri için ağırlıklı olarak ekonomik temelli olup tarihsel perspektiften kopuk ve zaman olarak donuk bir yaklaşımı benimsemişlerdir. Ancak, bildiği üzere geçmişte ve günümüzde insanoglunun tecrübe ettiği göç olayları, sosyal bir olgu olarak hiçbir şekilde tarihsel perspektiften koparılamaz ve gerçekleşen herhangi bir göç olayının zaman-mekân ilişkisi göz ardı edilemez.

Çeşitli çalışmalar sonucunda üretilen bu kuram ve modeller, -birey, hane halkı, ulusal ve uluslararası pazarlar- gibi daha ziyade ekonomi temelli farklı nedensellik süreçlerine ve farklı sorgulama düzeylerine dayandıkları için, bunları birbiri ile bağdaşmaz biçimde değerlendirmek doğru bir yaklaşım olmayacaktır.²⁶

3.1. Ravenstein'in Göç Kanunları

Göç hareketlerini sosyal, siyasî ve ekonomik koşullar içerisinde değerlendirerek göç olgusunun genel-geçer kanunlarını bulmaya çalışmış olan E. G. Ravenstein, William Farr'ın, "*Göçün, hiçbir kesin kanuna dayalı olmaksızın gerçekleştiği*"²⁷ tezini çürütmek için 1871 ve 1881 yılı İngiliz nüfus sayımı istatistiklerinin verileri üzerine analitik ve ampirik bir göç kuramı kurgulamıştır.

24 Furkan Arı, "Çağdaş Göç Kuramları ve Sosyal Uyum Arasındaki İlişki Üzerine Bir Değerlendirme", *Social Sciences Studies Journal*, C. 8, S. 104, 2022, s. 3787.

25 Deniz Özyakışır, *Göç (Kuram ve Bölgesel Bir Uygulama)*, Nobel Yayıncılık, Ankara, 2013, s. 2.

26 Fuat Güllüpinar, "Göç Olgusunun Ekonomi-Politigi ve Uluslararası Göç Kuramları Üzerine Bir Değerlendirme", *Talova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. II, sayı: 4, Nisan-Eylül 2012, s.54.

27 Waldo Tobler, "Migration: Ravenstein, Thorntwaite, And Beyond", *Urban Geography*, vol: XVI, no: 4, 1995, p. 327.

Çalışmasının kuramsal temelini 19. yüzyılın son yarısında Avrupa'da hızlı bir şekilde gelişen endüstrileşme ve kentleşme olguları üzerine kurmuş olan Ravenstein, ilki 1885, ikincisi 1889 yıllarında yayınlanan *Göç Kanunları (The Laws of Migration)* başlıklı iki makale kaleme almıştır. Ravenstein'in Göç Kanunları, genel anlamda derinlikten ve güçlü bir analizden yoksun görünmesine rağmen²⁸ hem kendi dönemi için hem de ilerleyen yıllardaki göç çalışmaları için öncü olmuş ve göç konusunda ilk kapsamlı kuramsal çalışma olarak kabul edilmektedir.

Göçün yönünün siyasî, sosyal ve ekonomik açıdan daha iyi imkânlar sunan yerlere doğru olacağını ve göç sürecinde insan hareketini etkileyen temel unsurun ise uzaklık olduğunu savunan Ravenstein, çalışmasında 7 göç kanunu belirlemiştir.²⁹ Bu göç kanunları şunlardır:

1- *Göç Mesafesi: Göçmenlerin çoğu genellikle kısa mesafeli yerlere göç ederler.*

2- *Göç Basamakları: Göçün doğal bir sonucu, kentlere yakın bölgelerden kentlere doğru olan göçün artmasıyla boşalan kırsal bölgelerin daha uzak bölgelerden gelenler tarafından doldurulması ve bunun ülke çapında bir yayılma sürecine sebep olmasıdır.*

3- *Göçün Yayılma ve Emme Süreci: Göçün yayılma süreci, göçleri içine çeken sürecin tersine olsa da onunla benzerlik gösterir.*

4- *Göç Zincirleri: Her göç akımı kendisine denk bir karşı akım yaratır.*

5- *Doğrudan Göç: Uzak yerlere göç edenler, ağırlıklı olarak endüstri ya da ticaret merkezlerini tercih ederler.*

6- *Şehirde yaşayan insanlar, ülkenin kırsal kesiminde yaşayan insanlara göre daha az göç etmeye meyillidir.*

7- *Kadın-Erkek Farkı: Kadınlar kısa mesafelerde, erkekler ise uzun mesafelerde göç etmeye daha yatkındırlar.*

Ravenstein, ekonomik sebeplerle birlikte çevresel faktörlere, eğitim olanaklarına ve göç edenlerin varış noktasındaki yaşam maliyetlerine de önem atfetmiştir.³⁰ Ayrıca, göçün sürekli artarak devam ettiğini; bunun sebebinin de üretim yerleri ile ticaret merkezlerinin sürekli artış göstermesi olduğunu belirtmiştir. 1889'da aynı isimle yayınladığı makalesinde, kötü

28 Savaş Çağlayan, "Göç Kuramları, Göç ve Göçmen İlişkisi", Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, sayı: 17, Güz, 2006, s. 69.

29 E. G. Ravenstein, "The Laws of Migration", *Journal of the Statistical Society of London*, vol: XLVIII, no: 2, June, 1885, p. 198-199.

30 Ferhat Topbaş, *İç Göçün Belirleyicileri Üzerine Ekonometrik Bir Model Çalışması: 2000 Türkiye Örneği*, (Basılmamış Doktora Tezi), Trabzon, 2007, s. 12; Özcan, a. g. m., s. 188.

ve baskıcı kanunların, ağır vergilerin ve kötü iklim koşullarının vb. göç dalgası meydana getirdiğini, ancak bunların hiçbirinin bireylerin ekonomik olarak daha müreffeh olmayı arzulayarak meydana getirdiği göç dalgalarıyla karşılaştırılmayacağını belirtmiştir.³¹

3.2. Kesişen Fırsatlar (İntervening Opportunities) Kuramı

Göç sosyolojisi ile ilgili olarak üzerinde durulması gereken bir diğer kuram da kesişen fırsatlar kuramıdır. Göç konusunda bireylerin kişisel tercihleri ve bireyleri bu tercihlere iten nedenler üzerine yoğunlaşan ve göç olgusunun kendisinden ziyade göçmeni ön planda tutan Samuel A. Stouffer, Kesişen Fırsatlar Kuramı'ndan ilk kez 1940'ta yayımlanan, "*İntervening Opportunities: A Theory Relating Mobility and Distance*" adlı çalışmasında söz etmiştir. Stouffer, bu çalışmasında Cleveland (Ohio)'ın şehir merkezine ait nüfus istatistiklerini kullanmış ve bu istatistiklere dayanarak evlerinden taşınan bireyleri veri kabul ederek çalışmasını geliştirmiştir.³²

Göç olgusunda önemli olan noktaların göç edilecek mesafe, hedef bölgedeki imkânlar ve söz konusu imkânların miktarı olduğunu savunan Stouffer, ortaya koyduğu kuramda, bu üç faktörden mesafeyi diğer faktörlerden daha çok dikkate almaktadır. İki farklı merkezdeki çekim etkileri, göç edilecek yerle çekim merkezi arasındaki mesafe dikkate alınarak analiz yapılmalıdır. Biraz daha açmak gerekirse, Stouffer net bir şekilde herhangi iki merkeze yönelecek olan göçte, çekme faktörlerinin önemli olduğunu, fakat bu faktörlerin önemini belirleyen temel noktanın da mesafe olduğunu dile getirmektedir. Buna göre, belli bir mesafeye göç edecek kişilerin miktarı, bu mesafedeki iş imkânlarının çokluğuyla doğru orantılıdır.³³

Göç olgusunun çok mekanik bir süreçmiş gibi kurgulandığı³⁴ Kesişen Fırsatlar Kuramının uluslararası göç olgusuna en önemli katkısı, göç kavramını mesafeye bağlı olarak göç sırasında çıkabilecek zorlukları göz önünde bulundurarak değerlendirmesidir.³⁵ Nitekim aşılın mesafeler ve sınırlardan geçişler göç üzerinde olumsuz bir etki gösterebilir. Çünkü aşılın her sınır beraberinde ayrı bir kontrol mekanizması getirmektedir. Bu durum ulus ötesi göçü zorlaştıran bir sınırlama anlamına gelmektedir.³⁶

31 aktaran: Yalçın, a. g. e., s. 26.

32 bkz. Samuel A. Stouffer, *İntervening Opportunities: A Theory Relating Mobility and Distance*, *American Sociological Review*, vol: V, no: 6, December, 1940 p. 845-867.

33 C. J. Jansen, "Migration: A Social Problem", *Readings In The Sociology Of Migration*, New York, 1970, p. 11.

34 Yalçın, a. g. e., s. 92.

35 Çağlayan, a. g. m., s. 77.

36 Oğuz Gökhan Develioğlu, "Göçün Kavramsal Çerçevesi ve Göç Kuramları", *Journal of*

3.3. Göç Sistemleri Kuramı

Göç Sistemleri Kuramı; uluslararası ilişkiler kapsamında, siyasal ve ekonomik temelli olarak geliştirilmiş bir kuramdır. Bu kurama göre, geçmişteki olaylardan kaynaklı olarak tarihî bir bağı ya da ilişkisi bulunan ülkeler arasında, göçmen protokolleri ile bir göç sistemi kurulmaktadır. Teorideki önemli nokta, söz konusu ülkeler arasında göç ilişkisinden önce tarihsel arka planda siyasal, askerî veya ekonomik ortak bir bağ olmasıdır. Bu minvalde Batı Avrupa ülkeleri ile Türkiye arasında kurulan göç sistemi bu teoriye örnek teşkil edebilir. Nitekim turizmin gelişmesi ile beraber başlangıçta Batı Avrupa'dan Akdeniz ve Ege kıyılarına turistik amaçlarla gelen Avrupa vatandaşları zamanla bu bölgelere yerleşmeye başladılar ve bu durum Türkiye ile Avrupa arasında bir göç sistemi meydana getirdi.³⁷

Ağırlıklı olarak göçe yol açan, onu şekillendiren ve onun devamını sağlayan faktörlere odaklanmış olan Göç Sistemleri Kuramı'na göre, göç hareketleri genellikle göç veren ve göç alan ülkeler arasındaki ikili ilişkilere dayanmaktadır. Buna göre, göç veren ve göç alan ülkeler arasında geçmişte ticaret, kolonizasyon, sosyal ve/veya siyasî etkileşim ve kültürel bağlar ve bağlantılar varsa göç ortaya çıkmaktadır.³⁸

Thomas Faist, Göç Sistemleri Kuramının 3 ana özelliği olduğunu vurgulamıştır:

1- Göç Sistemleri Kuramı, göç sistemlerindeki süreçler üzerine yoğunlaşmaktadır. İnsan hareketi, tek seferlik bir olay olmayıp, zaman içinde bir olaylar silsilesini meydana getiren aktif bir süreç olduğu için bu kuram, uluslararası göçün bir kez başladığında neden kendi kendini besleyen bir süreç haline dönüştüğünü kısmen açıklamaktadır.

2- Göç Sistemleri Kuramı, genellikle göç olgusu içerisinde insandan ziyade ülkeler arasındaki ticaret, kolonizasyon, bilgi ve fikir alışverişi gibi bağlantılar üzerinde durmaktadır.

3- Göç Sistemleri Kuramı, toplumsal ağ kuramını güçlü bir biçimde vurgulamıştır. Bu ağ, bireysel ya da kolektif aktörler (bireyler, aileler, şirketler, ulus-devletler vs.) bütünü olarak ve onları birleştiren ilişkiler anlamında tanımlanır.³⁹

Theoretical and Empirical Research on Management, vol: 3, May, 2023, p. 54.

37 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Zeynep Aksoy, "Uluslararası Göç ve Kültürlerarası İletişim", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. V, sayı: 20, İzmir, 2012, s. 296.

38 Güllüpinar, a. g. m., s.77.

39 Thomas Faist, *Uluslararası Göç ve Uluslararası Toplumsal Alanlar*, çev. Azat Zana Gündoğan, İstanbul, 2003, s. 82-83.

3.4. İtme-Çekme (Push-Pull) Kuramı

İtme-Çekme Kuramının tasarımını 1966 yılında yayınladığı *A Theory of Migration (Bir Göç Teorisi)* adlı makalesinde Everett S. Lee yapmıştır. Lee'ye göre göç, nüfusun kalıcı veya yarı kalıcı olarak yer değiştirmesi hareketidir.⁴⁰ Çalışmasında Ravenstein'in Göç Kanunları adlı çalışmasına atıfta bulunarak bir saptama yapan Lee, Ravenstein'dan beri geçen 75 yılda binlerce göç çalışmasının yapıldığını ve pek çoğunun da göçmenlerin demografik yapısına ait genel bir eğilim ortaya koymaktan öteye gitmediğini ifade etmiştir. İtme-Çekme Kuramı'nda göçmenden ziyade göçe odaklanan, fakat göçmenin de göz ardı edilmemesi gerektiğini savunan Lee, göçlerin karakteristik özelliğini ortaya koyarak göç olgusunun itici ve çekici faktörlerini saptayarak göçün oluşmasına neden olan 4 temel faktör belirlemiştir. Bunlar:

1-Hali hazırda yaşanılan yerle ilgili faktörler

2-Gidilmesi düşünülen yerle ilgili faktörler

3-Araya giren engeller

4-Bireysel etkenler⁴¹

İtme-Çekme Kuramının üzerinde durduğu çekici faktörlere gidilecek yerde elde edileceği düşünülen daha iyi eğitim-öğretim imkânları ve daha müreffeh hayatlar örnek verilebilir. İtici faktörler ise, halihazırda bulunulan ülkenin eğitim ve sağlık hizmetlerinin eksikliği ve altyapı yetersizliği örnek verilebilir. Göçmenler için göç eyleminin sebepleri söz konusu olduğunda itici ve çekici faktörler bireyden bireye değişiklik gösterebilir.

İtme-Çekme Kuramı ile ilgilenen ve göç olgusu üzerine çeşitli çalışmalar yapan bir diğer isim de William Petersen'dir. Petersen, her insanın aynı olmasından yola çıkarak; göç olgusunun da normal bir olgu olduğu yaklaşımına karşı çıkarak, "Eğer her insan aynı ise neden bazıları göç ederken bazıları göç etmiyor?" sorusundan hareketle başladığı çalışmasında itme-çekme faktörlerinin altında yatan temel sebepleri aramıştır.⁴² Petersen, tarihsel sürecin önemine vurgu yaparak bunun unutulmaması gerektiğini belirtmiştir. Belli bir zaman içerisinde göç için itme faktörünü teşkil eden bir olgunun, bir süre sonra çekme faktörüne dönüşebileceğini vurgulamıştır. Petersen bireysel ve sınıfsal farklılıkları gözetenek göç olgusunun itici ve çekici faktörlerini göz önünde bulundurarak 5 göç türü ortaya koymuştur. Bu göç

40 Everett S. Lee, "A Theory of Migration", *Demography*, C. 3, S. 1, 1966, s. 49.

41 Lee, a. g. m., s. 49-50.

42 William Petersen, "A General Typology of Migration", *American Sociological Review*, C. 23, S. 3, June, 1958, s. 258.

türleri, *ilkel (primitive) göç*, *zorunlu (forced) göç*, *yönlendirilen (impelled) göç*, *serbest (free) göç* ve *kitlesel (mass) göçtür*.⁴³

-*İlkel (primitive) göç*: Ekolojik olarak doğanın itmesi sonucu meydana gelen göç türüdür.

-*Zorunlu (forced) göç*: Bir ülkede yönetime sahip olan güç tarafından toplumun bir kısmının zor kullanılarak göç ettirilmesine zorunlu göç denir.

-*Yöneltilmiş (impelled) göç*: Göç etmesi istenen bir topluluğun bu konuda inisiyatif sahibi olmasıdır.

-*Serbest (free) göç*: Göç etme kararının bireyin kendi inisiyatifinde olduğu göç türüdür.

-*Kitlesel (mass) göç*: Teknolojik gelişmelerin sonucunda ulaşımın sağladığı geniş imkânlarla bir yerden başka bir yere çok sayıda insanın göç etmesi anlamına gelen göç türüdür.⁴⁴

Günümüzdeki göç olgusuna ve yaşanan çeşitli göç olaylarına bakıldığında, itme ve çekme faktörlerinin hala iç göçler ve dış göçler için geçerli olduğu görülmektedir. Ancak, küreselleşme başta olmak üzere pek çok faktör, göç olgusunu daha karmaşık hale getirmiştir.

3.5. İlişkiler Ağı (Network) Kuramı

İlişkiler Ağı Kuramı; herhangi bir bölgeye yönelik göç akımının süreklilik kazanmasında, daha önce göç eden bireylerin gittikleri bölgelerde meydana getirdikleri göçmen ağlarının üzerinde yoğunlaşmaktadır. Göçmenlerin göç ettikleri ülkelerde kurdukları sosyal ağların varlığı ve bu ağların, süregelen karşılıklı göçler üzerinde olan etkisi İlişkiler Ağı Kuramı'nın temelini oluşturmaktadır. Nermin Abadan Unat, bu ağları şu şekilde tanımlamaktadır: "*Göçmen ilişkiler ağı, geldikleri ülke ile yeni yerleştikleri ülkelerde eski göçmenler, yeni göçmenler ve göçmen olmayan kişiler arasında ortak köken, soydaşlık ve dostluk bağlarından oluşan kişiler arası bağlantılardır*"⁴⁵

Douglas Massey, göç ağını göçmenlerin aileleri, arkadaşları ve ülkelerinde kalan yakınları ile karşılıklı ilişkilerinin bir bütünü olarak tanımlamaktadır. Bu ağlar, göç sürecinin maliyetini ve risklerini azaltarak göç kanalları oluşmasına yol açmaktadır. Göç kanalları çoğaldıkça, göçmenler için daha fazla hedef ülke ve faaliyet alanı sunmaktadır. Bu ağların enformel olması, göçmenlerin

43 Göç olgusunun itici ve çekici faktörleri için bk. Petersen, a. g. m., s. 256-266.

44 Çağlayan, a. g. m., s. 75-76.

45 Nermin Abadan Unat, Bitmeyen Göç: Konuk İşçilikten Ulus Ötesi Yurttaşlığa, İstanbul, 2002, s. 18.

seyahat ve konaklamalarını karşılayabilmektedir. Daha farklı durumlarda ise, bazı aracı kurumlar, göçmen kaçakçılığı yoluyla kişileri yüksek ücretler karşılığında sınırlardan geçirmektedir. Bu aracı ağları kullanan göçmenler borç yükü altına girmekte ve kimi zaman şiddete maruz kalmaktadır.⁴⁶

Göçmen ağlarının; üst düzeyde bir örgütlenmeye gerek duymadıklarını ve kendiliğinden ortaya çıktıkları için herhangi bir forma ait olabileceklerini belirten Douglas T. Gurak ve Fe Caces⁴⁷ göçmen ağlarının 6 önemli işlevi olduğuna dikkat çekmişlerdir:

1-Göçmenleri, göçün getirdiği rahatsızlıktan ve maddi külfetlerden büyük ölçüde kurtarırlar:

2-Göçmenleri dahil oldukları toplumdan yalıttırlar ve onların anavatanlarıyla ilişkilerinin devamlılığını sağlarlar.⁴⁸

3-Göçün başlangıç ve hedef noktasını etkileyerek kimlerin göç edeceğini belirlerler.

4-Göçmenlerin göç ettikleri ülkelere entegrasyonlarını sağlarlar.

5-Kendi anavatanlarında potansiyel göçmenler ve ağa yeni katılanlar için yabancı ülkedeki imkânlar ve resmî kurumlar hakkında rehberlik hizmeti verirler.

6-Göçün hacmini ve hızını etkilerler.⁴⁹

İlişkiler Ağı Kuramı, göç olgusunu göçmen üzerinden değerlendirerek anlamaya çalışan diğer göç kuramlarından farklıdır. Bu farklılığın temel nedeni, diğer göç kuramlarında göç içerisinde kaybolan ve fazla üzerinde durulmayan bireyi ön plana çıkarmasıdır. Bu yaklaşım, yapılacak olan analizde sadece yapısal etkenleri göç nedeni olarak değerlendirmekle kalmamayı, bireysel etkenleri de göç nedeni olarak analiz etmeyi mümkün kılmaktadır.

46 Douglas Massey, "Theories of International Migration: A Review and Appraisal", *Population and Development Review*, vol. XIX, no: 3, 1993, p. 448-449.

47 bkz.Douglas T. Gurak-Maria Fe Caces, "Migration Networks and The Shaping Of Migration Systems", *International Migration Systems: A Global Approach*, (ed. Marry M. Kritz-Hania Zlotnik-Lin Lean Lim), Oxford, 1992, p. 150-176.

48 *Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne göç etmiş Kafkas Mübacirlerinde, İlişkiler Ağı Teorisinin etkileri görülmektedir. Nitekim 1800'lerde Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne zorunlu olarak göç eden Çerkezler ve Orta Asya'ya sürgün edilen Kafkas Halkları (Kabardinler, Balkarlar, Kalmıklar, Çeçenler, İnguşlar ve Abıskalılar) aralarında kurmuş oldukları ilişkiler ağı ile birden çok ülkede göçmen statülerini devam ettirmektedirler ve Anayurtlarındaki akrabalarıyla devamlı ilişki içerisindeyler.* (bkz. Bayraktar, a. g. m., s. 119.

49 Çağlayan, a. g. m., s. 88.

SONUÇ

Göç olgusu tarih boyunca birey ve toplumların gerek kendilerinden kaynaklı gerekse dış etkenlere dayalı çeşitli gerekçelerle bir yerleşim yerinden başka bir yere gitmeleri hadisesinden ileri gelmiştir. İnsanlık tarihi boyunca pek çok toplum göç gerçeğiyle yüzleşmek zorunda kalmıştır. Kimi zaman göç hareketleri yeni umutların yeşermesi ve toplumun yeniden şekillenmesiyle gidilen yerde yeni bir sayfa açılmasıyla sonuçlanmış; kimi zaman ise acı bir trajediyle son bulmuştur.

Göçün dünya çapında bir eylem olması, farklı disiplinlerin çalışma alanına dahil olması ve nedenlerinin çeşitlilik arz etmesi göçün tanımında ve sınıflandırılmasında da bir çeşitliliğe neden olmuştur. Nitekim göç üzerine yapılan tanımlamalarda ve sınıflandırmalarda kimi bilim insanları göç hadisesini bireyin inisiyatifinde olup olmadığına göre değerlendirirken; kimi ise göç hadisesinin diplomatik bir prosedüre dayanıp dayanmadığına göre değerlendirmiştir. Bu durum da akademik anlamda göç olgusunun anlaşılmasında ve değerlendirilmesinde karmaşıklığa yol açmaktadır.

Göç olgusu ve onun nüfus üzerindeki etkisine yönelik araştırmaların ağırlıklı olarak Sanayi Devrimi'nden sonra 19. yüzyılda yapılmaya başlaması tarihsel süreçteki göçlerin değerlendirilmesinde belli düzeyde eksikliğe neden oldu. Nitekim söz konusu değerlendirmeler sonucu ortaya çıkan kuram ve modeller, çıktıkları ülkelerin kendi iç dinamiklerinden kaynaklı olgulara göre şekillendiğinden dolayı dünyanın diğer yerlerindeki göç hareketlerine modelleme teşkil etmek konusunda zayıf kaldılar. Ayrıca Sanayi Devrimi sonrası ekonominin insan hayatında daha fazla yer kaplaması, göç ve göçe ilişkin araştırmaların daha ziyade ekonomi üzerinden okunmasına ve konuya ilişkin kuramsallaştırmanın ekonomik argümanlarla açıklanmasına neden oldu. Nitekim Sanayi Devrimi şehirlerde daha iyi bir yaşamın hayalini kurantaşralıların sanayi merkezlerine doğru kesintisiz bir hareketini başlattı. Bu sebeple şehirler büyüdü, üretim arttı, işçi ve göçmen sayısı çoğaldı. Dolayısıyla sürekli bir devridaim olarak devam eden iç göç ve dış göçün temelleri atıldı. Günümüzde göç olgusunun açıklanmasında bu türden kuramların kullanımı devam ederken; dünya çapındaki göç eylemlerinin açıklanmasında da ekonomik temelli argümanlar hala devam etmektedir. Ancak yine de bugüne kadar geliştirilen kuramlar kendi dönemlerinin şartları altında oluşturulduğu için ne günümüzün göç olgusunun değerlendirilmesinde ne de kurgulandıkları dönemin öncesindeki göç eylemlerini açıklama da yeterli düzeyde oldukları iddia edilemez.

KAYNAKÇA

Araştırma Eserler

- ADIGÜZEL, Yusuf, *Göç Sosyolojisi*, Nobel Yayıncılık, Ankara 2016.
- AK, Büşra Uslu, "Göç Kavramı ve Kuramları", *Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi*, C. 8, S. 72, 2021, s. 1749-1758.
- AKSOY, Zeynep, "Uluslararası Göç ve Kültürlerarası İletişim", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. V, sayı: 20, İzmir, 2012, s. 292-303.
- ARI, Furkan, "Çağdaş Göç Kuramları ve Sosyal Uyum Arasındaki İlişki Üzerine Bir Değerlendirme", *Social Sciences Studies Journal*, C. 8, S. 104, 2022, s. 3785-3798.
- BALCIOĞLU, İbrahim, *Sosyal ve Psikolojik Açından Göç*, Elit Kültür Yayınları, İstanbul 2007.
- BAYRAKTAR, Rasim, "Zorunlu Göçten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 12, S. 24, 2013, s. 109-126.
- BULUT Yakup-BİMAY Muzaffer, "Göçe İlişkin Kavram ve Kuramlar", Yerel Ulusal ve Küresel Boyutlarıyla Göç ve Mülteci Sorunu, ed. Yakup Bulut-Soner Akın, Çizgi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2020, s. 9-32.
- ÇAĞLAYAN, Savaş, "Göç Kuramları, Göç ve Göçmen İlişkisi", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı: 17, Güz, 2006, s. 67-91.
- DEVELİOĞLU, Oğuz Gökhan, "Göçün Kavramsal Çerçevesi ve Göç Kuramları", *Journal of Theoretical and Empirical Research on Management*, vol: 3, May, 2023, p. 49-60.
- ERKAN, Hakan Sezgin, "Suriyeli Göçmenlerin Türkiye'yi Tercihi Üzerinden Göç Teorilerine Yeniden Bakış", *Orta Doğu Etütleri*, C. 13, S. 3, 2021, s. 421-445.
- FAİST, Thomas, *Uluslararası Göç ve Ulusaşırı Toplumsal Alanlar*, çev. Azat Zana Gündoğan, İstanbul, 2003.
- Göç Terimleri Sözlüğü*, ed. Richard Perruchoud-Jillyanne Redpath, International Organization for Migration, İstanbul, 2013.
- GÖKER, Göksel, *Göç Kimlik Aidiyet (Kültürlerarası İletişim Açısından İsveçli Türkler)*, Literatürk Academia Yayınları, Konya 2015.
- Gurak, Douglas T. - Caces, Maria Fe, "Migration Networks and The Shaping Of Migration Systems", *International Migration Systems: A Global Approach*, (ed. Marry M. Kritz-Hania Zlotnik-Lin Lean Lim), Oxford, 1992, p. 150-176.
- GÜLLÜPİNAR, Fuat, "Göç Olgusunun Ekonomi-Politiği ve Uluslararası Göç Kuramları Üzerine Bir Değerlendirme", *Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. II, sayı: 4, Nisan-Eylül 2012, s. 53-85.
- İÇDUYGU, Ahmet- AKSEL Damla, *Türkiye'de Düzensiz Göç*, İ.O.M, Ankara, 2012.

- İNCE, Celal, “Göç Kuramları ve Suriye Göçü Üzerine Bir Değerlendirme”, *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, C. 11, S. 18, Haziran, 2019, s. 2579-2615.
- JANSEN, C. J., “Migration: A Social Problem”, *Readings In The Sociology Of Migration*, New York, 1970.
- KARA, Mehmet Akif, *Göç Yazıları (Kuramdan Alana Türkiye’de Göç)*, Kırmızı Çatı Yayınevi, Ankara, 2017.
- LEE, Everett S., “A Theory of Migration”, *Demography*, C. 3, S. 1, 1966.
- MASSEY, Douglas, “Theories of International Migration: A Review and Appraisal”, *Population and Development Review*, vol. XIX, no: 3, 1993, p. 431-466.
- MUTLUER, Mustafa, *Uluslararası Göçler ve Türkiye: Kuramsal ve Ampirik Bir Alan Araştırması*, Çantay Kitapevi, İstanbul, 2003.
- ORAN, Baskın, *Küreselleşme ve Azınlıklar*, İmaj Kitapevi, Ankara, 2009.
- ÖZCAN, E. Deniz Ela, “Çağdaş Göç Teorileri Üzerine Bir Değerlendirme”, *İş ve Hayat Dergisi*, S. 4, Aralık, 2016, s. 183-215.
- ÖZER, İnan, *Kentleşme, Kentlileşme ve Kentsel Değişme*, Erkin Kitapevi, Bursa, 2004.
- ÖZYAKIŞIR, Deniz, *Göç (Kuram ve Bölgesel Bir Uygulama)*, Nobel Yayıncılık, Ankara, 2013.
- PETERSEN, William, “A General Typology of Migration”, *American Sociological Review*, C. 23, S. 3, June, 1958, s. 258.
- RAVENSTEIN, Ernst George, “The Laws of Migration”, *Journal of the Statistical Society of London*, vol: XLVIII, no: 2, June, 1885, p. 167-235.
- SAYDAM, Abdullah, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1856-1876)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1997.
- STOUFFER, Samuel, “Intervening Opportunities: A Theory Relating Mobility and Distance”, *American Sociological Review*, vol: V, no: 6, December, 1940 p. 845-867.
- ŞAHİN, Cengiz, “Yurt Dışı Göçün Bireyin Psikolojik Sağlığı Üzerindeki Etkisine İlişkin Kuramsal Bir İnceleme”, *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.21 (2), Ankara 2001, s. 57-67.
- TEKELİ, İlhan, *Göç ve Ötesi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2008.
- TOBLER, Waldo, “Migration: Ravenstein, Thorntwaite, And Beyond”, *Urban Geography*, vol: XVI, no: 4, 1995, p. 327-343.
- TOPBAŞ, Ferhat, *İç Göçün Belirleyicileri Üzerine Ekonometrik Bir Model Çalışması: 2000 Türkiye Örneği*, (Basılmamış Doktora Tezi), Trabzon, 2007.
- UNAT, Nermin Abadan, *Bitmeyen Göç: Konuk İşçilikten Ulus Ötesi Yurttaşlığa*, İstanbul, 2002.

YALÇIN, Cemal, *Göç Sosyolojisi*, Anı Yayıncılık, Ankara, 2004.

ZENKER, Jessica Hagen, "Why Do People Migrate, A Review of Theoretical Literature, Maastricht Graduate School of Governance, 2008, s. 4-25.

Memlûk Sultanlarının Köle Kimlikleri ve Bunun Memlûk Diplomasisine Yansıması

Nihal Gezen¹

Özet

İnsanın köleleştirilmesi, mevcut tüm tarihi toplum ve kültürlerde varlık göstermiştir. Türk dilinde köle ismini ifade eden farklı kelimeler mevcuttur. Bunlar, kul, bende, halayık, esir ve kadın köleler için cariye ve odalık kelimeleridir. Bunlarla beraber çeşitli milletlerde de köle kelimesini karşılayan farklı isimler görülmektedir. Bu çalışmanın amacı, Memlûklerin köle geçmişinin/kimliğinin onların diplomalarına nasıl yansıdığını ve bunun nedenlerini ortaya koymaktır. Konunun bağlamında devletin tarihine bir bütün olarak bakıldığı zaman, Memlûklerin köle geçmişlerinin Sultan Baybars döneminden az evvel, onun döneminde ve biraz daha ileri bir tarihte, İlhanlılar ile Ermeniler arasında gerçekleştirilen diplomasi faaliyetlerine yansıdığını görmekteyiz. Memlûk Sultanları, hiç şüphesiz Sultan olmadan evvel memlûk (köle) idiler. Ancak efendisi tarafından azat edilen bir köle artık köle sayılmaz. Köle kimliğinden sıyrılmayan kimse de Sultan olamaz. Nitekim iktidarın sahibi hiçbir Sultan, tahta köle olarak oturmamıştır. Bizim konumuzu oluşturan Memlûklerin asıllarının adı, teknik açıdan köle manasına gelse de esasında esir veya aşağı seviyede bir anlamdan ziyade güç ve üstünlük manasında bir anlam ile tarih içerisinde yerini almıştır. Konuyu ele aldığımız zaman aralığı; Memlûklerin Mısır'da ve Suriye'de Eyyûbilerin nüfuzlarına son verdikleri ve devletlerinin temellerini sağlam bir şekilde oturtmaya başladıkları dönemdir. Orta Çağ'da bu zamanlarda memlûk sistemi, yaygın olarak kullanılmaktaydı. Öyle ki bugünün kölesi yarının sultanı anlayışı mevcuttu. Memlûkler, geçmişte köle olmaları sebebiyle hiçbir zaman utanç duymamışlardır. Nitekim onlar, kendilerini güçleri ve maharetleriyle ortaya koyup, bu yolla üst düzey görevlerde yer alabilmeyi, asil bir soydan gelecek elde etmiş olmaktan daha geçerli bulmuşlardır. Öyle ki Memlûklerde, köle kimliğine sahip olmayanlar istisnası olmakla beraber ne üst düzeyde bir görevli ne de sultan olabilirdi. Memlûklerin aksine Moğollar ise, soya, soyluluğa fazlasıyla önem vermekteydi.

1 Dr. Öğr. Üyesi Nihal GEZEN, Aksaray Üniversitesi, Tarih Bölümü, nhlgnz@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3075-2532>

Giriş

Bu çalışmanın amacı, Memlûklerin köle geçmişinin/kimliğinin onların diplomasilerine nasıl yansıdığını ve bunun nedenlerini ortaya koymaktır. Konunun bağlamında devletin tarihine bir bütün olarak bakıldığı zaman, Memlûklerin köle geçmişlerinin Sultan Baybars döneminden az evvel, onun döneminde ve biraz daha ileri bir tarihte, İlhanlılar (İran Moğolları) ile Ermeniler arasında gerçekleştirilen diplomasi faaliyetlerine yansıdığını görmekteyiz.

İlk olarak “köle”² ve “sultan” kelimelerinin anlam bakımından birbirlerine zıt kelimeler olduğunu ifade etmemiz gerekir. Memlûk Sultanları, hiç şüphesiz Sultan olmadan evvel memlûk (köle) idiler. Ancak efendisi tarafından azat edilen bir köle artık köle sayılmaz³. Köle kimliğinden sıyrılmayan kimse de Sultan olamaz. Nitekim iktidarın sahibi hiçbir Sultan, tahta köle olarak oturmamıştır (Ahmet, 1975:19, 20). Dolayısıyla diğer birçok sebeple beraber Memlûklere salt köle gözüyle değil, birer asker hüviyetiyle yaklaşılmalıdır.

Memlûk (ç.memlûkun, memâlîk) kelimesinin sözlük anlamı, köle demek olup bu kelime Arapça me-le-ke fiil kökünden türemiş bir ism-i meful’dur. Bununla beraber memlûk kelimesi, İslam tarihinde zaman içerisinde ıstılâhî bir mana kazanmıştır. Kazandığı bu yeni anlamı ile memlûk kelimesi, “harplerde esir düşerek veya tüccarlardan satın alınarak köle olan beyaz insan” manasına gelmiştir. Akabinde memlûk kelimesi artık “münhasıran hükümdar veya emirlerin muhafız birliklerinde görev yapan hususi, içtimai ve hukuki bir statüye sahip asker” anlamında kullanılmıştır. Bu Memlûklerin kurmuş oldukları devlete de Memlûk Devleti (Devletu’l-Memâlîk) ismi verilmiştir (Abâdî, 1982:9; Koprıman, 2002:166; Mutçalı, 2019:874). Bizim konumuzu oluşturan Memlûklerin asıllarının adı, teknik açıdan köle manasına gelse de esasında esir veya aşağı seviyede bir anlamdan ziyade güç ve üstünlük manasında bir anlam ile tarih içerisinde yerini almıştır (Lewis, 1992:101).

2 Köleliğin tarihi çok eskilere dayanmaktadır (Aydın-Hamîdullah, 2002:237). Köle olmak veyahut insanlar tarafından köleleştirilmek, evrensel bir olgudur. Bu durum, belirli bir kültüre özgü olmayıp, paylaşılan belli bir sosyal değerler sisteminden de kaynaklanmamaktaydı. Yani insanın köleleştirilmesi, mevcut tüm tarihi toplum ve kültürlerde varlık göstermiştir. İnsan, doğasında olan bir sebeple varlık gösteren kölelikten kurtulmak için de büyük dönüşümler geçirmiştir (Toledano, 2010:1; Hatalmış, 2012:31-40; Lewis, 2006:11, 12). Türk dilinde köle ismini ifade eden farklı kelimeler de mevcuttur. Bunlar, kul, bende, halayık, esir ve kadın köleler için cariye ve odalık kelimeleridir. Bunlarla beraber çeşitli milletlerde de köle kelimesini karşılayan farklı isimler görülmektedir (Aydın-Hamîdullah, 2002:237).

3 Tıbbakta eğitim gören köleler, öğrenimlerini tamamladıktan sonra, azat edilerek resmi olarak askeri görevlerde hizmet etmeye başlarlardı. Azat edilen bu köleler ve yeniden satın alınıp azat edilen küttabiyeler, askeri eğitimi tamamladıklarına dair bir diploma alırlardı. Buna itâka adı verilmekle birlikte bu diplomalar, onlara bir tören ile verilmekteydi (Kızıltoprak, 2002:630).

Orta Çağ'da memlûk (köle) kelimesinin kazanmış olduğu bu yeni anlamıyla beraber, herkes için Memlûk olma, dolayısıyla tıbâklarda eğitim görme fırsatı bulunmamaktaydı. Yani Memlûk olabilmek için belli başlı kriterlerin sağlanması gerekmektedir. Bu kriterlerin en önemlileri ise; Müslüman olmamak, Memlûk Devleti dışında doğmuş olmak, bilhassa Kıpçak bozkırlarında ve Kafkaslarda doğmuş olmak ve son olarak küçük yaşlarda satın alınmış olmaktır (Ayalon, 1989:235; Takkuş, 2015:15,16).

Memlûk sınıfının oluşumunun sağlanması bakımından önem arz eden bu kriterler, öncelikle zamanın İslam kurallarına uygun olan kölelik statüsüdür. Bu bakımdan beyaz ırktan olmak memlûk olabilmek için önemli bir ölçüttü. Dolayısıyla beyaz ırkın dışında kalan, Etiyopyalı, Batı Afrikalı, Hintli gibi renkte olan insanları ve hadımları, memlûk olarak görmemek gerekir. Bunları daha çok Memlûklerin hizmetinde bulunan yan unsur olarak ele almak daha doğru olacaktır. Bu cümleden, Orta Çağ boyunca orduda asker olarak hizmet veren Memlûkleri, ev işlerinde ve üretim faaliyetlerinde çalıştırılan kölelerden ayrı tutmak gerektiğini söylememiz gerekir (Abâdî, 1982:11-16; Kızıltoprak, 2002:610).

Orta Çağ'da Mısır, Suriye, İran ve Irak gibi ülkelere köleler tedarik edilmekteydi. Bunun iki şekilde sağlandığı bilinmektedir. İlki, Türkmenler tarafından savaş veya akınlarda elde edilen, kadın veya erkek tutsakların belirttiğimiz ülkelere satılmaları şeklinde. İkincisi ise; başta Türk milletinden olmak üzere çeşitli milletlere mensup tüccarlar vasıtasıyla, Karadeniz'in kuzey doğusu ile doğusunda yer alan Rus, Kıpçak, Çerkes vs. asıllı erkek ve kadın kölelerin, Anadolu'ya getirilerek komşu ülkelerin Müslüman tacirlerine satılmaları şeklinde gerçekleştirilmekteydi. Memlûk Devleti, kölelerini çoğunlukla köle ticareti yoluyla temin etmiştir (Kızıltoprak, 2002:619). Anadolu'da bilhassa Sivas ve Yabanlu Pazarı'nda⁴ çok sayıda köle ticareti yapılmaktaydı (Sümer, 1985:9).

Genel olarak bilindiği üzere, Sivas ve Yabanlu Pazarı'nda satılan ve çoğunluğunu Kıpçak asıllıların oluşturduğu söz konusu köleler, Abbasiler ve diğer devletlerde olduğu gibi Eyyûbilerin de hassa askeri ve 1250 yılında ise, Mısır'da tarihçilerin "ed-Devletu't-Türkiye" diye adlandırdıkları Memlûk Devletini kurmuşlardır (İbn Tağrıberdî, 1983:3,4; İbnü'd-Devâdârî, 1971:12; İbn İyâs, c.I, 1960:74; Baybars el-Mansurî, 1998:1; Sümer, 1985:17,18). Memlûklerin, asker olarak kendilerini kanıtlamaları ve askeri

4 Yabanlu Pazarı', Anadolu'da her yıl baharın ilk zamanlarında, kırk gün sürecek şekilde kurulan bir pazardı. Bu pazara, uzak yerlerden insanlar gelmekteydi. Bu insanlar arasından bilhassa tacirler, bu pazara katılmak için büyük gayret gösterirlerdi. Bu pazarda, Türk ve Rum köleleri de bulunmaktaydı Sümer, 1985:14, 15.

alanlarda göstermiş oldukları başarılı faaliyetleri onların diğer devletlerden farklı olarak öne çıkmalarını bir bakıma meşhur ve ün sahibi olmalarını sağlamıştır. Bu durum ayrıca onların toplumsal açıdan da farklı olmalarına yol açmıştır.

Bir memlûk, devlet hizmetinde sahip olduklarını (rütbe vs.) ne çocuklarına ne de bir diğer üst sınıfa mensup bir emire devretme yetkisine sahip değildi. Bu cümleden Memlûklerin tek nesilli bir soyluluğa sahip olduğunu söylememiz gerekir. Memlûklerin asil olup çocuklarının ise sıradan insanlardan sayıldığı bu tek nesillik asalet, varislere intikali olmayan bir soyluluktadır (Kızıltoprak, 2002:626,627; Huzen, 2010:3,5). Bu durum muhtemelen sadece Memlûklere özgüydü (Yosef, 2012:55). Bununla beraber Türk-İslam toplumlarında, iktidar için hükümdarın/sultanın soylu bir aileye mensup olması önemli olsa da soyluluk ile kazanılan bu iktidarın diğer başka özelliklerle beraber iyi bir askeri yetenek ve siyasi başarıyla sürdürülmesi son derece önem arz etmekteydi.

Memlûk Devleti'nin tarihi olarak en önemli özelliklerinden birisi, XIII. Yüzyılda durdurulamaz, yenilemez addedilen Moğolları, durdurmaları ve yenmeleri olmuştur (Sümer, 1985:17,18; Ibnu'd-Devâdârî, 1971:12; İbn İyâs, c.I, 1960:74). Bu cümleden ileri tarihlerde bilhassa Baybars'ın saltanatı zamanında, Abbasi Halifeliğinin Mısır'da yeniden ihya edilmesiyle⁵ birlikte Memlûklerin, Müslümanları ve Müslümanların yerleşim yerleri olan şehir ve ülkeleri koruma misyonunu üstlendiklerini söyleyebiliriz. Memlûkler üstlenmiş oldukları bu misyonla diğer İslam devletleri üzerinde prestij sahibi oldukları gibi aynı zamanda, kendilerinden her bakımdan farklı olan yönettikleri Mısır halkı üzerinde de etkili olmayı başarıp, meşru açıdan kendilerine dini ve siyasi bağlamda iyi bir dayanak elde etmişlerdir.

Mısır ve Suriye üzerinde hâkimiyet kuran Memlûk Devleti, önemli bölgeleri içine alan bir coğrafyada bulunması sebebiyle siyasi, iktisadi ve dini açılardan, büyük ölçüde stratejik bir öneme sahipti. Dolayısıyla Memlûklerin sadece kendileriyle sınır olan devletlerle değil doğrudan sınır komşusu olmasa da bir şekilde bağlantılı olduğu devletler ile çeşitli sebeplerle münasebetler ve dolayısıyla diplomatik ilişkiler kurması kaçınılmaz olmuştur

5 Hilafetin Mısır'a geçmesi ile beraber on bir Halife'ye biat edilmiştir. Bunlardan ilkinin biat merasimi, Sultan Baybars'ın saltanatı zamanında 1261 yılında, halifenin ayrıntılı bir şekilde nesebi doğrulandıktan sonra gerçekleşmiştir. Bu ilk halifenin adı, Ebu'l Kasım Ahmed b. ez-Zâhir Billâh olup, halk arasında ona ez-Zerâbinî derlerdi. Sultan Baybars bu halifeye biat ettikten sonra aynı şekilde devletin naiplerine de halifeye biat etmeleri hususunda mektuplar gönderip onların da biatını almıştır. Baybars, hutbelerde ilk olarak halifenin ardından kendi adının geçmesini emretmiştir. Akabinde Sultan Baybars onu, Irak'ı Moğollardan kurtarması için Bağdat'a göndermiştir el-Kalkaşendî, 2019:233, 234; İbn Abdüzzâhir,1986:140, 141.

(Ayaz, 2016:76). Memlûk Devleti'nin ve o zamanlarda varlık gösteren diğer devletlerin içinde bulunduğu siyasi, iktisadi sebeplere (konjonktüre) bağlı olarak bu ilişkilerin olumlu veya olumsuz yönde seyrettiği bilinmektedir.

Mısır'da Memlûkler, sahip olduğu konumu itibariyle hem Müslüman hem de Müslüman olmayan devletler ile siyasi, askeri, ticari ve dini münasebetlerde bulunmuşlar ve bu sebepten, bu devlette sık bir şekilde elçi teatisi gerçekleşmiştir. Ayrıca burada Memlûkler ile Moğol İlhanlılar arasında gerçekleştirilen elçi teatislerinde karşılıklı olarak her iki devletin saraylarında elçilere çokta iyi muamele edilmediği bilinmektedir (İpşirli, 1995:8). Memlûk-Moğol (İlhanlı) devletleri arasında gerçekleştirilen diplomatik faaliyetler/metinler, bu iki devletin ilişkilerinin ve birbirlerine karşı güç mücadelelerinin tam olarak tespitini mümkün kılmamaktadır. Ancak bu iki devletin birbirlerine karşı güç göstergesi olarak elçilere hiç de iyi davranmadıklarını kolaylıkla ifade edebiliriz.

Memlûk Devleti'nin dış politikasında ve diplomasisinde⁶, devletin Haçlı ve Moğol saldırılarının hedef alındığı bir coğrafyada bulunması sebebiyle Müslüman olmayan ülkelere karşı sert bir politika izlendiği, Müslüman olan ülkelerle gerçekleştirilen politika da ise, Memlûklerin ağırlıklı olarak hâkim konumlarını onlara kabul ettirme yönünde bir diplomasi anlayışı sergiledikleri görülmektedir. Memlûk Devleti'nin coğrafi konumu itibariyle baktığımızda devletin kuruluş aşamasında, Suriye'nin önemli bir kısmında Eyyûbiler'in çeşitli kollarının hâkimiyet sürdüğü, sahil kısmında ve Antakya'da Haçlı Devletleri'nin ve daha kuzeyde Çukurova bölgesinde ise, Haçlıların büyük destekçileri olan Ermenilerin hâkim olduğu bilinmektedir (Baybars el-Mansurî, 1998:35-40, 47; Ayaz, 2016:76).

Memlûk Devleti'nin kuruluş yıllarında Moğollar, Irak'a girmiş ve Abbasi Devleti'ne son vererek yönlerini Suriye'ye çevirmişlerdi (Baybars el-Mansurî, 1998:35-40,47; Ayaz, 2016:76). Bu cümleden Memlûklerin kuruluş

6 Memlûklerde, diğer devletlerde de görüldüğü üzere, diplomatik faaliyetler sonucu meydana gelen yazışmaları ve anlaşmaları inceleyen bir diplomatik bilimi oluşmuştur. Nitekim hicri ilk asırlardan itibaren kâtipler ve diğer görevlilerin evrak ve defterleri nasıl tutmaları gerektiği hususu ile alakalı oldukça sistematik bir şekilde hazırlanmış el kitapları yazılmıştır. Bu kitaplar metodolojik açıdan incelediğinde diplomatik kitap hüviyetini taşımaktadır. Nitekim Kalkaşendî, *Subhu'l A'sa fi Snâ'ati'l İnşâ* adlı on dört ciltlik eserinde, diplomatik alanda kendi zamanına kadar gördüğü belli başlı çalışmaları yazmıştır. Yani o bu eseriyle, İslam diplomatik ansiklopedisini meydana getirmiştir. Bu eserde Kalkaşendî, divânü'l inşanın çalışma sistemi ve burada çalışanlar hakkında detaylı bir şekilde bilgi vermiştir. Memlûkler döneminde, Kalkaşendî'nin yanı sıra İbn Fazlullah, et Ta'rif bi'l Mustalahi's Şerîf, Halil b. Şahin ez-Zâhiri ise, *Zubdetu Keşfi'l Memâlik* adlı eserleriyle bu konu hakkında geniş bir malumat sunmuştur (Kütükoğlu, 1994:360.361). Araştırmacılar, diplomasi gereği olan bu çalışmalardan elde ettikleri yazışmalar neticesinde söz konusu devletlerin, birbirlerine karşı nasıl bir tutum içerisinde olduklarını görebilmektedir.

yıllarında dış politikalarında, Moğollarla olan mücadelelerin büyük ölçüde yer kapladığı bilinmektedir (Amitai, 2008:219; Holt, 1995:12). Memlûkler ile Moğollar arasındaki mücadeleler, Sultan Kutuz'un saltanatı zamanında Ayn Calut savaşıyla başlamıştır. Bu savaşın tarihi önemi oldukça mühimdir. Nitekim bu savaşla Moğollar, tarihlerinde ilk defa bir meydan muharebesinde yenilgiye uğraşmışlardır. Bununla beraber Moğollar ilk defa bu savaşta, disiplinli ve eğitilmiş bir orduyla karşılaşmışlardır. Adeta onların aldıkları eğitimleri ve cesaretleri karşısında şaşkına dönen Moğollar, bundan ileri tarihlerde Memlûklere karşı gerçekleştirdikleri askeri harekâtlarda başarısız olmuşlardır (Arslantaş, 2003:788).

Memlûkler Ayn Calut savaşıyla beraber, Suriye'yi hâkimiyetleri altına alarak, Suriye-Mısır toprak bütünlüğünü sağlamışlardır. Bu savaşın konumuz açısından bilhassa taşıdığı önem, bu savaşla beraber Memlûklerin, hâkimiyet sürdüğü o dönemde mevcut en büyük tehlike unsuru olan Moğolları yenebilen tek güçlü devlet olduklarını ispat etmeleri olmuştur. Moğollar açısından ise, büyük bir hezimet, dolayısıyla dış politikalarında ve diplomalarında bu savaşın yenilgisini telafi edebilmek maksadıyla buna ilaveten ileriki tarihler için önlerine çıkan bu devleti/tehdidi mağlup etmeleri gereken bir unsur olarak Memlûkler karşılarında durmaktaydı.

Baybars'tan önce Memlûk tahtında oturan Sultan Kutuz saltanatının ilk zamanlarında, Suriye'nin tamamı üzerinde hâkim değildi (Kanat, 2001:31). Memlûklerin köle geçmişleriyle tahkir edildikleri ilk zaman, bahsi geçen Ayn Calut savaşının olduğu tarihten az bir zaman öncesine tekabül etmektedir. Nitekim İlhanlı hükümdarı Hülagu, Şam'ı ele geçirip Mısır'a yöneldiği 1260 yılında, elçileriyle gönderdiği ve "Doğuda ve Batıda kralların kralından Büyük Hakan Allah'ın adıyla, Memlûk cinsinden/türünden olan Kutuz bilsin ki.." sözleriyle başlayan mektubunda, Kutuz'dan kendilerine itaat etmelerini, onların kendilerinden, kılıçlarından korkarak Mısır'a kaçıklarını ve Mısır'ın nimetlerinden faydalandıklarını, memlûk (köle) kökenli olduklarını vurgulayarak bildirmiştir (el-Makrizî, 1997:514). Sultan Kutuz ise, Memlûklere yönelik bu tehdit karşısında dik bir duruş sergilemiş, Hülagu'ya boyun eğmeyip, halkını ve askerlerini Moğollar ile gerçekleştirecek olan Ayn Calut savaşı için hazırlamaya başlamıştır (Abâdî, 1982:160; el-Makrizî, 1997:514-516).

Türk-İslam tarihinde Moğol tehlikesi ile ciddi manada mücadele eden bir diğer Memlûk Sultanı olan Baybars'ın, Kıpçak Türklerinden olduğu bilinmektedir. 1223 yılında doğan Baybars, esir olarak önce Sivas'a sonra Halep ve Dimaşk'a götürülmüş, Dimaşk'ta bir kuyumcuya satılıp sonrasında Emir Alaeddin Aytekin el-Bundukdarî tarafından satın alınıp onunla

birlikte Kahire'ye gitmiştir. Kahire'de ise, el-Melik es-Salih Necmeddin Eyyûb'un oluşturduğu Bahri Memlûklerine dâhil olmuştur. Bundan bir süre sonra, yetenekleri ve gücünü sergileme fırsatı bulmuş ve nitekim o, Sultan Necmeddin Eyyûb'un Sultanlığından ve karakterinden feyz alıp, ondan çok şey öğrenmiştir. Baybars öğrenmiş olduğu bu bilgileri sahip olduğu meziyetleriyle⁷ birleştirerek, askeri, siyasi ve sosyal meselelerde oldukça yüksek bir kavrayışa sahip olduğunu ispat etmiştir. Böylelikle o, Bahri Memlûklerinin önde gelen liderleri arasında yer almaya başlamıştır (İbn Tağrıberdî, 1983:203; Kopruman, 1992:221; İbn Abdüzzâhir, 2021:23; Şeşen, 2016:14).

Baybars, 1250 yılında Sultan Turan Şah zamanında, Fransa Kralı IX. Louis'in yenilgiye uğrayıp esir edilmesinde önemli bir rol oynadı. Aynı zamanda Sultan Turan Şah'ın mensubu olduğu Bahri Memlûklerine karşı olumsuz bir tutum içerisinde olması sebebiyle mevcut sultanın katledilmesinde suikast düzenleyenlerin elebaşlarından biri oldu. Sultan Kutuz'un saltanatı zamanında ise, Kutuz'un Moğollara karşı sevk ettiği ordunun başında öncü kuvvetlerinin kumandanlığı görevini yerine getirip, 1260 yılında Ayn Calut'ta, Moğollar'ın büyük bir hezime uğramalarında önemli bir rol üstlendi⁸ (el-Mekîn, t.y:49-55; Kopruman, 1992:221). Öyle ki Baybars Moğolların hezime uğradığı Ayn Calut zaferini tıpkı Sultan Kutuz gibi kendi şahsına bağladı (İbn Abdüzzâhir, 1986:68; Şeşen, 2016:25).

Kazanılan Ayn Calut savaşının akabinde Sultan Kutuz ile Baybars'ın zahiren ve mecburiyetten oluşan ilişkileri artık bozulmaya başladı. Baybars, Moğollara karşı kazanılan bu büyük zaferden sonra Sultan Kutuz'un kendisine daha önce söz verdiği üzere Halep naipliği görevini vermemesi, ayrıca Sultan Kutuz'un öncesinde, Bahri Memlûklerin önde gelen isimlerinden birisi olan Aktay'ın öldürülmesi hadisesinde yer almış olması sebebiyle Sultan Kutuz'a karşı kin beslemekteydi. Yani Baybars, artık iktidar için kendisine ihtiyaç duyduğu tüm gerekçeleri bir bakıma elde etmişti. Nitekim bunun sonucunda Baybars, Sultanın ortadan kaldırılması eylemine, kendisine sadık olan bir grupla beraber karar vermişti. Memlûk Devleti'nin büyük Sultanlarından kabul edilen Sultan Baybars, nihayetinde kendisinden önce saltanat süren Kutuz'un yaşamına dolayısıyla iktidarına son verdikten sonra, Sultanı öldüren kişi olması sebebiyle onun yerine Memlûk tahtına geçmiştir

7 Sultan Baybars'ın sahip olduğu karakter, ahlak ve faziletleri hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Abdüzzâhir, 2021:42-47.

8 Ayn Calut savaşı tarihin en kesin sonuçlu olan savaşlarından birisidir. Nitekim bu savaşta kazandıkları zaferle Memlûkler, Osmanlı Devleti'nin yükselişine kadar Yakınoğ'u'nun en güçlü devleti halini almışlardır Demirkent, 1997:228.

(el-Mekîn, t.y.:54,55; Yâfî, 1997:113,114; Baybars el-Mansurî, 1998:53-55; Koprman, 1992:221; Şeşen, 2016:25,26).

Baybars'ın saltanatı zamanında, Memlûk Devleti ve İslam dünyası bir yandan Haçlı saldırıları bir yandan da doğudan gelen, uğradığı her yerleşim yerini ve halkları kılıçtan geçiren Moğolların saldırıları sebebiyle, tarihinin en zor dönemlerinden geçmekteydi. Dolayısıyla Baybars'ın saltanatı zamanında, devletin en büyük dış düşmanları olarak Moğollar'ın (İlhanlılar'ın), Haçlıların ve bu ikisine bağlı olan Ermenilerin olduğunu ve Memlûkler için en büyük tehlike ise, bu üçünün birlikte hareket etme ihtimalinin her zaman mevcut olması durumuydu (Aktan, 1999:423). Yani Ermenilerle Irak'ı ele geçiren Moğollar ve Suriye sahillerini ellerinde tutan Haçlılar, Memlûkler için üst düzeyde tehlike arz etmekteydi (Holt, 1995:12,13). Akdeniz kıyılarını kendi sınırları yapmak isteyen Moğollar, bunun için Suriye'de bir tehdit unsuru oluşturmaktaydı. Dolayısıyla Sultan Baybars, bu iki devlet ile aynı anda mücadele verip, diplomasisini bu kritik vaziyete göre düzenlemek durumunda kalmıştır (Kanat, 2001:32). Bu duruma Moğolların cephesinden bakacak olursak, önce Hülagu'nun ardından oğlu Abaka'nın, Memlûklere karşı siyasi, dini vs. sebepler ile düşmanca tavırlar içerisinde oldukları, besledikleri bu düşmanlık için de Avrupalılarla müttefik olmak için teşebbüslerde buldukları dolayısıyla bu yönde bir diplomasi anlayışı geliştirdiklerini görmekteyiz (Sümer, 1988:8). Devletin içinde bulunduğu bu zor şartlar, Sultan Baybars'ın bu yönde bir siyaset izlemesini zorunlu kılmıştır. Nitekim o, saltanatın başına geçer geçmez, Moğol ve Haçlı tehlikesine karşı koyarak, nüfuzunu Nûbe ve Arap Yarımada'sına kadar yayacak şekilde geniş çaplı bir politika geliştirmiştir (Baybars el-Mansurî, 1998:66,67; Koprman, 2002:166). Bunun için İlhanlılara karşı Altın Orda Hanlığı, Suriye'deki Haçlı varlığına karşı ise Bizanslılar ile anlaşma yapmaktan bir çekince duymamıştır. Baybars bunlara ilaveten, Mısır ve Suriye sahasında Memlûk hâkimiyetinin güçlenmesi adına Bağdat Abbasi Hilafetini Mısır'da yeniden kurmuştur (Baybars el-Mansurî, 1998:60,61; Koprman, 1992:221, 222).

Esasında Moğolların, İslam topraklarına girdikleri 1219/1220 yılından itibaren, karşılarına çıkan her ordu tarumar olmuştu. Onlar karşısında, sadece Harezşah Celadeddin direnebilmiş ancak o da bu mücadelede başarısız olup yaşamını yitirmiştir (İbn Tagrıberdi, 2013:34; Sümer, 1969:3). Memlûkler, 1260 yılında Moğollara karşı Ayn Calut savaşında büyük bir zafer elde etse dahi bu savaşın yenilgisini hazmedemeyen Moğollar, halen Memlûk Devleti'nin önünde ortadan kaldırılması gereken büyük bir tehlike olarak var olmaya devam etmiştir. Nitekim Memlûkler, bu savaş sonucunda Suriye ile olan toprak bütünlüğünün sağlanması

neticesinde İlhanlılar ile sınır komşusu olmuştur (Kanat, 2001:31). Mevcut Memlûk Sultanı Baybars, Moğollar ile mücadelede, onları yalnız bırakma siyaseti gütmüştür (Abâdî, 1982:234). Bununla beraber biz Moğolların, Haçlılar ve Ermeniler ile Memlûklere karşı birlikte hareket ettiklerini ve Ermenilerin Sultan Kutuz ve Baybars'a yönelik olarak, köle şeklinde tahkir edici ifadeler kullandıklarını görmekteyiz (Grigor, 1949:351,353,355; Grigor, 1954:38,39).

Memlûklerin Ermeniler ile olan gerilimli ve düşmanlık üzerine kurulu politikaları, Ayn Calut savaşı sonrası 1260 yılına tekabül etmektedir. Bu cümleden I. Hetum zamanının, Ermenilerle olan düşmanlığın başlangıç devri olduğunu ve Sultan Baybars zamanında Ermeniler ile ciddi manada ilk çatışmanın yaşandığı bilinmektedir. 1258 yılından itibaren Ermeniler, Suriye üzerine seferler düzenlemeye başlamışlar ve bu seferlerde Memlûkler tarafından mağlup edilmişlerdir. Sultan Baybars 1266 yılında, zamanında Memlûklere karşı Moğollarla daimi olarak işbirliği yapan Ermeniler üzerine bir ordu göndermiş ve Ermeniler bu seferle birlikte ağır bir darbe almışlardır (Aktan, 1999:418). Bu seferde, Baron Toros öldürülmüş, Leon ise esir alınmıştır. Sis şehrini ele geçirdikten sonra, Baybars, Leon'a "Baban (Kral Hetum) bana köle diyor ve sulh yapmıyordu. Şimdi köle ben miyim sen misin?" diyerek ardından, onu önce taltif edip, bir süreliğine Mısır'a göndereceğini ve onu serbest bırakacağını söylemiştir (Grigor, 1954:40-42; Grigor, 1949:37,358,359; İbn Abdüzzâhir,1986:270-272). Nihai olarak, 1268 yılında Leon'un emniyetli bir şekilde fidye karşılığında serbest bırakılması üzerine Ermeni kaynağının Sultan Baybars'ın inceliği ve kibarlığı yönünde kayıt düştüğünü de burada belirtmek isteriz (Grigor, 1949:371; el-Makrizî, c.II, 1997:51).

Memlûklerin Ermenilerde olduğu gibi Moğol İlhanlı Devleti ile de arasında var olan anlaşmazlığın devam etmesi kaçınılmaz olmuştur. Çünkü İlhanlılar Suriye'ye, oradan da Mısır'a ulaşma emeli, Memlûkler ise, Mısır ve Suriye sahasının hâkimi olarak İslam Dünyasını koruma misyonu taşımaktaydılar. Bununla beraber Moğollar, Memlûklerin rakipleri Haçlılar ve Çukurova Ermeni Krallığı ile Memlûklere karşı, devletleri yıkılıncaya kadar mücadele içerisinde olmuşlardır (Keleş, 2018:1). Nitekim 1265 yılı Ocak ayında İlhanlı Devleti'nin başına, Hülagu'nun yaşamını yitirmesi sebebiyle, onun yerine geçen en büyük oğlu Abaka zamanında da Moğollar ile olan bu mücadele devam etmiştir (Baybars el-Mansurî, 1998:100; Grigor, 1954:38; Grigor, 1949:353; Sümer, 1969:37; Abâdî, 1982:235,236). Abaka, son derece dirayetli bir hükümdardı. O, tahta oturduktan sonra, tüm düşmanlarını mağlup etmek ve onlar üzerinde hâkimiyet tesis etmek için var gücü ile çalışmıştır (Gregory Abû'l-Farac, 1999:585). (Ayaz, 2015:77;

Demirkent, 1997:220). Bu minvalde Abaka öncelikle, kuzeyde Berke ve Mengu Temur kuvvetleri ve Horasan'da da  a ataylı Barak  zerine kuvvetler yollayıp, onlar üzerinde hâkimiyet sağlamıştır. Elde ettiği bu başarılardan sonra Abaka, yönünü tüm dikkatiyle asıl düşmanı olan Baybars'a çevirmiştir (Demirkent, 1997:222; Sümer, 1969:38, 39).

Sultan Baybars 1269 yılının şubat ayında, Suriye'ye gitmek üzere, tekrardan Kahire'den ayrılıp Dimaşk'a ulaştığında, İlhanlı hükümdarı Abaka'nın elçilerini kabul etmiştir (el-Ayn , c.II, 1992:30). Sultan Baybars'ın huzuruna çıkan bu elçiler, Muhibbuddin Devlet Han, tercüman Seyfeddin Said ve kimliği hakkında malumat bulunmayan bir kişi olmak üzere toplamda  c kişiden oluşmaktaydı. Onların beraberlerinde, Sis halkından da bir grup mevcuttu. Sultan Baybars, kendisine getirilen mektup huzurunda sunulmadan evvel, elçileri kalede misafir etmiş ve ertesini gün onları huzuruna kabul etmiştir (İbn Tagrıberdi, 2013:49; Makrizî, c.II, 1997:55).

Sultan Baybars'a Abaka tarafından gönderilen mektubun içeriğinde; *“H laga oğlu Abaga Han, şarktan hareket ederek bütün ülkeleri hâkimiyet altına aldı ve karşı çıkanlar öldürüldü. V  sen! GöÇe de  ıksan, yerin altına da görsen elimizden kurtulamazsın. Sana tavsiyemiz bizimle barış yapmandır. Sen, Sivas'a gönderilmiş bir memluktur. Nasıl olur da yeryüzünün b k mdarlarına ve onların oğullarına karşı gelirsin!”* (İbn Tagrıberdi, 2013:43; Makrizî, c.II, 1997:55,56). ifadeleri yer almaktaydı. Sultan Baybars, kendisine sunulan bu mektubun karşılığında derhal bir cevap yazdırmıştır. O, Abaka'dan Irak, Cizre, Rum ve şam'da elinden alınan toprakları geri istemiş ve cevabının ivedilikle ulaşması için elçileri derhal geri göndermiştir (İbn Tagrıberdi, 2013:43). Abaka, elçileri vasıtasıyla gerçekleştirdiği bu tekliften ve barış teşebbüsünden bir netice elde edemeyince, Suriye sahillerindeki Haçlılar ile yeni antlaşmalar gerçekleştirip, komutanlarına da İslam ülkelerine hücum için emir vermiştir. Ekim 1269 tarihinde, Abaka'nın bu çağrısıyla Moğol askerleri, Halep civarındaki Sac r'a saldırmışlar ancak Baybars'ın kendilerine doğru yola çıktığını haber aldıkları zaman geri çekilmişlerdir (Yiğit, 2015:50, 51,52; *Baybars Tarihi*, 2000, s. 58-60).

Abaka'nın Baybars'a hakaret ettiği bu teşebbüsünden sonra onun, Baybars'ın Anadolu  zerine gerçekleştirmesi muhtemel bir saldırısına karşı tedbir amacıyla ilk olarak kardeşleri, Acay ile Samağar'ı/Sangar'ı gönderdiği bilinmektedir. Acay, karakter olarak sert bir mizaca sahipti. Onun aksine kardeşi Samağar; ağır başlı ve nazik idi. Ayrıca o, adil idaresi ile de Moğollar arasında güzide bir yere sahipti. Samağar, sahip olduğu bu karakter yapısı itibariyle Baybars ile olumlu bir görüşme gerçekleştirmiştir. O Baybars'tan, Abaka'dan ne istediğini, isteklerinin gerçekleşmesi için ona yardımcı olabileceğini bir

mektup ile bildirmiştir. Baybars, onun bu mektubu karşısında memnun kalmış, ona bir zırh, Abaka'ya da, bir ok'u elçileri vasıtasıyla göndermiştir. Abaka'nın kardeşleri üzerinden gerçekleştirilen bu görüşme, başlangıçta iyi giderken sonunda, Abaka'nın, Baybars'tan Müslüman ülkelerinden çekilmesini talep etmesi üzerine, bir neticeye varamadan sonlanmışır (Sümer, 1969:38,39; Özbek, 1992:86,87).

Sultan Baybars ile Abaka arasında gerçekleştirilen bu elçi teatilerinden sonra 1269 yılında Bizans İmparatoru ile Baybars arasında bu iki devletin birbirleriyle alakalı konuların dışında elçi teatisi gerçekleşmiştir. Baybars'ın huzuruna çıkan Bizans elçisi, Bizans imparatorunun Baybars ile sulhun devam etmesini ve Abaka'nın da buna dâhil edilmesini nitekim Bizans imparatorunun da bu görüşte olduğunu Baybars'a bildirmiştir. Ancak Sultan Baybars bu teklifi, *Abaka ile aramda kılıhtan başka bir şey olmaz. Çünkü o Müslümanlara karşı olan hıncını bizden çıkarmak istiyor* diyerek İmparatorun bu teklifini kabul etmemiştir. Bunda sonra aynı şekilde, Dimişk'ta da Abaka'nın elçilerine iyi muamelede bulunmamıştır (İbn Abdüzzâhir, 2021:240-243).

Abaka'nın Baybars'a köle kimliği üzerinden rencide edici sözler sarf etmesinin sebebi, Moğolların genel ahvali ile ilgili bir durumdur. Orta Çağlarda savaşıarak yani askeri ve siyasi güç ile kurulan ve idare edilen İslam devletlerinde hükümdarlar, Tanrı tarafından dünyanın idaresinin kendilerine verildiğine samimi olarak inanmaktaydılar. İlhanlı hükümdarlığında da bu anlayış söz konusuydu. İlhanlı Gazan Han'da da söz bu konusu anlayışın devam ettiğini görmekteyiz. Nitekim 1269 yılında gerçekleştirilen bu diplomatik temastan ileri bir tarihte, Gazan Han 1299 yılında, Şam üzerine sefer gerçekleştirdiği vakit, şehrin önde gelenlerine, mevcut Memlûk Sultanı el-Melik en-Nasır'ın ve ailesinin menşeyini sormuştur. Gazan Han cevabını bildiği bu soruyu sorarken, şüphesiz fırsatını bulduğu bir zamanda Memlûkler üzerinde nüfuz sağlamak bakımından kendilerinin soylu, Memlûklerin ise köle olduklarını bir kez daha gözler önüne sermek istemiş olmalıdır. Buradan, Moğolların nesebe, bu hususta öne çıkan Araplardan bile ileri seviyede önem verdiklerini söyleyebiliriz. Bilindiği üzere Moğollar, kuvvetli bir askeri ve mülki teşkilata sahip olup, kendi yazılarını, takvimlerini vs. kullanmakta, geleneklerine sıkı bir şekilde bağlılık göstermekte ve onlar, geleneklerini kuvvetli ve bilinçli bir şekilde yaşatmaktaydılar (Sümer, 1969:24,25). Moğollar, Sultan Baybars'ı köle geçmişi ile rencide etmeye çalıştıkları mektuplarında, sahip oldukları siyasi ve askeri anlayış doğrultusunda diplomasi yoluyla karşılarında mağlup oldukları güçlü askeri devlete, psikolojik olarak prestij bakımından yıpratıcı bir zarar vermeyi amaçlamışlardır.

Nitekim Moğolların, çeşitli sebeplerle münasebetlerde buldukları devletlere gönderdikleri mektuplardan, onların diplomatik anlayışlarına⁹ dair bilgi sahibi olabilmemiz mümkündür. Bu cümleden Moğolların diplomatik yazışmalarında soylarının Cengiz Han'a dayanması sebebiyle daimi olarak soyluluğu ön planda tutan bir tutum içerisinde oldukları bilinmektedir. Buna göre bilhassa, kendileriyle barış halinde olmayan ve elçilerine kötü muamelede bulunan devletlere yönelik olarak, Moğolların büyüklüklerinden bahsedilip, onlara karşı çıkanlara yönelik askeri sefer düzenlemekten çekinilmeyeceği, nitekim bu güce sahip olduklarını bu sebeple kendileriyle uzlaşma halinin olmadığı zamanlarda yani diplomasinin geçersiz kaldığı zamanlarda savaş kararı alabileceklerini beyan ettiklerini görmekteyiz (Berber, 2018:98).

Moğollar, Baybars'ın saltanatının son zamanlarına kadar Memlûklere elçi göndermekten ve onlara karşı saldırı düzenlemekten geri kalmamışlardır. Onlar 1271 yılında, Halep yakınlarına saldırıda bulunmuşlar ve yine Sultan Baybars'ın Suriye'ye gelmekte olduğunu öğrendiklerinde geri çekilmişlerdir. Mayıs 1272 tarihinde, sulh için Sultan Baybars'a iki elçi gönderen Abaka, Baybars'ın sulh için Müslümanlardan alınan ülkelerin kendisine verilmesi şartını kabul etmemiş, dolayısıyla bu teşebbüs de boşa çıkmıştır. Ancak kısa bir süre sonra Temmuz 1272'de, Moğol elçileri tekrar Memlûk Devletine gelmeye başlamıştır. Onların bu tarihte, Mısır'a sık olarak gelmelerinin sebebi, Suriye üzerine gerçekleştirecekleri saldırıları, yani düşmanca besledikleri niyetlerini gizlemektir. Onlar bu sefer, hedef olarak Birecik şehrini belirlemişlerdi. Sultan Baybars'ın Moğollar tarafından kuşatılmış Birecik'e yaklaşmakta olduğunu haber alan Moğollar, bunun üzerine savaş aletlerini ve erzaklarını bırakarak kaçmışlardır. Moğollar 1275 yılında da Birecik üzerine saldırıya geçmişler ancak istedikleri neticeyi yine elde edememişlerdir (Makrizî, c.II, 1997:81,82; İbn Abdüzzâhir, 1986:405-408; Yiğit, 2015:50,51,52; Baypars Tarihi, 2000:58-60). Sultan Baybars, İlhanlılar karşısında sadece müdafaada kalmamıştır. O, son olarak 1277 yılında, Selçuklulardan gelen talep karşısında, Elbistan'da İlhanlıları ağır bir yenilgiye uğratmıştır (el-Aynî, C.II, 1993:159-163; Kopruman, 1992:222).

9 Moğol İlhanlıların, Memlûk Devletiyle olan diplomatik faaliyetleri, onların Suriye'ye inmesiyle beraber başlamıştır. Onlar, askeri ve siyasi mücadeleler sebebiyle, sık bir şekilde diplomatik temaslar gerçekleştirmişlerdir. Buna göre onların Memlûklere karşı diplomatik yaklaşımları, kendilerinin Cengiz'in soyuna dayanmaları sebebiyle meşru bir devlet oldukları, Memlûklerin ise, tesadüf eseri, soyluluktan yoksun oldukları gibi gerekçelerle kendilerine tabi olmaları gerektiği yönünde seyretilmiştir Sağlam, 2018:150.

XIII. yüzyılda Moğolların önünde durabilen tek güçlü devlet, Moğolların köle kimliğine sahip olmaları dolayısıyla asil olmadıklarını düşünerek küçük ve hor gördükleri Memlûk Devletiydi. Bununla beraber Moğollar, Baybars zamanında Memlûkler üzerine gerçekleştirdikleri seferlerde istedikleri neticeleri hiçbir zaman elde edememişlerdir. Memlûk Devleti'nin diplomaside ve diğer devletler ile olan münasebetlerinde, köle kimliğinin öne çıkartılması veyahut köle geçmişine sahip olduklarının yüzlerine vurulması, bu devletin siyasi, askeri, ekonomik ve kültürel açılardan zayıf ve yetersiz olmaları ile alakalı bir durum değildir. Aksine bu devletin zamanında, çok güçlü bir devlet olduğu bilinmektedir. Esasında Orta Çağ'da Memlûkler haricinde istisnası olsa dahi hiçbir devlette üst düzey yöneticilerin devletin yönetiminde bu denli memlûk istihdamının sağlandığı görülmemektedir. Dolayısıyla burada Memlûkler haricindeki diğer devletlerin gerçekleştirdikleri diplomatik faaliyetlerde, geçmiş kimliklerinin diploması malzemesi oluşturmak için söz konusu olmadığını söyleyebiliriz.

Sonuç

Memlûk Devleti için Moğollar/İlhanlılar ile olan münasebetler devletin bekası için son derece önemliydi. Dolayısıyla onlarla kurulan ilişkiler de dış politika ve diploması bağlamında büyük önem taşımaktaydı. Bununla beraber Moğolların tarihleri boyunca, Mısır ve Suriye topraklarının hâkimiyeti için Memlûklere karşı düşmanca bir tavır içerisinde bulunup onların Memlûklerle daimi olarak savaş halinde olduklarını görmekteyiz. Bu sebepten bu iki milletin birbirlerine karşı askeri ve siyasi tutumları, gerçekleştirdikleri elçi teatilerine de sirayet etmiştir.

Konuyu ele aldığımız zaman aralığı; Memlûklerin Mısır'da ve Suriye'de Eyyûbilerin nüfuzlarına son verdikleri ve devletlerinin temellerini sağlam bir şekilde oturtmaya başladıkları dönemdir. Orta Çağ'da bu zamanlarda memlûk sistemi, yaygın olarak kullanılmaktaydı. Öyle ki *bugünün kölesi yarının sultanı* anlayışı mevcuttu.

Memlûkler, geçmişte köle olmaları sebebiyle hiçbir zaman utanç duymamışlardır. Aksine onlar bununla iftihar etmişlerdir. Nitekim onlar, kendilerini güçleri ve maharetleriyle ortaya koyup, bu yolla üst düzey görevlerde yer alabilmeyi, asil bir soydan gelerek elde etmiş olmaktan daha geçerli bulmuşlardır. Öyle ki Memlûklerde, köle kimliğine sahip olmayanlar istisnası olmakla birlikte ne üst düzey bir görevli ne de sultan olabilirlerdi. Memlûklerin aksine Moğollar ise, soya, soyluluğa fazlasıyla önem vermekteydi.

Buradan Memlûklerin ve Moğolların XIII. yüzyılda yaygın bir şekilde uygulama alanı olan memlûk sisteminin ana unsuru olan Memlûklere bakış açılarının oldukça farklı olduğunu görmekteyiz. Bu hususun diğer başka siyasi ve askeri saiklerle beraber onların kurmuş oldukları devletlerarasında gerçekleştirilen diplomasi faaliyetlerine yansıması da kaçınılmaz olmuştur. Nitekim diplomasi, barışçıl yollarla uzlaşa sağlanmasına yönelik bir mecra olduğu gibi aynı zamanda devletlerin birbirleri üzerinde nüfuz sağlamaya çalıştıkları bir alandır. Belirtmiş olduğumuz tüm bu sebepler ile konuya bugünün bakış açısıyla değil, çalışmanın konusu olan zaman aralığının mevcut konjonktürü ele alınarak yaklaşılmasının daha doğru olacağını düşünmekteyiz.

KAYNAKLAR

- ABÂDÎ, Ahmed Muhtâr. (1982). *Kıyâm Devletü'l Memâlik el-Ulâ fî Mısır ve Şam*. Beyrut.
- ACAR, M. – DEMİR Ö. (2005). *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Ankara: Adres Yayınları.
- AHMET, M. A. (1975). *Siyasî Tarihi ve Müesseseleriyle Delhi Türk İmparatorluğu*. İstanbul:Tercüman.
- AKTAN, A. (1999). “Memlûk-Haçlı Münasebetleri”. *Belleten*. C.63, S.237.
- AMITAI, R. (2008). “Mamluks of Mongol Origin and Their Role in Early Mamluk Political Life”. *Mamluk Studies Review*. VXII, N.1.
- ARSLANTAŞ, Y. “Memlûk-Moğol Mücadelesi ve Orta Doğu Tarihine Etkileri”. *Belleten*. C. 67.
- AYALON, D. (1989). “Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi”. (Çev. Samira Kortantamer). *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S.1, C.4.
- AYAZ, F. Y. (2015). *Memlûkler (1250-1517)*. İstanbul: İSAM Yayınları.
- AYAZ, F. Y. (2016). “Memlûk-Türkiye (Anadolu) Selçuklu Münasebetleri”. *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*. S. 1.
- AYDIN, M. A-Hamîdullah, M. (2002). “Köle”. *TDVİA*. C.26, Ankara. ss.237-246.
- BAYBARS EL-MANSÛRÎ, el-Emir Rükneddin ed-Devâdâr, (1998). *Zubdetü'l Fikre fî Târîhi'l Hicre* (Neş. Donald S. Richards). Beyrut.
- BAYBARS EL-MANSÛRÎ, *et-Tuhfetü'l-Mulûkiyye fî'd-Devleti't-Turkiyye Türk Devleti Konusunda Sultânlarla Armağan (1252-1312)*. (Çev. Hüseyin Polat). Ankara:Türk Tarih Kurumu.
- Baybars Tarihi Al-Melik Al-Zahir Baybars Hakkındaki Tarihin İkinci Cildi*. (2016). (Çev. Şerefüddin Yaltkaya). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- BERBER, O. (2018). “13. Yüzyılda Moğolların Diplomasi Anlayışı Üzerine”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. C.19, S. 2.
- DEMİRKENT, I. (1997). *Haçlı Seferleri*. İstanbul:Dünya Yayıncılık.
- EL-AYNÎ, Bedreddin Mahmud b. Ahmed. *İkdu'l Cumân fî Tarihi Ehli'z-Zaman*, C.II, (Neş. M. M. Emin). Kahire, 1992.
- EL-KALKAŞENDÎ, (2019). *Halîfeliik Kurumu ve Tarihi (1355-1417)*. (Çev. Ramazan Şeşen). Yeditepe:İstanbul.
- EL-MAKRİZÎ, Takiyuddin Ahmed b. Ali. (1997). *Kitabu's-Sulûk li-Marifeti Düveli'l-Mülûk*. (Tahkik: Muhammed Abdulkadir Ata). C.I-II, Beyrut.
- EL-MEKÎN, Ebu'l Mekârim Circis b. el-Amîd, (t.y.). *Ahbâru'l Eyyûbiyyîn*. Mısır.
- GREGORY ABÛ'L-FARAC (BAR HEBRAEUS). (1999). *Abû'l-Farac Tarihi*. (Çev. Ömer Rıza Doğrul). c.II, Ankara:Türk Tarih Kurumu.
- GRİGOR, A. (1949). “History of the Nation of The Archers (The Mongols). *Harvard Journal of Asiatic Studies*”. V. 12, N.3/4.

- GRİGOR, A. (1954). *Moğol Tarihi*. (Çev. Hrand D. Andreasyon). İstanbul.
- HATALMIŞ, A. (2012). *İslam Toplumunda Kôlelik ve Cariyelik*. Ankara:Araştırma Yayınları.
- HOLT, P.M. (1995). *Early Mamluk Diplomacy (1260-1290)*. (Ed.Ulrich Haarmann). Leiden-New York-Köln:E.J. Brill.
- HUZEN, K. B. (2010). "Account for the Rise and Fall of the Mamluk State". Christchurch, New Zealand: University of Canterbury.
- İBN ABDÜZZÂHİR, (1986). *er-Ravzu'z-Zâbir fî Sîreti'l Meliki'l Mansur*. (Neş. Abdulaziz el-Huveytır). Kahire.
- İBN ABDÜZZÂHİR, (2021). *Kâtibinin Gözünden Sultan Baybars*. (Çev. Aydın Usta). İstanbul:Yeditepe.
- İBN İYÂS, Muhammed b. Ahmed. (1960). *Bedâi'u'z-Zuhûr fî Vekâi'i'd-Duhûr*. c.I, (Neş. Muhammed Mustafa Ziyade), Kahire.
- İBN TAĞRİBERDÎ, Ebu'l Mehasin Cemaleddin Yusuf. (1983). *ed-Delilü's-şâfi ale'l-Menbeli's-sâfi*. Kahire.
- İBNİ TAGRİBERDÎ. (2013). *En-Nücumu'z-Zâhire*. İstanbul:Selenge Yayınları.
- İBNU'D-DEVÂDÂRÎ, Seyfeddin Ebu Bekir b. Abdullah b. Aybek. (1971). *Kenzu'd-Durer ve Câmî'u'l-Gurer*. C.VIII. (Neş. Ulrich Haarmann), Kahire.
- İPŞİRLİ, M. (1995). "Elçi". *TDVİA*. C.XI, İstanbul. ss. 3-15.
- KANAT, C. (2001). "Baybars Zamanında Memlûk-İlhanlı Münasebetleri (1260-1277)". *Tarih İncelemeler Dergisi*. C.16, S.1.
- KELEŞ, B. (2018). *Bahrî Memlûklerde Bölgesel ve Uluslararası İlişkiler (1250-1382)*. Ankara: Nobel Bilimsel Eserler.
- KIZILTOPRAK, S. (2002). "Memlûk Sistemi". *Türkler Ansiklopedisi*, C.5, Ankara:Yeni Türkiye Yayınları.
- KOPRAMAN, K. Y. (2002). "Mısır Memlûkleri (1250-1571)". *Türkler Ansiklopedisi*, C.5, Ankara:Yeni Türkiye Yayınları.
- KOPRAMAN, K. Y. "Baybars I". (1992). *TDVİA*. C.5. İstanbul. ss. 221-223.
- KÜTÜKOĞLU, M. S. (1994). "İslam Devletlerinde Diplomatik". *TDVİA*. C.9. İstanbul. ss. 360-363.
- LEWIS, B. (1992). *İslam'ın Siyasal Dili*. İstanbul:Rey Yayıncılık.
- LEWIS, B. (2006). *Ortadoğu'da Irk ve Kôlelik*. İstanbul:Truva Yayınları.
- MUTÇALI, S. (2019). *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul:Dağarcık.
- ÖZBEK, S. (1992). "Memlûk Sultanı Baybars'ın Anadolu'daki Moğol İdarecisi Samagar Noyan'a Gönderdiği Ok Üzerine". *Askerî Tarih Bülteni*. Y. 17, S. 33, Ankara.
- SAĞLAM. A. (2018). "Memlûk - İlhanlı Diplomatik İlişkileri". *Belleten*. C.LXXXII. S.293.

- SÜMER, F. (1969). "Anadolu'da Moğollar". *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*. C.I, Ankara.
- SÜMER, F. (1985). *Yabancı Pazarı*. İstanbul:Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- SÜMER, F. (1988). "Abaka". *TDVİA*. C.1, İstanbul. ss.8.
- ŞEŞEN, R. (2016). *Haçlılar Önünde Sultan Baybars*. İstanbul:Yeditepe Yayınevi.
- TAKKUŞ, M. S. (2015). *Tarihu'l Memalik fi Mısır ve Şam*. Beyrut:Darü'n-Nefais.
- TOLEDANO, E. R. (2010). *Suskun ve Yokmuşçasına İslam Ortadoğusu'nda Kölelik Bağları*. (Çev. Y. Hakan Erdem). İstanbul:İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- YÂFÎ, Ebû Muhammed Affüddîn Abdullah b. Es'ad b. Alî b. Süleymân el-Yemenî. (1997). *Mir'âtu'l-cenân ve 'ibretu'l-yakzân fi ma'rifeti havâdisi'z-zamân*. C.IV, Beyrut.
- YİĞİT, İ. (2015). *Memlûkler 648-923/1250-1517*. İstanbul:Kayıhan.
- YOSEF, K. (2012). "Mamluks and Their Relatives in the Period of the Mamluk Sultanate (1250-1517)". *The Middle East Documentation Center (MEDOC)*.16.

IV. Mustafa ile Yeniçeriler Arasında İmzalanan Hücçet-i Şeriyye'nin Yeni Nüshaları

Ercan Alan¹

Özet

Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu problemlere çare bulmak amacıyla XVIII. yüzyılda bazı girişimler başlatılmış; ama beklenen iyileşme gerçekleşmemiştir. Bu yüzyılın sonunda tahta çıkan III. Selim, başta askerî alanda olmak üzere, bir dizi reformu hayata geçirmek için, kısaca “Nizâm-ı Cedîd” olarak adlandırılan; ancak daha önce pek denenmemiş bazı düzenlemeler yapmıştı. Ancak bu “yeni düzen”e gösterilen tepki sonucu III. Selim tahttan indirilmiş ve yerine IV. Mustafa tahta geçirilmişti. IV. Mustafa tahta geçtikten sonra, III. Selim'e ve reformlarına isyan edip kendisini tahta çıkaran kişilerle, isyanlarından ötürü affedildiklerini belirten bir sözleşme yapmıştı. Bu sözleşmenin bir nüshası daha önce yayımlanmıştı. Bu çalışmada bu sözleşmenin arşivlerimizde bulunan ve daha önce kullanılmayan iki farklı nüshası yayımlanacaktır. Ayrıca nüshalardan birinin sonuna eklenen ve tarihimizde “Alemdar Vakası” olarak geçen ve IV. Mustafa'yı tahttan indirip yerine II. Mahmud'u tahta geçirdikten sonra iktidarı eline alan Alemdar Mustafa Paşa'nın yeniçerilerle mücadelesi ve ölümü ile İstanbul'daki isyan iklimini anlatan bölüm de değerlendirilecektir.

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu, XVI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren bir değişim ve dönüşüm sürecine girmişti. Bu süreç içinde askeri, ekonomik ve sosyal bazı problemler yaşamış ve bu problemlere çözüm yolları aramaya girmişti. Aradığı çareler ise “Nizâm-ı âlem” diye tabir edilen klasik düzeni yeniden tesis etmek olarak düşünülmüyordu. Ancak XVII. yüzyılın sonunda yaşanan Viyana bozgunu ve onu takip eden uzun Kutsal İttifak savaşları, Batı'nın teknolojik ve askeri üstünlüğünü ortaya çıkarmıştı. XVIII. yüzyıldan itibaren Batı tarzında reformlar yapmak gündeme gelmiş; özellikle savaş

1 Doç. Dr., Bitlis Eren Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
e-mail: alanercan@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-7984-0875

meydanlarında etkisiz kalan orduyu Batı tarzında yenilemek fikri ön plana çıkmaya başlamıştı. Bu noktada; III. Selim dönemi Osmanlı reform tarihinde önemli bir tutmaktadır. Başta askeri alanda olmak üzere, devletin aksayan ve ihtiyacı karşılamayan her alanında reform yapmak isteyen padişah, “Nizâm-ı Cedid” olarak adlandırılan yeniliklerin mimarı olmuştur.²

Ancak; yapılan reformların başarılı olması halinde kendilerine ihtiyaç kalmayacağını düşünen yeniçeriler başta olmak üzere, konum ve menfaatleri gereği eski düzenin devamından yana olanların ittifakı sonucu III. Selim tahtından indirilmiş ve reformlar kaldırılmıştı. Tarihe “Kabakçı Mustafa İsyanı” olarak geçen bu hadiseden sonra tahta çıkarılan IV. Mustafa ile isyancılar arasında şeyhülislam, kadıaskerler ve üst düzey ulemanın da katıldığı bir meclis tertip edilmiş ve burada alınan kararlar “Hücet-i Şer'iyye” adı altında resmi bir senet imzalanmıştı. Buna göre; isyancılar affedilecek; ancak kendileri bir daha böyle bir harekete kalkışmayıp verilen emirlere itaat edeceklerdi.

1. Hücet-i Şer'iyyenin Anlamı ve Ortaya Çıkışı

Sözlükte “senet, vesika, delil” gibi anlamlara gelen hücet; hukuk literatüründe mahkeme tarafından verilen; ancak hüküm ihtiva etmeyen ve kadı huzurunda tarafların anlaşmaya vardıklarını ifade eden resmi belgenin adıdır.³ Osmanlı resmi yazışmalarında ise; kadı veya mahkeme tarafından verildiğini ifade etmek ve dinî-hukukî yönünü vurgulamak için “hücet-i şer'iyye” şeklinde ifade edilmekteydi. Hücet tabiri; iki kişi ya da kurum arasındaki karşılıklı anlaşmayı ifade ettiği için “sened” kavramı yerine de geçmektedir. Bu haliyle; II. Mahmud'un saltanatının hemen başında, âyân olarak tanımlanan taşradaki güçlü ailelerle imzaladığı ve “Senedd-i İttifak” olarak bilinen belge de bir çeşit hücetdir.

2 III. Selim hakkında bkz., Adil Şen, **Osmanlıda Dönüm Noktası (III. Selim Hayatı ve İslahatları)**, Fecr Yayınevi, İstanbul, 2003, Stanford J. Shaw, **Eski ve Yeni Arasında Sultan III Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu**, Çev. Hür Güldü, İstanbul, Kapı Yayınları, 2008, **Nizam-ı Kadim'den Nizam-ı Cedid'e III. Selim ve Dönemi**, Ed. Seyfi Kenan, İstanbul, İSAM, 2010, Kemal Beydilli, “III. Selim”, **DİA**, XXXVI, s. 420- 425.

3 Ferit Devellioglu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Aydın Kitabevi, Ankara, 2002, s. 462, Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri**, I, MEB Devlet Kitapları, İstanbul, 1983, s. 865, Mustafa Oğuz-Ahmed Akgündüz, “Hücet”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, c. XVIII, İstanbul, 1998, s. 446. Mehmet Ali Ünal, **Osmanlı Tarih Sözlüğü**, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2011, s. 328, Ekrem Buğra Ekinci, **Dinî Lügat İzahlı, Misalli Metinlerle**, Arı Sanat Yayınları, İstanbul, 2018, s. 228, Türközâde Hafız Mehmed Ziyâeddin Efendi, **Osmanlı Hukuk Sözlüğü Mükemmel İstilahât-ı Kavânin Yâhut Mâlmûmât-ı Kanûniye Hülâsası**, Haz. Fethi Gedikli-İbrahim Enes Onat, On İki Levha Yayınları, İstanbul, 2021, s. 96.

Osmanlı tarihinde hüccet-i şer'îyye olarak adlandırılan belge ise; padişahı tahtından indirip hanedan içerisinde başka birini tahta çıkaran asilerle, yeni padişahın arasındaki anlaşma olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna göre; asiler yaptıklarından ötürü cezalandırılmayacaklar, ancak bir daha devlet işlerine müdahil olmayıp vazifelerine devam edeceklerdir. Bu noktada; Osmanlı devlet ve toplum hayatında önemli bir yer tutan ve başta dini ve hukukî olmak üzere idari ve sosyal görevleri olan ulema ise hem hakem hem şahit ve hem de konuya taraf olarak karşımıza çıkmaktadır. Üst düzey ulemanın imzası, yapılan anlaşmayı hem hukukî açıdan meşrulaştırma hem de asiler açısından kendilerine bir destekçi anlamına geliyordu. Karşılıklı taahhüt ve sözleri içeren bu belge çoğaltılır ve tarafların saklaması sağlanırdı. Sarayda, divan-ı hümayuna bağlı kalemlerde, şeyhülislamlık ve yeniçeri ağalığı nezdinde birer nüshaları bulundurulurdu.

IV. Mustafa zamanında yapılan bu hüccet, Osmanlı tarihindeki ilk hüccet değildi. Daha önce de hüccet-i şer'îyye adı altında benzer metinler imzalanmıştı. Mesela XVIII. yüzyılda, 27 yıllık III. Ahmed saltanatını bitiren Patrona isyanı sonrasında tahta çıkan I. Mahmud ile asiler arasında bir hüccet-i şer'îyye hazırlandığını ve buna göre asilerin cezalandırılmayacağını; ancak kendilerinin devlet işlerine müdahil olmayacaklarının taahhüt edildiğini, isyanı sürecini anlatan Abdi Tarihi yazmaktadır.⁴ Yazar, hüccet hakkında detaylı bilgi vermemekle beraber, içerik olarak bahse konu IV. Mustafa zamanındaki hüccetle aynı özelliklere sahip olduğunu düşündürmektedir. Her iki hüccet de başkilerden memnun olmayan kitleler tarafından çıkarılan bir isyan sebebiyle yapılan yönetim değişikliği sonucu ortaya çıkmış ve isyancılar kendilerini koruma altına almak istemişlerdir. Nihayetinde her iki hüccet de istenen neticeyi vermemiş; hem asiler devlet işlerine müdahil olmaya devam etmiş; hem de ortaya çıkan ilk fırsatta asiler cezalandırılma yoluna gidilmiştir.

Hüccetin Osmanlı tarihindeki önemi; bir devri bitiren resmi vesika olmasından ileri gelmektedir. Nizam-ı Cedid diye bilinen reformların ortadan kaldırılması sonucunu doğuran isyan; bu durumu resmi bir belge ile de yeni padişaha onaylatmış oluyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun, başta askeri anlamda olmak üzere, yeni bir yapılanma sürecine girdiğini ifade eden ve daha çok Batılı anlamda tertip edilen orduya verilen isim olmakla beraber Nizam-ı Cedid tabiri III. Selim ile özdeşleşen bir kavramdı. Ancak padişahın özel ilgisine mazhar olan bu reformlar muhalefet grubunu da ortaya çıkarmaya başlamıştı. Özellikle Nizam-ı Cedid'in 1805'te Rumeli'de uygulanması fikrine karşı ortaya çıkan silahlı direniş sonucu Rumeli'de

4 Abdi Tarihi, haz. Faik Reşit Unat, Ankara, TTK, 2014, s. 48.

bu uygulamadan vaz geçilmesi muhalifleri cesaretlendirmiş ve reform uygulamalarını ise zaafa uğratmıştır. Ayrıca Vehhabiler'in Hac yollarını kapatması, İngiliz donanmasının Şubat 1807'de Çanakkale Boğaz'ını geçerek İstanbul önlerine gelmesi, yaşanan ekonomik sıkıntılar gibi sebepler III. Selim'in padişahlığının sorgulanmasına sebep olmuştur.

Nihayetinde Ruslarla başlayan yeni bir savaş yüzünden Nizam-ı Cedid ordusunun başkentten ayrılması bunu fırsat bilen isyancıların işini kolaylamıştı. Önce İstanbul Boğazı'nın Karadeniz tarafını korumakla görevli yamak grubu kışkırtılarak isyan başlatılmış; daha sonra hem gerekli tedbirler alınmadığı hem de padişah yanlış veya kasıtlı bilgilerle oyalandığı için isyan kısa sürede büyümüştür. İsyancılar; önce Nizam-ı Cedid reformlarının rafa kaldırılmalarını istemiş, ardından reform destekçilerinin idamını sağlamış ve en sonunda da padişahı tahtından indirmişlerdir.

Bu isyanın tertipçisi Kabakçı Mustafa isimdeki yeniçeri olsa da sadaret kaymakamı Köse Musa Paşa ile dönemin şeyhülislamı Ataullah Mehmed Efendi'nin işin asıl mimarları oldukları görülmektedir.⁵

2. Hücetin Şer'iyyenin Nüshaları ve Muhtevası

IV. Mustafa tahta geçtikten hemen sonra, 23 Rebiülevvel 1822 (31 Mayıs 1807) tarihinde bu hücet hazırlanmıştır.⁶ Hücetin hazırlanmasında sadaret kaymakamı Köse Musa Paşa, Şeyhülislam Ataullah Mehmed Efendi, mevcut ve mazul kadıaskerler ve ulemanın önde gelen diğerleri ile İstanbul'da bulunan yeniçeri ocağının amirleri ve tabii ki Kabakçı Mustafa ve adamlarının ortak hareketi etkili olmuştur. Burada isyancıların, işler normale döndüğü zaman kendilerinin cezalandırılmaması için önlem alma; devletin ise isyancıları devlet işlerinden uzak tutma niyetinde olduğunu görmekteyiz. Padişahın bu durumdaki tavrı ise hücete razı göstermek şeklindedir. Zaten tahtını

5 Cabi Ömer Efendi, **Cabi Tarihi**, c. I-II, Haz. Mehmet Ali Beyhan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003, c. I, s.100-140; **Vaka-i Cedid: Yayla İmamı Tarihi ve Yeni Olaylar**, Haz. Yavuz Senemoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, Tarihsiz, s. 61-75; Ahmed Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet**, Sad. Dündar Günday, Uçdal Neşriyat, c. I-VI, İstanbul, 1999, c. IV, s. 2063-2096, Ahmed Refik Altınay, **Kabakçı Mustafa**, Haz. Yücel Demirel-Ziver Öktem Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010, s. 33-76; Johann Wilhelm Zinkeisen, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, c. I-VII, Çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2011, c. VII, s. 225-332; Kemal Beydilli, "Kabakçı İsyanı Akabinde Hazırlanan Hücet-i Şer'iyye", **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, sy. 4, İstanbul 2001, s. 33-48; Aysel Yıldız, "Kabakçı İsyanı ve III. Selim'in Katli", **III. Selim**, Ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Projesi, İstanbul, 2010, s. 229-238; Kemal Beydilli, **Kabakçı İsyanı**, DİA, XXIV, s. 8-9.

6 Hücetin İstanbul Müftülüğü nüshasının kapağında belgenin 21 Rebiülevvel 1822 tarihinde hazırlandığı yazıyorsa da metnin sonundaki tarih 23 Rebiülevvel 1822 şeklindedir. Ayrıca Osmanlı Arşivi'nde kayıtlı olup Kemal Beydilli'nin neşrettiği nüshada da 23 Rebiülevvel tarihi kayıt tarihi olarak gösterilmektedir. Topkapı Sarayı nüshasında ise herhangi bir kayıt tarihi yoktur.

isyancılara borçlu olan ve henüz herhangi bir güç ve otoritesi bulunmayan padişahın da olup biteni onaylamaktan başka bir seçeneği yoktu.

Hüccetin metni; Kethüdazade Said, Mustafa Necib, Câbi, Asım ve XIX. yüzyılın sonunda Ahmed Cevdet Paşa tarafından bazı değişiklikler ile yayımlanmıştır. Osmanlı Arşivi Hattı Hümayun kataloğundaki 339/19418 numaralı nüsha ise Kemal Beydilli tarafından yayımlanmıştır.⁷ Tarafımızdan yapılan araştırmada Osmanlı Arşivi'ndeki bu nüshadan başka hüccetin iki nüshası daha tespit edilmiştir. Birincisi; İstanbul Müftülüğü Arşivi Meşihat Defterleri kataloğunda kayıtlı 488 numaralı defterdir. Diğeri ise; Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA) evrak kataloğundaki 447/23 numaralı belgedir. Hüccetin taraflarından birinin ulema olması bir suretinin kendilerinde saklanmasını gerektirmiş ve muhtemelen bu yüzden bir nüshası meşihat dairesinde ortaya çıkmıştır. Diğer nüsha ise; saray için çoğaltılmış olmalıdır. Ancak bu nüshada imza kısmı eksiktir ve sadece ulemadan hüccete imza koyanların isimleri zikredilmiştir. Ancak nüshanın yanına, Osmanlı tarihinde "Alemdar Vakası" olarak adlandırılan ve Alemdar Mustafa Paşa'nın İstanbul'a gelişi, iktidarı ele geçirmesi ve yeniçerilerin kendisine isyan edip öldürmeleri ile alakalı bir kısım eklenmiştir. Alemdar Mustafa Paşa'nın İstanbul'a gelişi, sadrazamdan mührü zorla alışı ve III. Selim'i tahta çıkarmak niyetinde olduğu için onun katledildiği ve IV. Mustafa'nın tahttan indirilip II. Mahmud'un çıkarılması ile isyana giden süreçte yaşananlar ve isyan sırasında yaşanan çarpışmalar ve ölenler kaydedilmiştir. Bu satırların yazarı Alemdar Mustafa Paşa'ya olan öfkesini ve düşmanlığını "muztar kaldıkda mahzende tedârik eylediği cebehâneye ateş virüb yeniçeri askerinden beş yüz elli mikdârı kimesne şehîd ve mecrûh ve kendi dahi mahzen içinde canı Cehennem'e gidiüb üç günden sonra mahzenden lâşesin çıkarub arabasın ayaklarına ip takub it ölüsü sürer gibi sürüyüb Et Meydânı'nda dut ağacına baş aşağı asa kodular" cümlesi ile ifade etmektedir. İsyanda ölen yeniçerileri "şehîd", Alemdar'ı ise "Cehennemlik" yapması müstensihin yeniçeri ocağına mensup veya yeniçerilere yakın ya da en azından Alemdar'ın yaptıklarından hoşlanmayan birisi olduğunu göstermektedir. Bundan sonraki satırlarda da yeniçerilerin Alemdar taraftarlarını ve "Nizam-ı Cedid" ordusunu yendiğini ve bu olaylar esnasında kimlerin öldüğünü ve İstanbul'da çıkan yangınları anlatmaktadır.

Hüccet metni bazı araştırmacılar tarafından değerlendirilmiştir. Bu noktada modernleşme üzerine araştırmalar yapan Niyazi Berkes; bu metni Senedd-i İttifak'a benzeterek, padişahın otoritesini kısıtlayan ve onu iktidarını

7 Beydilli, *Kabakçı İsyanı Akabinde Hazırlanan Hüccet-i Şer'iyye*, s. 33-48.

yönettikleri ile paylaşmak zorunda bırakan bir sözleşme olarak görmektedir.⁸ Cemal Kafadar ise; hücceti padişah ile kulları arasındaki ilk yazılı hukuk metni olarak tarif etmektedir.⁹ Hüseyin Yılmaz ise; bu hüccet ile padişahın, Osmanlı siyasetinde yeniçeri ve ulemanın iki ayrı güç olarak tanıdığını ve her iki zümre için görev ve sorumluluk alanlarını belirttiğini ifade etmektedir.¹⁰ Ayhan Ceylan; metni anayasal bir metin olarak görmüş ve Senedd-i İttifak'ın hazırlayıcısı olduğu tespitinde bulunmuştur.¹¹ Hüccetin Osmanlı Arşivi'ndeki metnini yayımlayan Kemal Beydilli ise; isyancıların hayatlarını garanti altına almak için böyle bir belge hazırlattıklarını vurgulamaktadır.¹²

Hüccetin giriş kısmında, Nizam-ı Cedid ve onun finansörü İrad-ı Cedid, benzeri daha önce görülmemiş büyük bir “bidat” olarak tarif edilmektedir. Bu bidat vesilesiyle, kötü niyetli bazı kişilerin Osmanlı İmparatorluğu'nu her açıdan Hristiyan Avrupa devletlerine dönüştürme niyetinde oldukları ifade edilmekte ve bunun Osmanlı geleneğine aykırı olduğu vurgulanmaktadır. Ancak bu noktada eski padişah III. Selim'in masum olup kandırıldığı da ifade edilmektedir.

Bu cümleden hareketle isyancıların, kendilerini aklamak gayreti içinde oldukları görülmektedir. Kendilerini temize çekmeye çalışırken tahtından indirdikleri eski padişahı korumaya çalışmaları da dikkat çekmektedir. Bu noktada yaptıkları ile söyledikleri birbiriyle çelişmektedir. Yeni ordunun ve reformların en büyük destekçisi olarak padişahın görülmesi tahtından indirilmesine sebep olmuştur. İsyancıların metinde vurguladıkları kandırılma veya yanlış yönlendirilme gibi bir durumun söz konusu olmadığı aslında herkesin malumudur. Ancak saltanat ve hanedanın kutsallığı padişaha karşı olumsuz bir söylemin önüne geçmektedir.

Metinde yeniçeriler kendilerini; devletin çok eskiden beri var olan “gayretkeş kulları” olarak tanımlamaktadırlar. Dolayısıyla devletin varlığında büyük katkıları olduğunu ve bunu da devam ettirmek niyetinde olduklarını beyan etmektedirler. Çıkardıkları isyanı ise yanlış gördükleri ve devlete ve tebaasına zarar verdiğini düşündükleri bir yapıya karşı yaptıklarını

8 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 14. Baskı, Haz. Ahmet Kuyaş, YKY, İstanbul, 2009, s. 134.

9 Cemal Kafadar, *Yeniçeri-Esnaf Relations: Solidarity and Conflict*, Institute of Islamic Studies, McGill University, Montreal, 1981, s. 115.

10 Hüseyin Yılmaz, “Osmanlı Devleti'nde Batılılaşma Öncesi Meşrutiyetçi Gelişmeler”, *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, c. 13, sy. 24, İstanbul, 2008, s. 19-20.

11 Ayhan Ceylan, “Osmanlı Devleti'nde Anayasa Bir Belge: Hüccet-i Şeriyeye”, *I. Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri*, On İki Levha Yayınları, İstanbul, 2014, s. 499-598.

12 Beydilli, a.g.e., s. 40-41.

vurgulamaktadırlar. Bu nedenle kötü niyetli olmadıklarını padişahın, devletin ve halkın menfaatine hareket ettiklerini iddia etmektedirler.

Bu noktada kendilerine destek olarak ulema ortaya çıkmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan beri var olan ve daha çok idari ve askeri yapıyı ifade eden "ehl-i örf" ile hukukî ve dinî otoriteyi temsil eden "ehl-i şer" olarak tanımlanan ulemanın bu konuda ortak hareket ettikleri görülmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken husus; birbirine karşı bir denge unsuru olarak düşünülen bu iki grubun ortak bir hedef ve menfaat noktasında birleşmesidir. Ulemanın desteğini yanına alan yeniçeriler, kendilerine meşruluk kazandıracak bir destek sağlama noktasında ciddi bir kazanım elde etmiş oluyorlardı. Ulemanın Osmanlı devlet ve toplum hayatındaki yeri düşünüldüğünde bu desteğin ne kadar değerli olduğu ortaya çıkmaktadır. Metinde geçen ayet ve hadisler de ulemanın metnin hazırlanmasındaki katkı ve etkisini ortaya koymaktadır.

Ulemanın hüccetin hazırlanmasındaki rolü önemli olmakla beraber; bu desteğin bütün ulema tarafından tasvip edildiğini söylemek zordur. III. Selim'in reform çabalarına destek olup bizzat layiha hazırlayan ulemanın varlığı da hatırlanmalıdır. Ayrıca III. Selim'i tekrar tahta çıkarmak isteyen Alemdar Mustafa Paşa'ya destek olan bir kısım ulema da mevcuttu. Ancak hüccet metnini hazırlayıp altına imza koyanların ilmiye sınıfı içinde en yüksek makamları işgal eden kişiler olması ona ulemadan büyük bir destek olduğunun göstergesi sayılmaktadır.

Sonuç

Bu hüccet ile isyancılar kendilerini koruma altına almak istemişler ve bunu da, tahta kendi destekleri ile çıkan yeni padişah IV. Mustafa'ya kabul ettirmişlerdir. IV. Mustafa ile onu tahta çıkanlar arasındaki bu antlaşma, III. Selim taraftarı Alemdar Mustafa Paşa'nın İstanbul'a gelişi ve kendisini tahttan indirip genç şehzade Mahmud'u tahta çıkarması ile geçersiz kalmıştır. Zaten, bu senede imza koyanların, emirlere itaat edeceklerine dair verdikleri taahhüde uymaya pek istekli olmadıkları da dönemin kaynaklarından anlaşılmaktadır. Ayrıca Alemdar'ın olaya el koyup isyancıları cezalandırması da uzun vadede işe yaramamış; çıkan bir isyan sonucu hayatını kaybetmiştir. Bütün bu yaşananlara yakından şahit olan II. Mahmud, uzun süre yeniçerilere karşı temkinli davranmış ve en uygun fırsatı bulduğunda yaklaşık beş asırlık geçmişi olan bu yapıyı ortadan kaldırmıştır.

Osmanlı tarihinde örneği daha önce de görülen böyle bir metin ile padişah ile kulları arasında karşılıklı taahhütleri içermektedir. Bu noktada mutlak iktidar olan padişahın otoritesinden taviz verdiğini görmekteyiz. Aslında bir

padişahın tahttan indirilip hanedan içinden başka birinin tahta çıkarıldığı "hal" vakası olarak adlandırılan durumlarda tahta çıkmasını sağlayan gruba karşı yeni padişahın bazı tavizler vermesi şartlar gereği yadırganmaması gereken bir durumdur. Dönemin şartları göz önüne alındığında yeniçeri ve ulemanın ittifakına karşı yeni padişahın elinde buna karşı koyacak bir gücün olmadığı görülmektedir.

Hüccetin hazırlık aşamasında ulema doğrudan katkı sağlamış ve yeniçerilerle beraber hareket etmiştir. Ulemanın temsil ettiği dinî ve hukukî otorite, hüccet metnine doğrudan bir meşruiyet kazandırma çabasını desteklemektedir. Böylece isyanı başlatan yeniçeriler, yalnız olmadıklarını gösterdikleri gibi kendilerini haklı gösterecek bir dayanak da bulmuş oluyorlardı. Ulemanın Osmanlı devlet ve toplum hayatında temsil ettiği otorite ve geleneksel yapı, bu hüccet örneğinde görüldüğü gibi, Osmanlı tarihindeki pek çok hadisede de, doğrudan ve dolaylı olarak, bu sınıfın yer almasına sebep olmuştur.

BELGELERİN TRANSKRİPSİYONU

İSTANBUL MÜFTÜLÜĞÜ MEŞİHAT DEFTERLERİ NO: 488

İşbu bin iki yüz yirmi iki senesi şehr-i Rebî'ül-evvelî'nin yirmi birinci cum'a günü Sultân Mustafa Han efendimiz hazretleri devlet ü iclâl ile taht-ı âlî-baht-ı Osmanî üzere cülûs-ı hümâyûn-ı meymenet-makrûn buyurduklarında taraf-ı Devlet-i Aliyye ile ocağ-ı âmire tarafına ve ocağ-ı âmireden taraf-ı Devlet-i Aliyye'ye virilen senedin mukayyed olduğu sicill-i mahfûzdur.

Bismillahirrahmânirrahîm

El-hamdü'lillâhî rabbi'l-âlemîn. Ve's-selavat ve's-selâm alâ seyyidi'l-enbiyâ ve'l-mürselîn. Ammâ ba'd işbu sâl-i pür-şeref ve izz sene isneteyn ve ısrîn ve mieteyn ve elf şehr-i Rebî'ül-evvelî'nin yirmi birinci Cum'a günü şevketlü mehâbetlü kudretlü azametlü pâdişâhımız efendimiz Sultân Mustafa Han ibn-i Sultân Abdülhamid Han hazretlerinin devlet ve ikbâl ve sa'âdet ve iclâl ile taht-ı âlî-baht-ı Osmanî üzere cülûs-ı hümâyûn-ı meymenet-makrûnları vukû'ında taraf-ı Devlet-i Aliyye'den dergâh-ı âlî yeniçeri ocağı tarafına ve ocağ-ı âmire tarafından dahi taraf-ı Devlet-i Aliyye'de mahfûz olmak üzere virilen ahidnâme sûretidir ki ber-vech-i âtî tescill olundu.

Hatt-ı hümâyûn-ı mehâbet-makrûn

İşbu hüccet-i şer'iyede derc ve tastîr olunan kâffe-i şerâit-i mu'tebere harf be-harf manzûr ve ma'lûm-ı şâhânem ve zeylini hatem ve imzâ iden şeyhülislâm sellemü's-selâm ve kâim-makâm-ı âlî-makâm ve ulemâ-yı

â'lâmım hatem ve imzâları makbûl-i pâdişâhânem olmuştur. Mâdâmki işbu sene-i mu'teberede olan şerâit yeniçeri kullarım taraflarından riâyet ile muktezâ-yı ta'ahhüdleri üzere bundan sonra cüz'î ve küllî umûr-ı saltanat-ı seniyyeme müdâhele itmeyüb ecdâd-ı izâmım zamânlarında olduğu gibi her bir husûsda emr ü fermân-ı şâhâneme inkiyâd ve mutâbaat ve zâbitlerine her hâlde itâ'at ideler. Ben dahi âlemleri yokdan var iden Allâhû azîmü's-şânın ism-i pâkî ve iki cihân serveri peygamberimiz hazret-i Muhammedü'l-Mustafa aleyhi efdâli's-salavat ve ezkihâ efendimizin rûh-ı tâbnâklarını yâd ile taahhüd iderim ki bu husûs için gerek taraf-ı hilâfet-penâhîmden ve gerek vüzerâ-yı izâm ve vükelâ-yı fihâm ve zâbitân-ı devlet-i ebed-kıyâmım taraflarından ferd-i âferîde hiçbir vakitte muâheze ve mes'ûl olmaya.

Sebeb-i tahrîr-i kitâb-ı şer'îât-nisâb ve bâis-i tastîr-i hüccet-i hakîkat-intisâb oldur ki: Devlet-i Aliyye dâmet fî'l-himâyeti'r-rabbâniyede havâss-ı Enderûn-ı hümâyûn ve ricâl-i devlet-i ebed-makrûndan ba'zı dûr-endîş olmayan kimesneler bundan akdem me'mûr oldukları hidemât-ı Devlet-i Aliyye'de Nizâm-ı Cedîd ta'bîriyle misli nâ-mesbûk bir bid'at-ı azîme ve İrâd-ı Cedîd nâmıyla mezâlim-i kesîre ihdâs ve netîcesi ancak kendi celb-i menâfi' ve icrâ-yı sefâhetlerine inbiâs ile her biri ebniye ve elbise ve kâffe-i umûrlarını kefereye taklîdden başka Devlet-i Aliyye'yi dahi düvel-i Nasârâ kavâ'idine ircâ' ve ol-vechle âmme-i müslimîn tekdîr ve Devlet-i Aliyye'nin ez-kadîm envâ'-yı fütûhât-ı aliyye ve esnâf-ı hidemât-ı celiyye ile makbûl ve mu'teberi olan bi'l-cümle ocaklarını tenfîr ve hüdâvendigâr-ı sâbık Sultân Selim Han hazretlerini dahi ba'zı mehâsin-i müzevvere beyânıyla iğfâl ve mecmû'-yı ağrâs-ı nefsâniyelerinden ibâret olan tedâbîrimiz harfiyelerin sâha-yı husûle îsâl itmiş olmalarıyla Devlet-i Aliyye'nin ez-kadîm gayret-keşleri olan ocağ-ı âmire ağaları ve neferâtı mücerred ıslâh-ı âlem niyyet-i hâlisesiyle kıyâm ve bi'l-cümle ulemâ-yı â'lâm ve ricâl-i devlet-i aliyyeden sâir erkân-ı sadâkat-irtisâm ittifâk ve iltiyâm ve mûcib-i şer' ve kânûn üzere hüdâvendigâr-ı sâbık-ı müşârûn-ileyh hazretlerinden kat'a rişte-i tebaiyyet ve hâlâ erîke-pirây-ı taht-ı iclâl ve revnak-efzâ-yı şevket ve ikbâl olan şevketlü mehâbetlü kudretlü azametlü pâdişâhımız efendimiz Sultân Mustafa Han ibn-i Sultân Abdülhamid Han hazretlerine inne'llezîne yebâyüneke innemâ yebâyüin Allâhû yedullâhû fevka eydihim¹³ vech-i müstevfâ ve tarîka-yı hakkâniyyet-nümûnu üzere medd-iyâdı mu'ayyen olunub ve izâ erdnâ an mehlûke karye emr nâmter fihâ fesevfû fihâ fe-hakk-ı aleyhâ el-kavlü kaddemenâ bi-eyyihim tedmiren¹⁴ nass-ı kerâmet-kıssanın esrâr-ı hidâyet-muhtassı sâha-yı

13 Şüphesiz sana baş eğerek ellerini verenler, Allah'a baş eğip el vermiş sayılırlar, Allah'ın eli onların ellerinin üstündedir. Fetih Suresi 10. Ayet.

14 Bir yeri helak etmek istediğimiz zaman zenginlerine emir veririz; ama onlar yoldan çıkarlar. Artık o yer yok olmayı hak eder. Biz de onu helak ederiz. İsrâ Suresi 16. Ayet.

zâib-zuhûr ve mârû'z-zikr hûne-i dîn-i devlet-i dünyâda mahzûl ve makhûr ve bakiyye-i ukûbetleri vâbeste-i yevmü'n-nüşûr olup bi-hamdillâhî te'âlâ Devlet-i Aliyye bir müddetden beru dûr olduğu hüsn-i nizâma mevzûl ve ocağ-ı âmirenin bu hareketleri taksîr ve töhmete gayr-i mahmûl ve gerek nezd-i şâhânedede ve gerek âmme-i ehl-i İslâm indlerinde her-vechle mu'teber ve makbûl olmuştur. Ancak bundan böyle ocağ-ı âmirenin alâ-vechi'l-iltizâm iltimâs eyledikleri mâdde ki el-fukahâ ümenâi'r-resûl¹⁵ hadîs-i belâgat-tahdîsi üzere ulemâ-yı â'lâm dahi vâcibe-i zimmet-i diyânet ittisâmları olan emr-i ma'rûf ve nehy-i münkere kıyâm ve ricâl-i devletden hilâf-ı şer' ve kânûn ba'zı hareketleri revnümûn oldukda kelîme-i hakk-ı tekellümde sa'y ve ihtimâm itmeleri istid'âsını bast ve itmâm eylediklerinden sonra kendülerin dahi zâbitân ve neferâtı öteden beru uhde-i sadâkatlerine ihâle olunan umûr-ı lâzîmelerinden mâ'adâ umûr-ı Devlet-i Aliyye'ye müdâhele itmeyüb her birisi öteden beru şer'at-ı zâhire ve kâide-i ocağ-ı âmire üzere me'mûr oldukları hidemât-ı sâdikânelerinden kıyâm ve tahsîl-i rızâ-yı bârî ve tekmîl-i irtizâ-yı şehri-yârî eylemek mesâlih-i sâlihelerinden sa'y ve ihtimâm ideceklerine ta'ahhüd ve iltizâm diyu güftâr ve reftârlarından sıdk u istikâmetleri bedîdâr olup hilâfına vaz' u hareket zuhûr itmedikce gerek taraf-ı bâhirî'ş-şeref-i mülûkânededen ve gerek vüzerâ-yı izâm ve vükelâ-yı kirâm ve zâbitân-ı zevü'l-ihtrâm taraflarından husûs-ı merkûmda gerek zâbitân ve gerek âhâd ve efrâdlarından bir ferde mikdâr-ı zerre bir hitâb ve itâb ve serzeniş ve ikâb teveccüh itmeyeceğine evvelen şehriyâr-ı adâlet-şî'âr şevketlü mehâbetlü azametlü kudretlü pâdişâhımız efendimiz Sultân Mustafa Han hallâdallâhû hilâfetihî ilâ-yevmü'l-mizân hazretleri ve sâniyen vükelâ-yı devletve zâbitân-ı sadâkat-menzilet taraflarından dahi ahdillâh ve ahd-i resûlullâhî yâd ve tekrâr ve bu ahd-i istikâmet-akd üzere sâbit ve pâyidâr olunacağı an-samîmü'l-bâl kat'iyü'l-âsâr olduğu bâis ü üstüvâr ve bâlâsı mübârek hatt-ı hümâyûn-ı kerâmet-nisâr ile ziyet-medâr ve zeyli hâlâ şeyhülislâm sellemü's-selâm semâhatlü fazîletlü Esseyyid Mehmed Ataullah Efendi hazretleri ve kâim-makâm-ı âlî-makâm sa'âdetlü atûfetlü Esseyyid Musa Paşa hazretleri ve hâzir bi'l-meclis kibâr-ı ulemâ-yı â'lâm hazerâtının imzâ ve hatemleriyle revnak-medâr ve bilâ-nizâ' ve'l-icdâl ebedü'l-âbâd düstûrî'l-amel kılınub mehâkim-i şer'iyede tescîl baş muhâsebe ve dîvân kalemlerine kayd ve tekmîl ve ocağ-ı âmire tarafian senedd-i şer'î olmak üzere işbu vesîka teslîm ve i'tâ ve ol vecihle hitâm-ı maslahat tetmîm ve ifâ olundu. Tahrîren fi'l-yevmü's-sâlis ve'l-ışrîn min-şehr-i Rebî'ü'l-evvel li-sene isneteyn ve ısrîn ve mieteyn ve elf.

El-abdü'd-dâî Dürri-zâde Esseyyid Abdullah El-hüseynî El-nakîb ale'l-eşrâf

15 Fakihler (ulema) peygamberin eminleridir.

El-abdü'd-dâî Ahmed Muhtar El-kadı bi-asker-i Rumili

Mine'l-muhlis Musa Kâim-makâm-ı rikâb-ı hümâyûn

Ed-dâî Esseyid Mehmed Ataullah ufiye anh

El-abdü'd-dâî Murad-zâde Eseyid Mehmed Murad El-kadı bi-dârü's-saltanatü's-seniyye hâlâ

El-abdü'd-dâî Esseyid Mehmed Münib El-kadı bi-dârü's-salanataü's-seniyye sâbıkâ

El-abdü'd-dâî Aşir Efendi-zâde Mehmed Hafid El-kadiasker-i Anadolu

Ocağ-ı âmire tarafından virdikleri senedd dahi bâlâda mukayyed senedin derûnunda şerh ile işâret olunan mahalline gelince besârete ayn olub zeyli bu vechile tahrîr olunmuş olduğu bu mahalle şerh olundu.

Ve zeyli ocağ-ı âmirenin ağayân-ı sadâkat-şî'âr ve zâbitân-ı hamiiyet-disârlarının hatem ve imzâlarıyla şâyân ve sevk-i i'tibâr kılınub taraf-ı Devlet-i Aliyye'de mahfûz olmak üzere işbu senedimiz teslîm ve i'tâ ve ol vechilehitâm-ı maslahat tetmîm ve îfâ olundu. Fî târîhi'l-merkûm.

Bende El-hâc Mehmed Ser-sekbânân-ı dergâh-ı âlî

Bende Osman Ser-sekbânân-ı dergâh-ı âlî

Bende Hasan Ser-sekbânân-ı esbak-ı dergâh-ı âlî

Bende Mehmed Ser-sekbânân-ı esbak-ı dergâh-ı âlî

Bende Mehmed Arif Ser-sekbânân-ı dergâh-ı âlî hâlâ

Bende Hasan Ser-turnayî-i ocak

Bende Hüseyin Ser-turnayî-i ocak

Bende Mustafa Ser-turnayî-i ocak

Bende Esseyid Ali Ser-turnayî-i ocak

Bende Süleyman Ser-çavuş-ı esbak-ı dergâh-ı âlî

Bende Salih Mütevellî 73

Bende El-hâc Mehmed Mütevellî 71

Bende El-hâc Emin Mütevellî Fî 64

Bende Halil Mütevellî Bölük 1

Bende El-hâc Mehmed Ser-turnayî-i ocak

Bende El-hâc Hüseyin Mütevellî Bölük 25

Bende Mahmud Mütevellî 79

Bende El-hâc Mehmed Mütevellî Bölük 17

Bende El-hâc Süleyman Mütevellî 25

Bende El-hâc Mustafa Mütevellî Bölük 25

Bende Mustafa Mütevellî 75

Bende İsmail Mütevellî 6

Bende Ahmed Mütevellî 100

Bende Hüseyin Mütevellî Bölük 22

Bende Seyyid İbrahim Mütevellî Bölük 32

Bende İbrahim Mütevellî Bölük 69

Bende Abdi Ser-kâtib-i ocak

Bende Mehmed Ser-turnayî-i ocak

Bende Osman Mütevellî Bölük 60

Bende Mustafa Ser-hâris-i ocak

Bende Seyyid Mustafa Ağa-yı Boğaz-ı Bahr-i siyâh

Bende Mehmed Mütevellî 50

Bende Ali Dîzdâr-ı Kılburun

Bende Süleyman Kapudân

Bende Emir(?) İbrahim Hasekî 64

Bende Osman Sergerde 64

TSMA. c. 447/23

Cülûs-ı Sultân Mustafa Hânîden Yeniçeri Ocağına Virilen Ahidnâme ve Hücet Sûretidir

Sebeb-i tahrîr-i kitâb-ı şerî'at-nisâb ve bâis-i tastîr-i hüccet-intisâb oldur ki:

Devlet-i aliyye dâmet fî'l-himâyeti'r-rabbâniye hüddâm-ı Enderûn-ı hümayûn ve ricâl-i devlet-i ebed-makrûn ve ba'zı dûr-endîş olmayan kimesneler bundan akdem me'mûr oldukları hidemât-ı Devlet-i Aliyye'de Nizâm-ı Cedîd ta'bîriyle misli nâ-mesbûk bir bid'at-ı azîme ve İrâd-ı Cedîd nâmiyla mezâlim-i kesîre ihdâs ve netîcesi ancak kendi celb-i menfa'at ve icrâ-yı sefâhatlerine ittibâ' ile her birleri ebniye ve elbise ve kâffe-i umûrlarını

kefereye taklîdden başka Devlet-i Aliyye'yi dahi düvel-i Nasârâ kavâ'idine ircâ' ve ol vecihle âmme-i müslimîni tekdîr ve Devlet-i Aliyye'nin ez-kadîm envâ'-yı fütûhât-ı aliyye ve esnâf-ı hidemât-ı celîle ile makbûl ve mu'teber olan bi'l-cümle ocaklarını tenfir ve hüdâvendigâr-ı sâbık Sultân Selim Han hazretlerini dahi ba'zı mehâsin-i müzevvere beyânıyla iğfâl ve mecmû'-yı ağrâz-ı nefsâniyelerinden ibâret olan tedâbirimiz harfiyelerin sâha-i husûle îsâl itmişler olmalarıyla Devlet-i Aliyye'nin ez-kadîm gayretkeşleri olan ocağ-ı âmire ağaları ve neferâtı mücerred ıslâh-ı âlem niyyet-i hâlisânesiyle kıyâm ve bi'l-cümle ulemâ-yı izâm ve ricâl-ı Devlet-i Aliyye'den sâir erkân-ı sadâkat-irtisâm ittifâk ve iltiyâm ve mûcib-i şer'-i kânûn üzere hüdâvendigâr-ı sâbık müşârün-ileyh hazretlerinden kat'-ı rişte-i teb'aiyyet ve hâlâ erîke-pirâ-yı taht ü iclâl ve revnak-efzâ-yı şevket ü ikbâl olan şevketlü mehâbetlü kudretlü kerâmetlü azametlü pâdişâhımız efendimiz Sultân Mustafa Han ibn-i Sultân Abdülhamid Han hazretlerine esta'ezubillâh innellezîne yubâyi'unellâhî eşmâ yubâyi'unellâh yedullâhî fevka eydihim vech-i mesnûnu ve tarîka-i hakkâniyyet-nümûnu üzere medd-i iyâdî-i bey'at olunub bismillâhirrahmânirrahîm ve izâ erednâ en-nuhlike karyeten emernâ mutrefihâ fe-fesekû fi hâ fe-hakka aleyhâl-kavlu fedemmernâhâ tedmîren nass-ıkerâmet-fassinın esrâr-ı hidâyet-muhtassâ sâha-i zîb-i zuhûr ve mârûz-zikr usûl-i dîn ü Devlet-i Aliyye bir müddetden beru dür olduğu hüsn-i nizâm-ı mevsûl ve ocağ-ı âmirenin bu hareketleri takyîd ve töhmete gayr-i mahmûl ve gerek nezd-i şâhânededen ve gerek âmme-i ehl-i İslâm indlerinde her veçhile mu'teber ve makbûl olmuştur. Ancak bundan böyle ocağ-ı âmirenin alâ-vechü'l-iltizâm iltimâs eyledikleri mâdde ki el-fukahâ ümenâi'r-rüsûl hadîs-i belâgat-tahdîsi üzere ulemâ-yı â'lâm dahi vâcibe-i zimmet-i diyanet-ittisâmları emr-i ma'rûf nehy-i ani'l-münkere kıyâm ve ricâl-i devletden birinin hilâf-ı şer'-i kânûn ba'zı hareketleri rû-nümûn oldukda kelime-i hakk-ı tekellümde sa'y u ihtimâm itmeleri istid'âsını bast ü itmâm eylediklerinden sonra kendülerin dahi zâbitân ve neferâtı öteden beru uhde-i sadâkatlerine ihâle olunan umûr-ı lâzimlerinden mâa'dâ vâhiden umûr-ı Devlet-i Aliyye'ye müdâhele itmeyüb öteden beru şer'at-ı zâhire ve ocağ-ı âmire üzere me'mûr oldukları hidemât-ı sadıkânelerinden kıyâm ve tahsîl-i rızâ-yı bârî ve tekmîl-i irtizâ-yı şehriyârî eylemek mesâlih-i sâlihalarından sa'y u ihtimâm ideceklerine ta'ahhüd ve iltizâm bu güftâr-ı leftârlarından sıdk-ı istikâmetleri bedîdâr olub hilâfına vaz' u hareket itmedikce gerek taraf-ı bâhirü's-şeref-i mülûkânededen ve gerek vüzerâ-yı i'zâm ve vükelâ-yı kirâm ve zâbitân-ı zevü'l-ihtirâm taraflarından husûs-ı mezbûrede gerek zâbitân ve gerek âhâdu efrâdlarından bir ferde mikdâr-ı zerre hitâb ve itâb ve serzeniş ve ukâb teveccüh itmeyeceğine evvelen şehriyâr-ı adâlet-şî'âr şevketlü mehâbetlü kudretlü kerâmetlü azametlü pâdişâhımız efendimiz Sultân Mustafa Han

halledellâhû hilâfetihi ilâ-yevmi'l-mîzân hazretleri ve sâniyen vükelâ-yı devlet ve zâbitân-ı sadâkat-menzelet taraflarından ahdillâh ve ahd-i resûlüllâhî yâd ve tekrâr bu ahd-i istikâmet üzere sâbit ve pâyidâr olacağı an-samîmü'l-bâl kat'ıyyü'l-âsâr olduğu sâbit ve üstüvâr ve bâlâsı mübârek hatt-ı hümayûn-ı kerâmet-nisâr ile ziyet-medâr ve zeyli hâlâ şeyhülislâm sellemü's-selâm semâhatlü fazîletlü Esseyyid Ataullah Efendi ve kâim-makâm-ı âlî-makâm sa'âdetlü atüfetlü Esseyyid Musa Paşa hazretleri ve hâzır-bi'l-meclis kibâr-ı ulemâ-yı â'lâm hazretlerinin imzâ ve hatemleriyle devlet-karâr ve bilâ-nizâc ve lâ-cidâl ebedü'l-âbâd düstürü'l-amel kılınub mehâim-i şer'îyyede tescîl ve başmuhâsebe ve dîvân-ı hümayûn kalemlerine kayd ve tekmîl-i ocağ-ı âmire taraflarına senedd-i şer'î olmak üzere işbu vesîkâ teslîm ve itâ ve ol vechile kıyâm-ı maslahat tetmîm ve ibkâ kılındı.

El-abdü'd-dâî Dürrî-zâde Esseyyid Abdullah El-hüseynî El-nakîb ale'l-eşrâf

El-abdü'd-dâî Ahmed Muhtar El-kadı Rumili

Mine'l-muhlis Esseyyid Musa Kâim-makâm-ı vekîl-i hümayûn

Ed-dâî Ataullah ufiye anh

El-abdü'd-dâî Murad-zâde Esseyyid Murad Mehmed El-kadı bi-dârü's-saltanat

El-abdü'd-dâî Esseyyid Münib El-kadı bi-dârü's-salanat sâbıkâ

El-abdü'd-dâî Aşîr-zâde Mehmed Hafid El-kadiasker-i Anadolu

Bin iki yüz yirmi üç senesi Cemâziye'l-âhiri'nin dördüncü yevm-i pençsenbe Alemdâr Mustafa Paşa azîm asker ile paşa kapusuna gelüb cebren ve kahren Çivi Mustafa Paşa yedinden mühr-i hümayûnu ahz eyledikden sonra sarây-ı hümayûna azîmet ve Sultân Selim'i tahta geçürmek sevâsında iken Sultân Mustafa Akağalar Kapusu'n kapadub ve gazaben Sultân Selim'i boğub cenâzesin Akağalar Kapusu önüne birağub ol mahalde Sultân Mustafa'yı tahtından indirüb Sultân Mahmud efendimiz tahta cülûs itmişlerdir. Hakk te'âlâ müteyemmen eyleye. Âmin. Lakin Enderûn'dan kızlar ağası ve Nezir Ağa ve Firuz Ağa ve Cevher Ağa katl olunmuş ve bunlardan başka ser-kâtibi ve hazîne kethüdâsı ve serçukadâr Fettah Ağa ve büyük mîr-âhûr ve tebdîl hasekîlerinden Bağdadlı Hasekî ve Hacı Ali katl olunmuşlardır. Ve ulemâdan Rumili kadiaskeri nefy olunmuşdur. Ve şeyhülislâm azl olunmuşdur. Ve nakîb efendi Murad-zâde Efendi ve Muhtar Efendi ve Eyüb'den tekâ'üd olan Kara Vezîr karındaşı Mustafa Paşa nefy olunmuşlardır. Arab-zâde şeyhülislâm olmuş iken yirmi beşinci günü azl olunub Sâlih-zâde şeyhülislâm olmuşdur. Ve İslâmbol kadısı azl ve nefy olunub Köstendilli Tahir Efendi İslâmbol efendisi

olmuştur. Receb guresinde Seydi Ali Paşa azl ve nefy olunub Ramiz Paşa kapudan olmuştur. Ocak tarafından Cemâziye'l-âhir aşer-i âhirinde sekbân-başı azl olunub ser-zağarî Sadık Ağa sekbân-başı olmuştur. Otuz bir Mustafa Ağa ser-zağarî olmuştur. Receb-i şerîf'in üçüncü günü kelleci kethüdâsı otuz altı günü yeniçeri ağası olub azl olunub otuz bir ağa zağarcı-başlıktan yeniçeri ağası olmuştur. Elli üç ağa ser-zağarî otuz dokuz Hasan Ağa ser-saksonî kırk dört Hüseyin Ağa ser-turnayî kırkinci ağa muhzır on gün kırk iki kethüdâyeri merhûm olub altmış bir ağa İsmail'de bulunub kethüdâyeri olub yirmi üç ağa vekil olmuştur. Bu esnâlarda kul kethüdâsı yirmi yedi Mehmed Ağa Sırfiye ordusunda bulunmağla yolu te'hîr olmuştur. Bin iki yüz yirmi üç senesi Receb-i şerîfin onuncu pençşenbe günü ocak bâzergânı Yahûdî'nin Ağa Kapusu önünde re's-i murdarı kat' olunub lâşe-i murdarı kapu-yı mezbûr civârında direk yanına bırağılmışdır. Şehr-i mezbûrun on altıncı çehârşenbe günü Mahmud Paşa civârında ihrâk zuhûr idüb ser-saksonî otuz dokuz Hasan Ağa feciyyeten vefât itmişdir. Kırk dört Hüseyin Ağa ser-saksonî ağa ve ser-çavuş-ı ocak İbrahim Ağa ser-turnayî olmuştur. Sene-i mezbûrda Alemdâr Mustafa Paşa yeniçeri esâmîlerin gümrüğü çaldırın sonra kaçan olursunuz diyu emr ve tâife-i yeniçeriyân sekbân yazılıb başlarına şubâre giysünler diyu emr itmekle ba'zı kimesneler şubâre giyüb sekbân yazılmağla yeniçeri dilâverlerinin güçlerine gidüb ve Ramazân'ın yirmi yedinci Salı gicesi cem'iyet idüb ale'l-gafle sâ'at yedide varub Ağa Kapusu'n basub otuz bir Mustafa Ağa ki yeniçeri ağası bulunmağla vezîr tarafıyla yekdil olduğundan Ağa Kapusu önünde pâre pâre idüb andan doğru paşa kapusuna gidüb dört taraflara askeri yeniçeri bağlayub dört taraftan ateş virüb binden mütecâviz Mustafa Paşa askeri muhterik vefâtı ve âhiri kılıçdan geçüb paşa-yı mezbûr mukaddem yapırdığı harem tarafından mahzene girüb ceng ü cidâl idüb muztar kaldıkda mahzende tedârik eylediği cebehâneye ateş virüb yeniçeri askerinden beş yüz elli mikdârı kimesne şehîd ve mecrûh ve kendi dahi mahzen içinde canı Cehennem'e gidüb üç günden sonra mahzenden lâşesin çıkarub arabasın ayaklarına ip takub it ölüsü sürer gibi sürüyüb Et Meydânı'nda dut ağacına baş aşığı asa kodular. Bu esnâda Kadı Paşa ve kapudan Ramiz Paşa sekbân askerin cem' idüb deryâ tarafından sarâya dâhil ve Sultân Mustafa'yı tahta geçirürler korkusuyla bî-çâreyi boğub ve vâlidesin dahi boğub cenge mübâşeret idüb karadan tüfenk ve deryadan seffinelerden toplar atılıb Ağa Kapusu'nda ve sâir mahallerde kullar dimendâr olmuştur. Bu esnâda yevm-i çehârşenbe Kadı Paşa ve kapudân paşa ve Nizâm-ı Cedîd askerleri sarây kapusun açub yeniçeri askerleri üzerlerine yürüyüb hamdullâhî te'âlâ yeniçeri dilâverleri erenler ve evliyâlar hamiyyetle izhâr-ı şecâ'at ve zafer-i nusret-i ilâhî ile sadakçılarda karşılayub ceng iderek cebehâne kışlası karşusunda ve civârında olan dükkânlarda tahassun idüb

askere arka olduğundan dükkânlara ateş virilüb sekbânlar şiddet-i ateşden sâkin olamadıkları için firâr ve cebehâne kapuları kapanub Ayasofya Câmî'ne türbelere ve minârelere çıkub ceng idüb vâfir asker telef olub inâyet-i bârî ile andan dahi koparub câmî'-i şerîf içinde ve türbede çok Nizâm-ı Cedîd askeri kılıçdan geçmiştir. Bâkî kalub sarây kapusundan içeri kaçub kapuyu kapayub beden üzerinden ceng itmişlerdir. Bu esnâda ortaların kazganları Et Meydânı'na çıkub gavga ziyâde müştedd olub her taraftan yeniçeri kükreyüb tophâneyi ve tersâneyi basub zabt eyledükden sonra tophâne ve arabacılar ve cebehâne kazganları Et Meydânı'na getirmişlerdir. Ve bu esnâda vezîr kethüdâsı konağı basılıb defterdâr dahi anda bulunub ikisi de pârelenmiştir. Ve Hacı Ahmed Oğlu ve kethüdâsı cebehâne kışlasında ele girüb Et Meydânı'nda pârelenmiştir. Üsküdar ve Levend kışlalarının ocak ağaları ve bölükbaşları pârelenüb kışlaları ateşe virilüb ihrâk olmuşdur. Ve nice yüzbaşları ve sergerdeleri kılıçdan geçmiştir. Kadı Paşa ve Ramiz Paşa sarâyda hazînehâneyi yağma idüb firâr itmişlerdir. Bayrâm gicesi kazganlar kışladan gitmiştir. Ve Et Meydânı'nda dahi izâm-ı Cedîd zabitlerinden ve askerlerinden çok kimesneler pârelenmiştir. Ve cebehâne civârında olan dükkânlara virilen ateş-i âzub ol tarafda olan dükkânlar ve hâneler ve Çatalçeşme ve Ahi Hammâm ve Firuz Ağa ve Mehterhâne Kışlası ve Defterhâne ve çok mahalleler ve dükkânlar ve hâneler ve Cebehâne Kışlası ve Sarây Kapusu karşusu bi'l-küllîye muhterik olub ve Mehterhâne'de olan çadırlar ve mühimmât-ı seferiye bi'l-küllîye ihrâk-bi'n-nâr olmuşdur.

KAYNAKÇA

Arşiv ve Kütüphane Kaynakları

İstanbul Müftülüğü Arşivi

Meşihat Defterleri No: 488

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi

Evrak (e) 447/23

Yayınlanmış Belgeler ve Kaynak Eserler

Abdi Tarihi, haz. Faik Reşit Unat, Ankara, TTK, 2014.

Ahmed Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet**, Sad. DüNDAR GÜNDAY, ÜÇDAL NEŞRİYAT, c. I-VI, İstanbul, 1999.

Cabi Ömer Efendi, **Cabi Tarihi**, c. I-II, Haz. Mehmet Ali Beyhan, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2003.

Fahri Çetin Derin, “Yayla İmamı Risalesi”, **İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı:3, İstanbul,1972.

Fahri Çetin Derin, “Kabakçı Mustafa Ayaklanmasına Dair Bir Tarihçe”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Sayı:27, İstanbul,1973.

Fahri Çetin Derin, “Tüfengçibaşı Arif Efendi Tarihçesi”, *Belleten*, 38 (151), Ankara, 1974.

Kethüda Said Efendi Tarihi ve Değerlendirmesi, Haz. Ahmet Özcan, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale, 1999.

Mütercim Âsım Efendi, **Âsım Efendi Tarihi**, I-II, Haz. Ziya Yılmaz, Türkiye yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2015.

Vaka-i Cedid: Yayla İmamı Tarihi ve Yeni Olaylar, Haz. Yavuz Senemoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, Tarihsiz.

Araştırma - İnceleme Eserleri

ALTINAY, Ahmed Refik, **Kabakçı Mustafa**, Haz. Yücel Demirel-Ziver Öktem Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010.

BERKES, Niyazi, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, 14. Baskı, Haz. Ahmet Kuyaş, YKY, İstanbul, 2009.

BEYDİLLİ, Kemal, “Alemdar Mustafa Paşa”, **DİA**, II, s. 364-365.

_____, “Kabakçı İsyanı”, **DİA**, XXIV, s. 8-9.

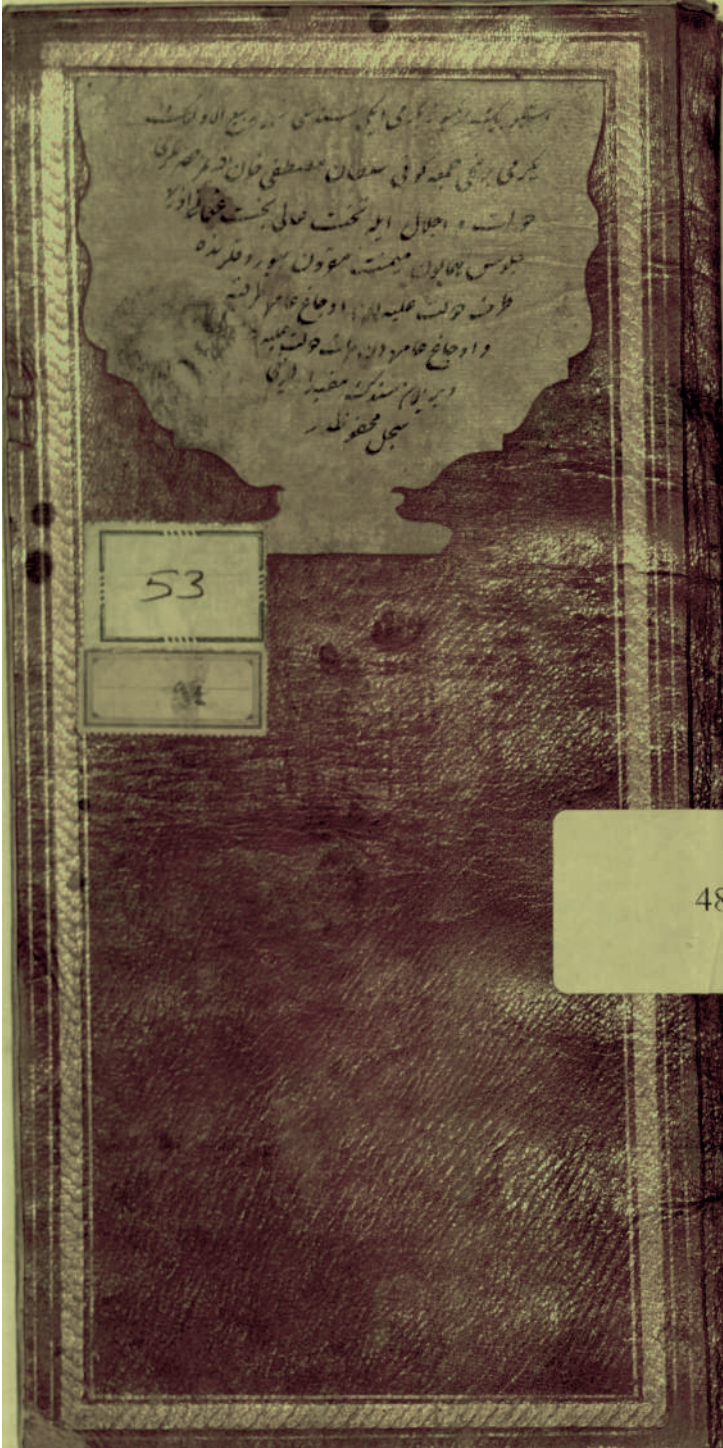
_____, “IV. Mustafa”, **DİA**, XXXI, s. 283-285.

_____, “Nizam-ı Cedid”, **DİA**, XXXIII, s. 175-178.

_____, “III. Selim”, **DİA**, XXXVI, s. 420- 425.

_____, “Kabakçı İsyanı Akabinde Hazırlanan Hüccet-i Şer’iyye”, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, sy. 4, İstanbul, 2001.

- CEYLAN, Ayhan, Ayhan Ceylan, "Osmanlı Devleti'nde Anayasa Bir Belge: Hüccet-i Şer'iyye", **I. Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri**, On İki Levha Yayınları, İstanbul, 2014.
- DEVELLİOĞLU, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Aydın Kitabevi, Ankara, 2002.
- EKİNCİ, Ekrem, Buğra, **Dinî Lügat İzahlı, Misalli Metinlerle**, Arı Sanat Yayınları, İstanbul, 2018.
- KAFADAR, Cemal, **Yeniçeri-Esnaf Relations: Solidarity and Conflict**, Institute of Islamic Studies, McGill University, Montreal, 1981.
- Nizam-ı Kadim'den Nizam-ı Cedid'e III. Selim ve Dönemi**, Ed. Seyfi Keenan, İstanbul, İSAM, 2010.
- OĞUZ, Mustafa, AKGÜNDÜZ, Ahmet, "Hüccet", **DİA**, XVIII, s. 446.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri**, I, MEB Devlet Kitapları, İstanbul, 1983.
- SHAW, Stanford J., **Eski ve Yeni Arasında Sultan III Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu**, Çev. Hür Güldü, İstanbul, Kapı Yayınları, 2008
- ŞEN, Adil, **Osmanlıda Dönüm Noktası (III. Selim Hayatı ve Islahatları)**, Fecr Yayınevi, İstanbul, 2003.
- Türközâde Hafız Mehmed Ziyâeddin Efendi, **Osmanlı Hukuk Sözlüğü Mükemmel İstılâhât-ı Kavânin Yâhut Mâlûmât-ı Kanûniye Hülâsası**, Haz. Fethi Gedikli-İbrahim Enes Onat, On İki Levha Yayınları, İstanbul, 2021.
- ÜNAL, Mehmet Ali, **Osmanlı Tarih Sözlüğü**, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2011.
- YILDIZ, Aysel, "Kabakçı İsyanı ve III. Selim'in Katli", **III. Selim**, Ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Projesi, İstanbul, 2010.
- YILMAZ, Hüseyin, "Osmanlı Devleti'nde Batılılaşma Öncesi Meşrutiyetçi Gelişmeler", **Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, c. 13, sy. 24, İstanbul, 2008.
- ZİNKEİSEN, Johann Wilhelm, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, c. I-VII, Çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2011.

مستور بیست و نه روزی یکی سعیدی در برج اولادک
کیرمی برقی جمعه کوئی سلطان مصطفی خان اترک
توانست و اجازت این تخت عدلی بخت عثمانی را
توسه با باریک میمنت نمودن بود و قدرند
طرف دولت علیه او حاج عامر لاری
و او حاج عامر دان دولت علیه
از برای سندن مقید لاری
سجیل محفوظه

53

۹۴

48

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين والصلوة والسلام على سيد الانبياء والمرسلين
 اعلم بعد استيصال برزخ فرسنة آنتين وحسرين ومانترين والظ
 شهر ربيع الاول كلت بحري برنجي محمد كوني شوكتو مها تودر تو عظمو
 يادت همراقدير سلطان مصطفي خان ابن السلطان عبد الحميد خان
 حضر تبريك جوت واقبال وسادت واجول ابو تخت قلم
 بخت عثمان اوزن جوسس بايون بيمنقر نمر و عسده
 طرف جوت عيه ان درگاه عالي بيجوي اوجاني طاشت
 و اوجاغ عامر طرفن وني طرف جوت عليم
 محفوظ اولين اوزن و بر بان
 عهدنامه صورتيدركه
 بروجه آتئين
 اولي

MESİHAT ARSIVI
 Kitap No: 3
 Folio No: 1
 Ozel No: 1
 Genel No: 1

مرکز خطها در این است

مشهور است بر قدیم صبح و نظیر اودان کا فخره المظن معتبره
 بحرف منظوم و مصدوم است بازم و ذوقی ختم و امضا ایست
 سلم السلام و فاقم مقام عالی مقام و عملاء اعلام ختم و امضا ایست
 یادت بازم اولی شاد ما داکم استیوسته معتبره اولان
 بپیجوی قولدم طر فلزین رعایت اید مقتضای عهد لری اوزن
 صکره جزئی و کلی امور سلطنت سیدتم مد اخلا بتمیوب ایداد
 زمانه زنت اوله منی کبی هر بر خصوصت امر و فرمان است بازم
 و متابعت و ضابطه هر حاله اطاعت این لر سیدنی عالمی
 برقدن وار ایدن الله عظیم است بک اسم بانی و اکی جهان
 بیغمبر عز حضرت محمد المصطفی عبید افضل الصلوة و آلهها خیرک
 روح نابا کفرنی باد اید عهد ابر بلکه بو خصوص ایون کرک
 عطاقت بنا عهدن و کرک و زرای عظام و دکلای ختام و ضابط
 جوت اید قیام طر فلزین فردا فزیده هیچ بر فده مواخذه
 اولی

سبب تحریر کتاب ترقی تصائب و باعث تطبیح حقیقت
 انصاف اولی که دولت علیه امت فی الحقیقه الرابیه هم خواص
 بیاویز و رجال دولت ابر معتمدان بعضی در اندیش اولیان
 کس در بون اقدم نامور اولی قری خدمات دولت علیه نظام
 فقیر و پیشانی نامسوق بر بهمت غلبه و ابراد و جریه نامید نظام
 کثیره امدات و نتیجی این کنای جلب منفی و اجوائی حضرت
 اشعاش اید بربری انبیه و البسه و کافه امور بری کفره و غیره
 بسته دولت علیه بی دخی دولت نصاری قوا عدل ارجاع و اولی
 سلیس تکبیر و دولت علیه تک از قیوم انواع فرجات علیه
 خدمات جمیع اید معسول و معتزلی اولان با کجده او با قدرتی
 و خداوند کار ساین سلطان سیم خان حضرت بری دخی معسر
 مزوره بنا شود اغفال و مجموع اعراض نفس نیز لرون عبارت
 اولان تر ابر مزوز لاین ساطه حصوله ایصال ایش بر اولی
 دولت علیه تک از قیوم غیر تکبری اولان او طاع عالم

و لغزاقه مجرد اصلاح عالم نیت فاصله سید قیام و انجمله علما
 اعدام و رجال دولت علیه ان سزارگان صداقت اربع
 انصاف و الب تم و موجب شیخ و قانون اوزن خداوند کاس
 مش را الیه حضرت نردنم قطع رسته تعبیت و طار یکدی بر برای
 در دین افزای شوکت و اقبال اولان شوکت و مایه بنو قدر
 یادست بهر اقد بر سلطان مصطفی خان ابن السلطان علیه
 حضرت تریه ان اللذین با یونیک انما با یون اعدیه اولی فوق
 و جه مسونی و طایفه حضرت منونی اوزن قدا اادی سبت
 و اذ اار دمان نمک قریه امر نامر نه فستو فها فی علیها القول
 ترمیرا نفس کرامت فضلت امر ابرایت محضی ساطه
 و مارالذکر خندا این دولت ایداده مخذول و معزور و حقینا عقوبت
 و البسته یوم السنور اولوب بحمد الله تعالی دولت علیه بر من
 جز اولی یعنی حسن نظام موصول و او طاع عام و تک بود کسری
 تفصیر و تهنه غیر محمول و لرتک زودت بازم و لرتک عامه اولی

عند لزمه بر وجه معتبر و مقبول اولند. این بوندن بویونما
 عامه کت علی وجه التزام التماس ایولاری تا که القضا، انما و التمس
 حدیث جاہلت تحریفی اوزن علماء اعلام دخی واجبه است
 دیانت ات طرز اولون امر معرفت دینی مسکوه قیام ورجال
 چولدن خلاف شرح و فایان بعض حرکتی ردولون اولوقه
 کله حتی تکلمه سنی و اہتمام ابتدی استعدا سنی بسط و تمام
 صکره کند و ترک دخی ضایان و نظرائی اوتون بر وجهین صدق
 اعلا اولون امور لزمه لزمنا ماعدا امور جلت عیدیه
 ہر برسی اوتون بر سریت زاہرہ و قاعص او جاغ عامر
 نامور اولوقری خدمات صادقانه لزمہ قیام و تکمیل رضای
 و تکمیل رضای شہزادی ایچک مصالح صالحه لزمہ سنی و اہتمام
 عقیدہ التزام و بولکفا و در خار لزمہ صدق و استقامتدی بر بر
 ضافہ وضع و حرکت ظهور ایتدی کج کرک طرف باہر شرف طوکار
 و کرک و زرای عظام و کلا کرکام و ضایان خفی التزام

خصوص مرقومہ کرک ضایان و کرک آعاد و افزا اولون برضہ
 مقدار ذرہ برضاب و غیب و سر زلزلش و غیب و غیب و غیب
 اولقا شہار عدالت شہار سرکنکو مہابو عظیمو قدر تو باہر
 سلطان مصطفی خان خداوند خواندنی الیوم المیزان حضرتی و انما
 و کلا حرات و ضایان صداقت مزلت طرف نون دخی عہدہ
 رسول الہی یاد و تکرار و بوجوب استقامت عہد اولون است
 اولد جنی عن سیم اہمال قطعی الامار اولوقری بابت و استوار و باہی
 مبارک خط بہادون کرامت شہار ایوز بقید اولدنی طایف اہتمام
 سدا لہم سمعتو فیمنونو السید محمد عطا اللہ افندی حضرتی و
 عالیقام سدا و تو عظیمو السید موسی بیست حضرتی و حاضر بالمسیر
 علماء اعلام حضراتک امضا و تخریرہ ردوق مدار و بہاتماع و اجدال
 اہر الہا و دستور العمل قلب حکم ستر عیدیم تسجیل و پیش حکمید چان
 قلمیہ قید و تکمیل و او جاغ عامر خواند سندتری اولون اوزن است

ABCFM'nin Gençlere Yönelik Kitaplarında Ermeniler (Mission Stories of Many Lands Örneği)

Zeynep İskefiyeli¹

Fikretin Yavuz²

Özet

The Missionary Herald dergisi, American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) tarafından Boston'da yayımlanan aylık bir dergiydi. Amerika'daki pek çok Hıristiyan için bu dergi, onların dünyaya açılan penceresiydi. Dünya genelinde farklı misyon bölgelerinde görev alan misyonerlerin çalışmalarını detaylı bir şekilde sunan dergi önemli bir bilgi kaynağı haline gelmişti. Misyonerlerin kaleme aldığı makaleler, mektuplar, aylık ve yıllık raporlar ile seyahat notları, detaylı açıklamalar, grafikler ve istatistikler dergi aracılığıyla geniş bir okuyucu kitlesine ulaştırılarak misyonerlerin gerçekleştirdiği tüm faaliyetler belgelendirilmiş oldu. İçeriği ve tasarımıyla daha ziyade yetişkinlere hitap eden *The Missionary Herald*, 1879'da "For Young People/Gençler İçin" adıyla resimli makaleler içeren bir bölüm yayımlamaya başladı. Bu bölüm, dünya genelinde faaliyet gösteren misyon bölgelerinden gençlerin ilgisini çekebilecek konuları çeşitli görsel ve fotoğraflarla süslü ilginç hikayeler şeklinde sunuyordu. Kısa sürede büyük beğeni toplayan bölümde yayımlanan makaleler farklı dini dergi ve gazetelerde de basıldı. Makaleler 1885 yılında American Board tarafından *Mission Stories of Many Lands: A Book For Young People* adıyla bir kitapta toplandı, böylece genç okuyuculara misyonerlikle ilgili hikayeler üzerinden ABCFM'nin faaliyetlerinin tanıtılması amaçlanıyordu. Aynı isimle kitabın 1894'te ikinci baskısı yayımlandı. 1897 yılında serinin ikinci kitabı olan *In Land Afar: A Second Series of Mission Stories of Many Lands* yayımlandı. Bu kitap da aynı

- 1 Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Müdürü, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, zcumhur@sakarya.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-3841-815X>
- 2 Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, fyavuz@sakarya.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-3161-457X>

şekilde *The Missionary Herald* dergisindeki “Gençler İçin” bölümündeki makalelerin bir araya getirilmesi ile oluşturulmuştu. Bu çalışmada 1885 ve 1897 yıllarında misyonerlerin gençlere yönelik hazırladığı iki eserde, misyoner bakış açısıyla Ermeni toplumunun nasıl algılandığı ve tanıtıldığı üzerinde durulacaktır. Hristiyan inancına sahip olan Ermenilerin yaşadığı coğrafya, tarihi ve dini durumlarının nasıl ele alındığı detaylı bir şekilde incelenecektir.

Giriş

ABCFM (American Board of Commissioners for Foreign Missions), dünya çapında Hristiyan misyonerlik faaliyetleri yürütmüş ve birçok farklı bölgede, özellikle de Osmanlı İmparatorluğu sınırları içindeki çalışmaları ile bilinen bir misyoner teşkilatıdır. Misyonerlere verilen talimatlar, gittikleri yerlerde halkın dini durumundan, din adamlarının eğitim seviyesine ve yetkinliğine, kiliselerin hiyerarşisine, ibadet biçimlerine kadar geniş bir yelpazedeki dini konulardan başlayarak; ülkenin siyasi, ekonomik ve zirai durumu, sağlık ve eğitim müesseseleri gibi çeşitli konularda bilgi edinmelerini ve bu bilgileri düzenli raporlar halinde merkeze iletmelerini içermiştir. Misyonerler, özellikle Ermenilere yönelik çalışmalarla ilgili olarak tuttukları notları, günlük rapor ve mektupları, seyahat notlarını düzenli olarak merkeze göndermişler ve Board yönetimi de bu bilgileri kendi gazete, dergi ve kitaplarında yayımlamıştır. Bu çerçevede American Board yayınları o dönemin sosyal, kültürel ve dini dinamiklerini anlamak açısından önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır. Elbette ki, bu yayınlar genellikle misyonerlerin bakış açısından yazıldığı için belirli bir perspektife sahiptir. Bu nedenle, eserler değerlendirilirken bu hususu göz önünde bulundurmak önemlidir. Yapılan neşriyatın genellikle Protestanlığın yayılmasını destekleme amacına hizmet ettiği gerçeği ile hem o dönemin misyoner hizmetleri hakkında bilgi verirken hem de misyonerlerin hedefleri, çabaları ve etkileri hakkında bir anlayış sunduklarını unutmamak gerekir.

ABCFM'nin resmi yayını olarak Boston'da aylık olarak yayımlanan *The Missionary Herald* dergisi özellikle misyonerlikle ilgili araştırmalarda önemli bir başvuru kaynağı olma özelliği taşımaktadır³. Esasen dergi kendi tarihi

3 *The Missionary Herald* dergisini kaynak olarak kullanan bazı çalışmalar için bknz; Markus Dressler, “George B. Nutting: Letter to the Missionary Herald (Turkey, 1860) and Baha Said Bey: Alevi Communities in Turkey (Turkey, 1926)”; *The Missionary Herald: Reports from Ottoman Syria 1819-1870*, Ed. Kamal S. Salibi; Ayşe Aksu, *Amerikalı Misyonerlerin Osmanlı Anadolu'sundaki Eğitim Faaliyetleri (1820-1900)* başlıklı doktora tezi ile Bilal Özasan tarafından hazırlanan *The Quest for a New Reformation: Re-making of Religious Perceptions in the Early History of the American Board of Commissioners for Foreign Missions to the Ottoman Near East, 1820-1870* başlıklı doktora tez çalışması; Ayşe Aksu, *Robert Kolej'in İzinde, Türkiye'de American Misyonerliğinin Eğitim Stratejisi*; Mehmet Ali Doğan, “Elias Riggs and the Missionary Activities of the American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) in Greece (1832-

geçmişini, American Board'un kuruluşundan beş yıl öncesine dayandırmakta olup, ilk sayısının 1803 yılının mayıs ayında *The Massachusetts Missionary Magazine* adı altında yayımlandığını söylemektedir. 1799'da kurulmuş olan Massachusetts Missionary Society'nin amacı "İncil'i nadiren vaaz edildiği ya da hiç vaaz edilmediği Amerika'nın uzak bölgelerinde yaşayan dinsizler ve diğer insanlar arasında yaymaktı." 1808 yılında *The Massachusetts Missionary Magazine*, 1805 yılında kurulan aylık teolojik bir dergi olan *The Panoplist* ile birleştirildi. 1808 yılına kadar *The Panoplist or the Christian's Armory* adıyla yayımlanan dergi 1808-1818 yılları arasında *The Panoplist and Missionary Magazine United* ismiyle yayımlandı. 1818'den sonra derginin adı *The Panoplist and Missionary Herald* olarak değiştirildi ve 1821 yılındaki 17. ciltten itibaren artık derginin adı *The Missionary Herald* olarak belirlendi. Bu yıllarda misyonerlikle ilgili haberler derginin yaklaşık yarısını kaplıyor, diğer yarısı ise dini ve tarihi makalelere ayrılıyordu. Board'un himayesi altında olmasına rağmen özel bir girişim tarafından çıkarılan derginin kârının bir kısmı misyonerlik faaliyetlerine ayrılmıştı. 1820'de American Board, Herald'ı tamamen resmi bir yayın haline getirmeye, masraflarını kendi karşılayarak çıkarmaya ve misyonerlik dışındaki tüm konuları bunun dışında tutmaya karar verdi. Sonraki yıllarda da bu amacına uygun olarak dergiyi yayımlamaya devam etti⁴.

Dergi genel olarak editoryal bir makale ile başlayarak, farklı misyon bölgelerinde görev yapan misyonerlerin isimlerini, görev yerlerini, onlardan gelen mektup ve makaleleri, seyahat notlarını, misyon haberlerini, özellikle misyonerlerin din, eğitim, sağlık, basın yayın alanındaki faaliyetlerini, diğer misyoner teşkilatlarından haber ve gelişmeleri, yapılan bağışları içermektedir. Bu yazılar çoğu zaman grafik ve istatistikler ile dolu, uzun ve detaylı açıklamaları ihtiva etmekteydi. Dergi içeriği ve tasarımıyla yetişkinlere hitap etmekteydi. *The Missionary Herald* gibi ABCFM'ye bağlı Woman's Board of Missions/Kadın Misyonerler Kurulu "putperest topraklardaki" kadın ve çocukların yararına olan çalışmalarında iş birliği yapmak amacıyla üç ayda bir dergi çıkarmaya karar verdi. 1869-1872 yılları arasında *Life and Light for Heathen Women* adıyla, 1873'ten itibaren "putperest" vurgusu kaldırılarak

1838); Mehmet Ali Doğan, "The Missionary Activities of Elias Riggs in Izmir"; Mehmet Ali Doğan, "From New England into New Lands: The Beginning of a Long Story"; Fikretin Yavuz, II. *Abdülhamid Döneminde Bir American Elçisi Alexander Watkins Terrell*; Fikretin Yavuz, "American Protestan Misyonerliği'nin Anadolu'da Teşkilatlanmasına Bir Örnek: Antep Misyonu'nun Kuruluşu (1848)"; Fikretin Yavuz, "Osmanlı Amerika İlişkilerinde Bir Krizin Analizi: Anna Melton Hadisesi"; Fikretin Yavuz, "Osmanlı Coğrafyasında Çalışma İzni Verilen İlk Kadın Doktor: Protestan Misyoner Mary Pearson Eddy".

4 "The Missionary Herald, Volume LXXV", *The Missionary Herald*, Vol. LXXV, January, 1879, No. 1, s. 4-5.

Life and Light for Woman adıyla bir kadın dergisi yayımlandı. Dergi, 1870 yılında çocuklar için *Echoes from Life and Light*, 1876'da ise gençler için *Young People's Department* adıyla ekler çıkardı⁵. Çocuklar ve gençlere yönelik olarak hazırlanan bu ekler, özellikle bol resimli ve ilgi çekici hikayelerle oldukça popüler hale geldi.

Bunun üzerine *The Missionary Herald*, 1879 yılı ocak ayından itibaren her ay derginin sonunda "For Young People/Gençler İçin" başlığıyla resimli makalelerden oluşan bir bölüm yayımlamaya başladı. "Gençler İçin" bölümü yayımlandıktan kısa bir süre sonra büyük beğeni topladı, makaleler ABD ve İngiltere'deki diğer dini dergi ve gazetelerde tekrar tekrar basıldı. Dergide aylık olarak yayımlanan bu makaleler, American Board tarafından 1885'te *Mission Stories of Many Lands: A Book For Young People* adıyla bir kitapta toplanarak yeniden basıldı. Kitabın önsözünde, başlangıcından bu yana geçen altı yıl boyunca, *The Missionary Herald*'daki "Gençler İçin" bölümünün gerçek bir ihtiyacı karşıladığı ve bu makalelerin yaygın olarak okunduğu vurgulanıyordu. Makalelerin birçoğunun çeşitli dini dergi ve gazetelere kopyalandığı ve daha kalıcı bir biçimde yeniden neşredilmeleri için sürekli talepler alındığı söyleniyordu. Kitabın pazar okulları kütüphaneleri ile çeşitli dini toplulukların kullanımını için uygun olacağı belirtiliyordu⁶. *The Missionary Herald* dergisi de kitabın son derece olumlu karşılandığını duyuruyordu: "Board tarafından yayımlanan "Mission Stories of Many Lands" adlı yeni kitabın gördüğü ilgiden memnun olmamak mümkün değil. Basından gelen övgüler, genel olarak olumlu ve samimi. Kitabın karakteri ve son derece düşük fiyatından dolayı, satışların hızla ilerlediğini belirtmekten mutluluk duyuyoruz ve yakın zamanda kitabın binlerce evde ve pazar okullarında bulunacağını umuyoruz."⁷ Dergi ayrıca yaptığı reklamlarda, 400 sayfalık büyük boy ve bol resimli kitabın tatil günleri ve haftanın her günü için, ev ve Pazar okullarının kütüphaneleri için piyasadaki en uygun fiyatlı kitap olduğunu ifade etmekteydi⁸. Afrika, Türkiye, Hindistan, Çin, Japonya, Mikronezya ve Morning Star, Papalık Bölgeleri, Diğer Bölgeler ve Adalar başlıklarından oluşan kitapta bu yerlere ait harita ve resimler dikkat çekiyordu. Diğer dini içerikli dergi ve gazeteler, kitap hakkında yaptıkları haberlerde American Board tarafından hazırlanan kitap kadar iyi ve etkili bir adım düşünemediklerini ifade etmişlerdir. Bu hikayeler,

5 Noriko Kawamura Ishii, *American Women Missionaries at Kobe College 1873-1909*, New Dimensions in Gender, Routledge, New York & London, 2004, s. 48.

6 *Mission Stories of Many Lands: A Book for Young People*, Boston: American Board of Commissioners for Foreign Missions, I Somerset Stret, 1894, s. III.

7 "Editorial Paragraphs", *The Missionary Herald*, Volume, LXXXII, January, 1886, No. 1, s. 4.

8 "New Publications by the American Board of Commissioners for Foreign Missions", *The Missionary Herald*, Volume LXXXII, February, 1886, No. II, s. 82.

Board'un elindeki bol miktardaki materyalden toplanarak derlenmiş ve tüm ülkelerdeki modern misyon çalışmalarının resimli bir anekdot tarihi olarak bir araya getirilmiştir. 340'tan fazla sayıda bulunan gravürler, dini, coğrafi ve etnolojik konuları içeren bir galeri oluşturuyordu⁹. *Mission Stories of Many Lands* 1894'te aynı isimle yeniden yayımlandı¹⁰. 1897 yılında ise *In Land Afar: A Second Series of Mission Stories of Many Land* ismiyle serinin ikinci kitabı yayımlandı¹¹. Bu kitaplar, misyonerlikle ilgili hikayeleri içeren bir koleksiyon olarak genç okuyuculara¹² ulaşmayı ve ABCFM'nin faaliyetlerini daha geniş bir kitleye tanıtmayı hedeflemekteydi. Bu yolla, gençlerin Hristiyan misyon çalışmalarına olan ilgilerini artırmak ve teşvik etmek isteniyordu.

Gençler İçin Misyon Hikayelerinde Ermeniler

1885 ve 1894'te yayımlanan *Mission Stories of Many Lands: A Book For Young People* isimli kitap içerisinde Türkiye başlığı altında 10 makale yer alıyordu. *In Land Afar: A Second Series of Mission Stories of Many Land* başlığıyla 1897 yılında yayımlanan serinin ikinci kitabında ise Türkiye başlığı altında 16 makale bulunuyordu. Esasen American Board'un Osmanlı coğrafyasında yürüttüğü misyonerlik faaliyetleri büyük oranda Ermenilere yönelik olduğundan bu makalelerin pek çoğunda çeşitli vesileler ile Ermenilerin durumundan bahsedilmekteydi. Bu çalışmada, özellikle Amerika'daki gençlere, dini ve tarihi yönleriyle Ermenileri tanıtmak amacıyla yazılmış olan makaleler incelenecektir. Bu çerçevede ilk olarak 1885 yılında *Mission Stories of Many Lands* kitabında yayımlanan "The Armenians/Ermeniler" adlı makale ele alınacaktır. Daha sonra serinin ikinci kitabı olan 1897 yılında

9 "New Publications by the American Board of Commissioners for Foreign Missions", s. 82.

10 *Mission Stories of Many Lands*, s. III.

11 *In Lands Afar: A Second Series of Mission Stories of Many Lands, A Book for Young People*, Boston: American Board of Commissioners for Foreign Missions Congregational House, 1897.

12 Maksudyan, *The Missionary Herald* içinde bir bölüm olarak yayımlanan "Gençler İçin" yazılarının, bölüm editörleri tarafından genellikle derginin ana okuyucuları olan ebeveynlerin tercihlerine ve dünya görüşlerine hitap edecek şekilde seçildiğini söylemektedir. Zira, farklı dinleri, etnik grupları ve adetleri tanıtan makalelerin daha az hassasiyet ve Oryantalist bir tarzda daha fazla genelleme yaptığını belirtmektedir. "Gençler İçin" adlı bu bölümün hedef kitlesinin çocuklar kadar yetişkinler olduğunu, içeriğin ise hem gençlerin hem de yetişkinlerin ilgisini çekmeye yönelik olarak şekillendirildiğini ifade etmiştir. Özellikle resimler ve dokunaklı hikayeler ile dikkat çeken bu bölümlerin, American Board'un misyonerlik faaliyetlerindeki başarısını tanıtmak ve daha fazla bağış toplamak için önemli bir PR aracı haline geldiğini söyleyen Maksudyan, sonuçta ABCFM'yi maddi olarak destekleyecek olanların yetişkinler olduğunu, genç okuyuculardan böyle bir destek şimdilik beklenmese de gelecekteki destek için onların da hazırlandığını vurgulamıştır, Nazan Maksudyan, *Physical Expressions of Winning Hearts and Minds: Body Politics of the American Missionaries in "Asiatic Turkey"*, *Christian Missions and Humanitarianism in the Middle East 1850-1950: Ideologies, Rhetoric and Practices*, Ed. Inger Marie Okkenhaug and Karene Sanchez Summerer, Brill, Leiden, Boston, 2020, s. 64-65.

yayımlanan *In Land Afar* adlı kitapta yer alan “Who are the Armenians?/ Ermeniler Kimlerdir?”, başlıklı makale incelenecektir.

“Ermeniler” başlıklı makale ilk olarak *The Missionary Herald*'in “Gençler İçin” bölümünde 1880 Ağustos’unda yayımlanmıştır¹³. Makale Ermenilerin tarihi, Ermenilerin inancı, Ermeni din adamları başlıklarında oluşmaktadır. Makale içerisinde rahip, piskopos ve patrik olmak üzere Ermeni din adamlarını temsil eden 3 resim ile Kars yakınlarında yöresel kıyafetleriyle bir grup Ermeni kadını gösteren resim ile birlikte toplam 4 adet görsel kullanılmıştır. Ermenistan’ın coğrafi konumunu açıklayarak başlayan makalede, tarihte Ermenistan olarak bilinen bölgenin New England ve New York’un toplamından biraz daha büyük olduğu, ancak okullardaki akademisyenlerin en iyi coğrafya kitaplarının bazılarında Ermenistan’ın adını bile bulamadıkları ifade edilmiştir. Bunun nedeni ise makalede şöyle açıklanmaktadır; “*Ermenistan tarihsel olarak çok önemli olmasına rağmen artık kendi başına bir ulus değildir. Şu anda sadece Türkiye’nin bir parçasıdır ve tamamen İstanbul’daki Türk Sultanının otoritesi altına girmiştir*”. Bu nedenle Ermenistan’ı Türkiye’nin geri kalanından ayıran kesin sınırları belirtmenin zor olduğu ifade edilmiştir. Ermenistan’ın coğrafi konumu ise şu şekilde tarif edilmiştir; “*Ermenistan, Anadolu’nun doğu kısmında, Karadeniz’in güneydoğusunda yer almaktadır. İstanbul’dan batı sınırına ulaşmak için güneşin doğuşuna doğru yaklaşık altı yüz mil yol almak gerekir ve ardından doğu sınırına ulaşmak için dört yüz otuz mil daha gitmek gerekmektedir. Aralarında Fırat ve Dicle’nin kaynaklarının da bulunduğu birçok büyük nehrin bulunduğu güzel dağlık bir ülkedir*.” Makalede, Ermenistan sınırları içerisinde bulunduğu vurgulanan iki yer dikkat çeker. Bu yerlerden ilki üzerinde Nuh’un gemisinin bulunduğu düşünülen Ağrı Dağı’dır. Diğer ise Eski Ahit’te Âdem ve Havva’nın yaşadığı cennet bahçesini ifade eden Aden Bahçesi’dir. Yazıda, Ağrı Dağı ve Aden Bahçesi’nin Ermenistan sınırları içinde bir yerde olduğu söylenmiştir¹⁴. Fırat ve Dicle nehirleri, özellikle üç büyük din açısından kutsal kabul edilen nehirlerdir. Tevrat’ta, Tanrı Âdem’i yarattıktan sonra doğuya doğru Aden’de bahçe yaratmış ve Âdem’i buraya yerleştirmiştir. Fırat ve Dicle nehirleri, Cennet Bahçesi’nin içinden geçen nehirler olarak tasvir edilmiştir¹⁵. Bu bahçe, Hristiyan inançlarına göre de Tanrı’nın insanları yarattığı saf ve kusursuz bir ortamı simgelemektedir. Ermenistan’ın coğrafi konumu tarif edilirken sınırları içinde Ağrı Dağı, Fırat ve Dicle nehirleri ile

13 “For Young People: The Armenians”, *The Missionary Herald*, Vol. LXXVI, August, 1880, No. VIII, s. 325-328.

14 “The Armenians”, *Mission Stories of Many Lands*, s. 97.

15 Muharrem Yıldız, “Semavi Dinlerde Dicle ve Fırat Hakkındaki Bilgiler ve Günümüze Yansıyan Gerçekler”, *Journal of Qafqaz University (UOT)*, Number 31, 2011, s. 57.

birlikte Aden Cenneti'nin zikredilmesi, bu yerlerin dini metinlerdeki önemi ve sembolizminden istifade edilmek istendiğini göstermektedir. Böylece söz konusu coğrafyanın Hristiyan teolojisinin önemli bir parçası olduğu vurgulanmakta, Amerikalı gençlerin Ermenistan'a özel bir ilgi göstermeleri istenmektedir. Makalede ayrıca, "... bölge *ırkımızın beşiği olarak adlandırılır*" denilerek, Ermenistan'ın insanlığın başlangıcı ve kökenine ev sahipliği yapan önemli bir yer olarak bilinmesi istenmiştir.

Ermenilerin Tarihi başlıklı bölüm, Ermenilerin kökenlerinin başlangıcını Nuh'un torunu Haik'e dayandırdıkları iddiasıyla başlamaktadır. Bu nedenle, kendilerine Haikler adını verdikleri, Ermeni halkının tarihinin oldukça eski olduğu ve İsa'dan önceki dönemlerde bile tanındığı ifade edilmiştir. Bazı Ermeniler, İsa'nın ölümünden sadece birkaç yıl sonra, İncil'in Havari Taddeus tarafından atalarına getirildiğini iddia etmişlerdir. Ancak bunun gerçek olup olmadığına dair kesin bir bilgi olmamakla birlikte, Hristiyanlığın dördüncü yüzyılın başlarında devletin dini haline geldiğinin kesin olduğu söylenmiştir. Bu bölümde ayrıca Ermenistan'ın Hristiyanlığı devlet dinine dönüştürmesinde etkili olan ve "Aydınlatıcı" olarak bilinen Gregory'nin etkisi üzerinde durulmuştur. Gregory'nin, Ermeniler arasında hâlâ saygı gören büyük bir aziz ve öğretmen olarak kabul edildiği belirtilmiştir. Yazıda, Hristiyanlığın Ermenistan'da benimsenmesinin ardından, M.S. 411 gibi erken bir tarihte İncil'in Ermeniceye çevrildiği ve halkın bu çeviriyi kiliselerinde büyük bir saygıyla sakladığı anlatılmıştır. Ancak, zamanla dilde meydana gelen değişiklikler nedeniyle eski Ermenicenin halk tarafından anlaşılmadığı ve bu nedenle İncil ellerinde olmasına rağmen, pratikte anlaşılmayan bir dilde yazılı olduğu için okunmadığı söylenmiştir. Ayrıca, Ermenilerin topraklarının M.S. 837'de Müslümanlar tarafından fethedildiği ve o zamandan beri "efendilerinin zulmü altında" çoğu zaman korkunç şekillerde acı çektikleri iddia edilmiştir. Ermeni nüfusunun yaklaşık dört milyon kişi olduğu; ancak bu nüfusun geniş bir bölge içinde dağınık olarak bulunduğu belirtilmiştir. Tahminen dört milyon kişinin sadece çeyrek kısmının Ermenistan sınırları içinde yaşadığı söylenmiştir. Geri kalan büyük bir kısmın ise Rusya, İran ve Hindistan'da, ayrıca İstanbul ve diğer Avrupa bölgelerinde bulunduğu vurgulanmıştır. Böylece Ermenilerin geniş bir coğrafi alana yayıldığı, Ermeni nüfusunun sadece küçük bir kısmının Ermenistan'da yoğunlaştığı ve büyük bir kısmının farklı ülkelerde yaşadığı belirtilmiştir¹⁶.

Ermenilerin İnancı başlıklı bölümde, Hristiyan adını taşıyor olsalar da, İsa'nın öğrettiği İncil hakkında pek bir şey bilmedikleri ifade edilmiştir.

16 "The Armenians", *Mission Stories of Many Lands*, s. 97-98.

Belirli yönlerden bakıldığında, Ermenilerin Roma Katolikleri gibi olduğu ve hatta bir bölümünün Roma Kilisesi'nin otoritesini kabul ettiği belirtilmiştir. Ortodoks Ermeniler, Gregory'nin takipçileri olarak bilinir ve sıklıkla Gregoryenler olarak adlandırılırdı. Kilisenin lideri olan Katogikos, Rus Ermenistan'ında Kars'a oldukça yakın olan Eçmiyazin'de yaşamaktadır. Ermenilerin İncil'e saygı gösterdikleri; ancak bu saygının, İncil'in sadece anadilleri olan eski bir dilde bulunması ve anlaşılabilmesi nedeniyle öğretileri üzerinde sınırlı bir etkisi olduğu belirtilmiştir. Azizlere, resimlere ve haça tapınmaya inandıkları söylenmiştir. Makalede, geleneksel Katolik uygulamalarını benimseyen Ermenilerin rahiplere günah çıkarma ve kefarete ödeme gibi adetleri olduğu, araf doktrinini teorik olarak reddettikleri ancak halk arasında bu doktrine inananların olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca, Ermenilerin Misa ayinini gerçekleştirdiği ve kullanılan ekmeğin İsa'nın bedenine dönüştüğüne inandıkları belirtilmiştir. Ancak, metinde Ermeni Kilisesi'nin genel olarak yozlaşmış olduğu, dini ayinlerin insanları kutsamadığı ve kilisenin çeşitli yolsuzluklara karıştığı eleştirisi yapılmıştır. Bu tür ritüellerle uğraşmanın insanları gerçek anlamda kutsamadığı ve kilisenin Hristiyan gerçeğini anlamayan bir cemaate dönüştüğü belirtilmiştir. Ayrıca, İncil'e olan saygının, eski bir dilde bulunması ve anlaşılabilmesi nedeniyle sınırlı bir etkiye sahip olduğu ve bu durumun *"İncil'i ellerinde bulunduran ama İncil'in gücünü bilmeyen birçok kişinin varlığı"* olarak tanımlandığı ifade edilmiştir¹⁷.

Ermeni din adamlarıyla ilgili bölüm, din adamlarına ait görsellerin izah edilmesiyle başlamıştır. Ermeni Kilisesi içinde dokuz rütbeden bahsedilmekle birlikte, makalede sadece üç tanesinin resminin yer aldığı belirtilmiştir. Bunlar ilk sayfada yer alan Ermeni rahip, ikinci sayfada yer alan piskopos ve son sayfada yer alan İstanbul patriğinin çizim resimleridir. İlk sayfadaki rahibin üzerinde bol kollu bir cüppe vardır, çan şeklinde bir şapka takmış ve elinde bir tespih bulunmaktadır (Bkz. Ek.1). Makalede rahiplerin görevleri de detaylı olarak sıralanmıştır. Buna göre evlenmelerine izin verilmeyen Roma Katoliklerinden farklı olarak Ermeni din adamlarının evlenmelerinin zorunlu olduğu söylenmiştir. Her köyde bir rahip bulunmakta ve şehirlerde sayıları artmaktadır. Bu rahipler öğretim veya vaaz verme görevi üstlenmezler; sadece kiliselerde resmî törenleri sürdürür, halkı vaftiz eder, evlendirir ve ölümlerini defnederdiler. Vartabet olarak adı misyoner mektuplarında sıkça geçen din adamlarının ise, Romalı keşiflere benzedikleri; ancak rahipler gibi halk arasında yaşamayıp, genellikle manastırlarda buldukları belirtilmiştir. İkinci resimde yer alan piskopos ise, rahipler üzerindeki otoritesinin sembolü

17 "The Armenians", *Mission Stories of Many Lands*, s. 98.

olan asası ile temsil edilmiştir. Piskoposları tayin ettiği ve istediği gibi yönettiği söylenmiştir. Bütün bunların üstünde, piskoposları yetkilendiren ve aynı zamanda alt düzeydeki rahiplerin satın almak zorunda oldukları kutsal yağtı hazırlayan katagikos gelmektedir. Bu yağın mucizevi güçlere sahip olduğuna inanıldığı anlatılan yazıda yağın yüksek bir fiyatla satıldığı ve bu gelirden katagikosun istifade ettiği ifade edilmiştir. Üçüncü resimdeki patrik ise, Türk yetkililerinin Ermeni Kilisesi'ni yönettiği İstanbul'da bulunan bir görevli olarak tarif edilmiştir¹⁸.

Ermeniler başlıklı makalenin sonunda American Board'un Ermenilere yönelik misyonerlik faaliyetleri hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Misyoner teşkilatının 1831'de Ermeniler arasında çalışmalarına başladığı, ilk kilisenin 1846 yılında kurulduğu ve kitabın neşredildiği yıl itibariyle 7,000 kilise üyesine ulaşıldığı anlatılmıştır. Ayrıca, makalede, başlangıçta Ermeni din adamlarının American misyonerlerine karşı oldukça düşmanca bir tutum sergiledikleri, ancak zaman içinde birçoğunun daha olumlu bir tavır sergilemeye başladığı ifade edilmiştir. Ermeni Kilisesi içindeki reformun çok belirgin olduğu vurgulanmış, artık rahiplerin Protestanlar geldiğinden beri halkın talep etmesi nedeniyle vaaz vermek zorunda kaldıkları belirtilmiştir. Modern dilde Kutsal Kitap'ın giderek daha fazla okunduğu ve Hristiyan okullarının hızla çoğaldığı belirtilmiştir. “Şimdiye kadar elde edilen sonuçlar ne kadar büyük olursa olsun, birkaç yıl içinde Ermeniler arasında daha da büyük şeyler olacağına inanıyoruz.” denilerek yazı sona ermiştir¹⁹.

1897 yılında *In Land Afar: A Second Series of Mission Stories of Many Land* ismiyle yayımlanan ikinci kitapta yer alan “Ermeniler Kimlerdir?” başlıklı makale John E. Pierce²⁰ adlı misyoner tarafından kaleme alınmıştır. Makale ilk olarak *The Missionary Herald* dergisinin “Gençler İçin” bölümünde 1891 Nisan'ında yayımlanmıştır²¹. John E. Pierce, makaleye “*Missionary Herald*'i okuyan gençlerin kaçının Ermenilerin kim olduğunu gerçekten bildiğini merak

18 “The Armenians”, *Mission Stories of Many Lands*, s. 100.

19 “The Armenians”, *Mission Stories of Many Lands*, s. 100.

20 22 Eylül 1838'de Maine, Monmouth'da dünyaya gelen John E. Pierce, 1862'de Bowdoin Koleji'nden, 1868'de Bangor İlahiyat Okulu'ndan mezun oldu. 15 Ağustos 1868'de New York'tan misyoner olarak Osmanlı coğrafyasına yola çıkan Pierce, 1868 ekim ayında Erzurum'da göreve başladı. Bir yıl sonra Bahçecik istasyonuna transfer olan Pierce 10 yılı aşkın bir süre misyonerlik görevine burada devam etti. Ancak 1890'da rahatsızlığı sebebiyle Amerika'ya dönmek zorunda kaldı, bu durum 1892'de misyonerlikten istifa etmesine neden oldu. 1868'den 1890'a 22 yıl misyonerlik görevinde bulunan Pierce, 13 Mart 1896'da Maine'deki evinde vefat etti. American Board Heyeti (American Board), İstanbul, “Memorial records for John E. Pierce,” American Research Institute in Turkey, İstanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive.

21 J. E. Pierce, “For Young People: Who Are The Armenians?”, *The Missionary Herald*, Vol. LXXXVII, April, 1891, No. IV, s. 175-178.

ediyorum” diyerek bir soru ile başlamıştır. Gençlerin çoğunlukla Ermenilerin Türkiye’de yaşadıklarını bildiklerini ve bu nedenle onları Türk zannettiklerini belirttikten sonra; *“Gerçek şu ki, Türkiye’de yaşıyor olsalar da bir Ermeni’ye Türk demekten daha büyük bir hakaret olamaz. Kızılderili olarak görülmenizden ne kadar rahatsız oluyorsanız, o da bundan o kadar rahatsız olur. O zaman size kim olduklarınızı söyleyeyim mi?”* diyerek Ermenilerin kim olduğunu anlatmaya başlıyordu. Yaklaşık yirmi üç yıl boyunca bu toplum içinde yaşamış ve büyük bir kısmında Ermeni Erkek Yatılı Okulu’nun başında bulunmuş olan yazar, Ermenilerin milli kimliklerine ne kadar bağlı olduklarını ve ırklarının antik kökenlerinden ne kadar gurur duyduklarını anlamak için yeterli fırsata sahip olduğunu belirtmiştir. Daha sonra Pierce, Ermeni ırkının kökeni ve tarihçesi hakkında bilgiler vermeye başlamıştır. Kökenlerini Nuh’un torunlarından Togarmah’ın oğlu Haik’e dayandırdıklarını, bu yüzden de kendilerini Haikler adını verdiklerini söylemektedir. Ermenilerin anlatımıyla Haik’in Babil Kulesi’nin inşasında çalışanlardan biri olduğunu ve Babil’in kurucusu Bel’e tapınmayı reddettiği için kuzeye göç ederek, bugün Ermenistan olarak adlandırılan topraklara, Ağrı dağı civarına yerleştiğini belirtmiştir. Ayrıca, Ermenilerin, dillerinin orijinal dil olmasa da kesinlikle en eski dillerden biri olduğunu iddia ettiklerini söylemektedir. Pierce, bu iddiaların gerçeği yansıtmayı yansıtmadığını belirsiz bırakarak, Ermenilerin Türkiye’nin şu anki topraklarında, özellikle Türklerin henüz adı bile duyulmadan önce, uzun bir süre boyunca var olduklarını ve kendi hanedanlarını üç bin yıl boyunca sürdürdüklerini ifade etmiştir. Üstelik, 14. yüzyılda Türklerin egemenliği altına girdikten sonra ise Türk dilini, dinini ve geleneklerini benimsemediklerini belirtmiştir²².

John E. Pierce, girişteki bu açıklamalardan sonra, Ermenilerin tarihçesi, din değişimi ve coğrafi dağılımları hakkında bilgiler vermektedir. İlk olarak, Ermenilerin genellikle dördüncü yüzyıla kadar putperest olduklarını belirtmiştir. Ancak, dördüncü yüzyılda Hristiyanlığı ulusal dinleri olarak benimsediklerini ve hala bu dine bağlı olduklarını ifade eder. Bu dönemde Türklerin çoğunun ise Müslüman olduğunu vurgulamıştır. Ermenilerin orijinal olarak Anadolu’nun iç bölgelerinde, özellikle Ağrı Dağı çevresinde, Van Gölü yakınlarında, Fırat ve Aras nehirleri kıyılarında bulduklarını ifade eder. Ancak şu anda Türkiye’nin yanı sıra Rusya ve İran gibi farklı ülkelerde geniş bir şekilde dağıldıklarını belirtir. Ermenilerin zeki, akıllı, barışçıl olduğunu söyleyen yazar genel olarak tarım ile ticaretle uğraşan bir toplum olduğunu vurgulamaktadır. Türkiye’nin en girişken iş insanları

22 J. E. Pierce, “Who Are The Armenians?”, *In Lands Afar: A Second Series of Mission Stories of Many Lands, A Book for Young People*, Boston: American Board of Commissioners for Foreign Missions Congregational House, 1897, s. 59.

arasında yer aldıklarını belirtir. Köylerde veya şehirlerde yaşadıklarını ifade eder. Bazı Ermenistan bölgelerinde köylerin oldukça yoksul olduğu ve evlerin basit yapıda olduğu, çatılarının düz ve bazen kısmen yer altında olduğu anlatılmıştır. Oldukça alçak olan tek kapıdan kümes hayvanları, sığır, at, koyun ve mandaların yanı sıra erkek, kadın ve çocukların da buradan içeri girdiğini tasvir etmiştir²³.

Pierce, 1878'den 1890'a kadar 12 yıl boyunca görev yaptığı Bahçecik'ten örnekler vererek Ermenileri anlatmaya devam etmiştir. Eski Bitinya dağları arasında, İstanbul'un yaklaşık 60 mil güneydoğusunda yer alan Bahçecik kasabasının Ermeni köyleri arasında iyi bir örnek olarak gösterilebileceğini belirtmiştir. Bahçecik yaklaşık 8,000 nüfusa sahip, tam bir Ermeni köyüdür ve yaklaşık on üç yıl boyunca yazarın evi olmuştur. Bahçecik Erkek Lisesi'nin, üstün öğretmen kadrosu, kaliteli müfredatı ve değerli "Kendi Kendine Yardım Bölümü" ile dikkat çeken bir Hristiyan eğitimi sunma misyonu taşıdığını vurgulayarak, okulun ülkenin her yerinden gelen Ermeni erkek çocuklara hizmet verdiğini belirtir. Bu yatılı okul, New England eyaletlerinden daha geniş bir alanda türünün tek örneğidir. Öğrenci sayısı 90 ile 130 arasında değişmekte, şimdiye kadar 40 farklı köy ve şehri temsilen 400'den fazla öğrenci okula gelmiştir. Okuldaki müfredat, temel branşların yanı sıra daha üst düzey matematik, doğa bilimleri, tarih, Fransızca, İngilizce ve Türkçe gibi dersleri içermektedir. Ayrıca, günlük olarak Kutsal Kitap dersleri de bulunmaktadır. Okulun "Kendi Kendine Yardım Bölümü"nde deneyimli bir Hristiyan görev yapmaktadır. Bu bölümde görevli kişi, yaklaşık yirmi beş genci yönetmektedir. Bu gençler, günde üç ila beş saat çalışmakta ve geri kalan zamanlarını ders çalışmaya ayırmaktadırlar. Çalışmalarının geliri, kendi okul giderlerini karşılamak için kullanılmaktadır. Okuldan şu ana kadar altmıştan fazla genç erkek mezun olmuştur. Bu mezunlar arasında kendi toplumları içinde öğretmenlik ve vaizlik gibi alanlarda önemli çalışmalar yapan birçok kişi bulunmaktadır²⁴. Pierce'a göre, Bahçecik Erkek Okulu, genç Ermeni erkeklerine Hristiyan eğitimi sunma konusundaki önemli misyonunu başarıyla sürdürmektedir.

Makalede yer alan Bahçecik Erkek Okulu öğrencilerine ait bir fotoğrafı değerlendiren John E. Pierce, *"fotoğraf çekildiği sırada onlar bizim ikinci sınıfımıza oluşturmuyorlardı. Çoğu 1890 yılının haziran ayında mezun oldu. Çocukları bize ilk geldikleri zamanki halleriyle görebilseydiniz, Hristiyan eğitiminin sadece düşünce ve uygulamalarda değil, kişisel görünümde de ne kadar büyük bir değişim yarattığını hemen anlardınız"* diyordu. Bir sonraki sayfada

23 Pierce, "Who Are The Armenians?", *In Lands Afar*, s. 60.

24 Pierce, "Who Are The Armenians?", *In Lands Afar*, s. 60-61.

yer alan kalabalık bir Ermeni ailesine ait fotoğrafı da yorumlayan Pierce, ortada bastonuna yaslanmış şekilde duran kişinin evin en büyüğü olduğunu, sağında ve solunda olmak üzere dört oğlu bulunduğunu, evin kadın ve çocuklarının da etraflarında toplandığını anlatmıştır. Hepsinin tek bir evde yaşamakta ve tek bir sofrada yemek yemekte olduklarını vurgulayarak yaşlı babanın işleri idare edemeyecek olmasından dolayı evin en büyük oğlunun ailenin reisi olarak işlere hallettiğini ve ev halkının ona tabii olduğunu belirtmiştir. Çocuklardan birinin Bahçecik Lisesi mezunu olduğunu söyleyen Pierce, “onu seçmekte hiç zorlanmayacaksınız” diyerek²⁵ ceketini ve boynundaki fuları ile dikkat çeken çocuğu kasetlemektedir.

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

“Gençler İçin” bölümü, 1879’dan itibaren *The Missionary Herald* dergisinin eki olarak her ay gençlere yönelik özel makaleleri içermeye başlamıştır. Bu bölüm, genç okuyucuların dini konularda bilgi edinmelerini, ilham almalarını ve misyonerlik faaliyetlerine olan ilgilerini artırmalarını amaçlamıştır. Özellikle gençlere hitap eden bu bölüm, genç okurları ABCFM’nin misyonlarına ilgi duymaya teşvik etmek ve gelecekteki destekçileri olmalarına yönelik bir temel oluşturmak gayesiyle kaleme alınmıştır. Bu kitaplar, dini hikayeler ve fotoğraflar aracılığıyla farklı coğrafyalardaki misyonerlik faaliyetlerini anlatarak genç okuyucuların dünyaya daha geniş bir perspektiften bakmalarını sağlamıştır. Ayrıca, bu kitaplar ABCFM’nin başarılarını ve misyonerlik çabalarındaki ilerlemeleri vurgulayarak toplumda daha fazla destek ve bağlılığı toplamaya yardımcı olmayı hedeflemiştir.

Bu çalışmada ele alınan ilk makale “The Armenians/Ermeniler” başlığıyla, 1885 yılında *Mission Stories of Many Lands* kitabında yeniden yayımlanan makedir. Makalede herhangi bir yazar adı belirtilmemiştir. Ardından, aynı serinin ikinci kitabı olan 1897 yılında yayımlanan *In Land Afar* adlı kitapta yer alan “Who are the Armenians?/Ermeniler Kimlerdir?” başlıklı makale ele alınmıştır. Bu makale ise ABCFM misyoneri John E. Pierce tarafından kaleme alınmıştır. İlk makale, “Ermenilerin Tarihi,” “Ermenilerin İnancı,” ve “Ermeni Din Adamları” gibi başlıkları içermektedir. Ermenistan’ın tarihsel ve coğrafi konumu ele alınırken Fırat ve Dicle nehirleri, Ağrı Dağı, Cennet Bahçesi vurguları yapılarak Hristiyan teolojisinin önemli sembollerini içeren bu coğrafyanın Amerikalı gençlerin ilgisini çekmesi amaçlanmıştır. “Ermenilerin Tarihi” başlıklı bölümde, Ermenilerin kökeninin Nuh’un torunu Haik’e dayandığı ve bu nedenle çok eski bir tarihe sahip oldukları vurgusu dikkat çekmektedir. Hristiyanlık öncesi dönemlerden günümüze uzanan

25 Pierce, “Who Are The Armenians?”, *In Lands Afar*, s. 61-62.

bir topluluk olarak tanımlanan Ermenilerin, dördüncü yüzyılda devlet dini olarak Hristiyanlığı benimsedikleri belirtilmiştir. Herhangi tarihi bir olay veya kanıt sunulmaksızın Ermenistan'ın Müslümanlar tarafından fethedildiği günden bu yana Ermeni nüfusunun zulme uğradığı iddiası da son derece dikkat çekicidir. “Ermenilerin İnancı” başlıklı bölümde ise, Ermenilerin Hristiyan adını taşıdığı, ancak İsa'nın öğretileri hakkında sınırlı bilgiye sahip oldukları ifade edilmiştir. İncil'in eski dilde olması ve anlaşılmasının etkisiyle Ermenilerin inancının zayıf olduğu, dini uygulamaların sığlaştığı, anlamını yitirdiği ve Ermeniler arasında genel bir cehaletin hüküm sürdüğü vurgulanmıştır. Başlangıçta, Ermeniler kökenleri ve dinleri itibarıyla saygın bir toplum olarak sunulurken yazının devamında misyonerler Hristiyanlık propagandasını desteklemek ve kendi din anlayışlarını vurgulamak amacıyla Ermenilerin din inançlarına yönelik eleştiriler getirmişlerdir. Ermeni kilise hiyerarşisinde görevli çeşitli rütbelere din adamlarına ait görseller üzerinden bilgiler verildikten sonra ABCFM'nin Ermenilere yönelik yürüttüğü misyonerlik faaliyetlerinin önemine temas edilmiştir. Ermeni Kilisesi içinde reformlar yapıldığı ve rahiplerin Protestanlar geldiğinden beri halkın talep etmesi nedeniyle vaaz vermek zorunda kaldıkları belirtilmiştir. Ayrıca, Kutsal Kitap'ın modern dilde daha fazla okunduğu, Hristiyan okullarının çoğaldığı ve 7,000 kilise üyesine ulaşıldığı belirtilmiştir. ABCFM'nin faaliyetlerinin Ermeni toplumunda olumlu değişikliklere neden olduğu, halkın daha fazla bilinçlendiği ve reformların gerçekleştiği iddia edilmiş, ancak bu değişikliklerin boyutu ve derinliği net olarak belirtilmemiştir.

John E. Pierce'in kaleme aldığı “Ermeniler Kimlerdir?” başlıklı ikinci makalede, Ermenilerin kim olduğu ve nerede yaşadıkları anlatılarak başlamıştır. Gençlerin çoğunlukla Türkiye'de yaşadıklarından dolayı Ermenileri Türk zannettiklerini söyleyen Pierce, Ermenilere Türk demenin onlara yapılabilecek büyük bir hakaret olduğunu iddia etmiştir. Gençleri, Ermenileri sadece Türkiye'de yaşayan bir topluluk olarak değil, aynı zamanda köklü bir geçmişe ve antik bir kimliğe sahip bir millet olarak tanımaya davet etmiştir. Ermenilerin yaşadıkları coğrafi bölgeyi anlatırken Ağrı Dağı, Van Gölü, Fırat ve Aras nehirleri vurgusu dikkat çekmektedir. Bir önceki makaledeki Dicle nehrinin yerini bu makalede Aras nehri almıştır. Özellikle Ermenilerin sosyal ve ekonomik hayatına dair bilgiler veren yazar, Ermenilerin tarım ve ticaret ile uğraşan, girişken iş insanları olduğunu, yaşam tarzlarını köylerde veya şehirlerde sürdürdüklerini, bazı bölgelerdeki köylerin yoksulluğunu ve evlerin basit yapısını tasvir ederek Ermenilerin günlük yaşamına ışık tutmaya çalışmıştır. Görev yaptığı Bahçecik kasabasını kastederek burasının Ermeni köyleri arasında iyi bir örnek olduğunu vurgulamıştır. Benzer vurgu kalabalık bir Ermeni ailesine

ait fotoğrafı yorumlarken de dikkat çeker. Bahçecik Koleji'nden mezun olan öğrencinin kıyafetiyle fotoğrafta hemen fark edileceğini belirten Pierce, esasında Amerikalı misyonerlerin bölgedeki faaliyetlerinin Ermeniler üzerindeki etkilerine dair mesajlar vermek istemiştir. Bahçecik kasabasını, görev yaptığı bölgedeki Ermeni köyleri arasında olumlu bir örnek olarak öne çıkarmış ve Bahçecik Koleji'nden mezun olan bir öğrencinin kıyafetiyle fotoğrafta dikkat çekerek, Amerikalı misyonerlerin bölgedeki faaliyetlerinin Ermeniler üzerindeki etkilerini vurgulamıştır. Yazarın amacı, Bahçecik'teki Ermeni topluluğunun yaşam tarzını, ekonomik faaliyetlerini ve eğitime ilgili başarılarını vurgulayarak, American misyonerlerinin bu topluluk üzerindeki olumlu etkilerini göstermektir. Bu şekilde, Ermeni gençlerin eğitimi ve modernleşme çabalarının altını çizerek, misyonerlerin yerel topluluk üzerindeki olumlu katkılarını ön plana çıkarmayı amaçlamaktadır. Pierce ayrıca kendisinin de görev yaptığı Bahçecik Erkek Lisesi'nin genç Ermeni erkeklerine Hristiyan eğitimi sunma konusundaki misyonunu başarıyla sürdürdüğü vurgulanmıştır. Ayrıca, okuldan mezun olan gençlerin toplumlarında öğretmenlik ve vaizlik gibi önemli görevleri üstlendiğini ifade ederek, misyonerlik faaliyetlerinin bu gençler üzerinde olumlu bir etki bıraktığı vurgulanmak istenmiştir.

Gençler İçin hazırlanan bu kitaplarda misyonerler öncelikle Ermenistan'ın coğrafi konumu, ve bu konumun tarihsel ve kültürel etkileri gibi unsurları vurguladıkları dikkat çekmektedir. Ermenilerin kökenleri, tarihleri, dini inançları ve kültürleri genel bir perspektiften ele alınmaya çalışılmıştır. Buna göre Ermeniler hem kökenleri itibariyle hem de Hristiyanlık dinine mensup olmaları dolayısıyla ön plana çıkarılmışlardır. Makalelerde kullanılan dil ve üslubun, gençlere hitap edecek şekilde basit, anlaşılır ve ilgi çekici olmasına gayret edilmiştir. Çocukların ve gençlerin anlayabileceği terimler tercih edilmiş, tarihi, coğrafi ve dini konular son derece sadeleştirilmiş şekliyle sunulmuştur. Tarihi ve kültürel bilgiler, hikayeler ve kişisel anılarla desteklenerek daha canlı ve ilgi çekici bir hale getirilmeye çalışılmıştır. Makalelerde, gençlerin düşünmelerini teşvik edecek ve öğrenmelerini sağlayacak sorulara yer verilmiştir. Coğrafi, tarihi ve dini konuların yanı sıra Ermenilerin günlük yaşamına dair bilgiler görsel unsurlar, resimler ve fotoğraflarla anlatılmaya çalışılmıştır. Görsel materyallerle desteklenmiş bilgilerin gençler tarafından daha iyi anlaşılacağı düşünülmüştür. Ayrıca metin içerisinde resim ve fotoğraflara atıfta bulunularak açıklamalar yapılması da bu hususu desteklemektedir.

Makaleler incelendiğinde, metinlerde yer alan bilgilerin doğruluğunu kaynak gösterme ihtiyacı duymadan aktardıkları görülmektedir. Bilgiye dayalı iddiaların desteklenmesi veya doğrulanması için kaynak göstermenin

önemi düşünülduğünde, bu eksiklikler metinlerin güvenilirliğini sorgulanır kılmaktadır. Ayrıca, makalelerde sıkça rastlanan bir diğer olumsuzluk, misyonerlerin önyargılı bir bakış açısını yansıtan ve yerel kültürleri anlamakta zorlanan bir perspektifi sergilemeleridir. Bu durum, metinlerin nesnel olmaktan uzak olduğu ve Ermenilerin kültürel ve dini özelliklerine yeterince saygı göstermediği izlenimini yaratmaktadır. Makalelerdeki anlatım ve kurgu, sürekli olarak misyonerlik faaliyetleriyle ilişkilendirilerek, olayları ve gelişmeleri misyoner bakış açısıyla anlatma eğilimindedir. Bu, yazıların tarafsızlığını zedelediği gibi okuyucuya önceden belirlenmiş bir perspektif sunmaktadır.

KAYNAKÇA

- “Editorial Paragraphs”, *The Missionary Herald*, Volume, LXXXII, January, 1886, No. 1.
- “New Publications by the American Board of Commissioners for Foreign Missions”, *The Missionary Herald*, Volume LXXXII, February, 1886, No. II.
- “For Young People: The Armenians”, *The Missionary Herald*, Vol. LXXVI, August, 1880, No. VIII, s. 325-328.
- “The Missionary Herald, Volume LXXV”, *The Missionary Herald*, Vol. LXXV, January, 1879, No. 1.
- AKSU, Ayşe, *Amerikalı Misyonerlerin Osmanlı Anadolu’sundaki Eğitim Faaliyetleri (1820-1900)*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2010.
- AKSU, Ayşe, *Robert Kolej’in İzinde, Türkiye’de American Misyonerliğinin Eğitim Stratejisi, Dergâh Yayınları*, İstanbul, 2017.
- American Board Heyeti (American Board), İstanbul, “Memorial records for John E. Pierce,” American Research Institute in Turkey, İstanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive, Item #17359, <http://www.dlir.org/archive/items/show/17359> (accessed December 9, 2023).
- DOĞAN, Mehmet Ali, “Elias Riggs and the Missionary Activities of the American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) in Greece (1832-1838)”, *International Review of Turkology*, Vol: IV, N. 8, Summer 2011, s. 5-22.
- DOĞAN, Mehmet Ali, “From New England into New Lands: The Beginning of a Long Story,” *American Missionaries and the Middle East: Foundational Encounters*, ed. Mehmet Ali Doğan and Heather J. Sharkey, The University of Utah Press, Salt Lake City, 2011.
- DOĞAN, Mehmet Ali, “The Missionary Activities of Elias Riggs in İzmir”, *International Journal of Turcologia*, Vol. V, N. 10, Autumn 2010, s. 23-43.
- DRESSLER, Markus, “George B. Nutting: Letter to the Missionary Herald (Turkey, 1860) and Baha Said Bey: Alevi Communities in Turkey (Turkey, 1926)”, *Religious Dynamics under the Impact of Imperialism and Colonialism*, Ed. Björn Bentlage vd., Brill, Leiden, Boston, 2017, s. 325-338.
- In Lands Afar: A Second Series of Mission Stories of Many Lands, A Book for Young People*, Boston: American Board of Commissioners for Foreign Missions Congregational House, 1897.
- ISHİİ, Noriko Kawamura, *American Women Missionaries at Kobe College 1873-1909*, New Dimensions in Gender, Routledge, New York & London, 2004.

- İSKEFİYELİ, Zeynep, “Amerika’da Büyük Uyanış ve American Board (AB-CFM) Misyoner Teşkilatı’nın Kuruluşu”, *4. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi (14-17 Şubat 2019/Yalova)*, UBAK, *Bildiri Tam Metin Kitabı Sosyal Bilimler*, Ankara, 2019, s. 15-30.
- İSKEFİYELİ, Zeynep, “American Board’un Süreli Yayını The Missionary Herald’ın Gözüyle Millî Mücadele ve Mustafa Kemal Paşa (1919-1923)”, *Social Science Development Journal (SSDJournal)*, Vol. 8, Issue 41, Aralık, 2023, s. 81-95.
- İSKEFİYELİ, Zeynep, “Misyoner Penceresinden Antep’e Bakmak: American Board ve Missionary Herald Dergisi”, *Uluslararası Gaziantep Tarihi Sempozyumu Millî Mücadele Döneminde Gaziantep*, 2017, Yayımlanmamış Bildiri.
- MAKSUDYAN, Nazan *Physical Expressions of Winning Hearts and Minds: Body Politics of the American Missionaries in “Asiatic Turkey”*, *Christian Missions and Humanitarianism in the Middle East 1850-1950: Ideologies, Rhetoric and Practices*, Ed. Inger Marie Okkenhaug and Karene Sanchez Summerer, Brill, Leiden- Boston, 2020, s. 62-89.
- Mission Stories of Many Lands: A Book for Young People*, Boston: American Board of Commissioners for Foreign Missions, I Somerset Stret, 1885.
- Mission Stories of Many Lands: A Book for Young People*, Boston: American Board of Commissioners for Foreign Missions, I Somerset Stret, 1894.
- ÖZASLAN, Bilal, *The Quest for a New Reformation: Re-making of Religious Perceptions in the Early History of the American Board of Commissioners for Foreign Missions to the Ottoman Near East, 1820-1870*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Boston Üniversitesi, 2010.
- PIERCE, John E., “For Young People: Who Are The Armenians?”, *The Missionary Herald*, Vol. LXXXVII, April, 1891, No. IV, s. 175-178.
- The Missionary Herald: Reports from Ottoman Syria 1819-1870*, Ed. Kamal S. Salibi vd., Royal Institute for Inter-faith Studies, Amman, 1995.
- YAVUZ Fikretin, “American Protestan Misyonerliği’nin Anadolu’da Teşkilatlanmasına Bir Örnek: Antep Misyonu’nun Kuruluşu (1848)”, *History Studies*, 11(6), 2019, s. 2067-2085.
- YAVUZ, Fikretin, “Osmanlı Amerika İlişkilerinde Bir Krizin Analizi: Anna Melton Hadisesi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi/The Journal of International Social Research*, 8 (41), 2015, s. 648-664.
- YAVUZ, Fikretin, “Osmanlı Coğrafyasında Çalışma İzni Verilen İlk Kadın Doktor: Protestan Misyoner Mary Pearson Eddy”, *Türkistan’dan Anadolu’ya Tarihin İzinde, Prof. Dr. Mehmet Alparı’ya Armağan*, Ed. Zeynep İskefiyeli, Muhammed Bilal Çelik, Cilt. 2. Nobel Yayınları, Ankara, 2020, s. 1064-1075.

YAVUZ, Fikretin, *II. Abdülhamid Döneminde Bir American Elçisi Alexander Watkins Terrell*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2016.

YILDIZ, Muharrem, “Semavî Dinlerde Dicle ve Fırat Hakkındaki Bilgiler ve Günümüze Yansıyan Gerçekler”, *Journal of Qafqaz University (UOT)*, Number 31, 2011, s. 51-61.

EKLER

EK 1 "The Armenians", *Mission Stories of Many Lands*, s. 97.

EK 2 "The Armenians", *Mission Stories of Many Lands*, s. 98.

EK 3 “*The Armenians*”, *Mission Stories of Many Lands*, s. 100.

EK 4 "The Armenians", *Mission Stories of Many Lands*, s. 99.

HAIG, THE FOUNDER OF THE ARMENIAN RACE.

EK 5 Pierce, "Who Are The Armenians?", s. 59.

PART OF THE TOWN OF BARDEZAG.

EK 6 Pierce, "Who Are The Armenians?", s. 60.

CLASS IN THE BARDEZAG HIGH SCHOOL.

EK 7 Pierce, *“Who Are The Armenians?”*, s. 61.

AN ARMENIAN FAMILY.

EK 8 Pierce, *“Who Are The Armenians?”*, s. 62.

Tarihte ve Günümüzde Karabağ Sorunu

Muhittin Kavak¹

Özet

Rusya'nın 19. yüzyıldaki sömürgecilik işgallerinin biri de Kuzey Azerbaycan idi. Ruslar 18. yüzyılda da bölgeye işgal etme girişimleri oldu, fakat Nadir Şah Afşar onları bölgeden çıkarmayı başardı. 19. yüzyılın ilk 30 yılındaki Kaçar-Rus savaşları sonucunda tarihi Azerbaycan toprakları resmen ikiye bölünerek, Kuzey Azerbaycan Rusların; Güney Azerbaycan ise Kaçarların hakimiyetinde kaldı. Ruslar, Kuzey Azerbaycan'ı ele geçirdikten sonra bölgedeki hakimiyetini pekiştirmek için Doğu Anadolu ve İran coğrafyasındaki Ermenileri bölgeye yerleştirmeye başladı. Bu durum gelecekte tarihi Azerbaycan topraklarının Ermeniler tarafından işgal edilmesine; bölgede etnik çatışmaların başlamasına ve günümüzde de artık sonuna gelmiş olan Karabağ sorununun başlamasına sebep oldu.

Ruslar Kuzey Azerbaycan'da hem Çarlık-Sovyet hem de Sovyet sonrası bağımsızlık döneminde, Azerbaycan Türklerine karşı Ermenileri destekledi. Neticede Ermeniler kendi devletlerini kurmalarının yanında Dağlık Karabağ'da da hak iddia etmeye başladılar. Gelişen olaylar sonucunda Ermeniler 1992-1993 yıllarında Azerbaycan'daki siyasi krizlerin de etkisiyle Dağlık Karabağ ve etrafındaki bölgeleri işgal etti. Söz konusu işgal Azerbaycan devleti ve halkında maddi-manevi yaralar açtı. Bu olaylardan en önemlileri olarak Kara Ocak (Qara Yanvar) ve Hocalı Soykırımını diye bileriz.

Dağlık Karabağ ve etrafındaki bölgelerin kaybedilmesi Azerbaycan'ın en önemli dahili ve harici sorunu haline geldi. Azerbaycan ve Ermenistan arasında imzalanan ateşkesin ardından bölgedeki çatışmalar durmadı. I Karabağ Savaşının etkisiyle bölgedeki çatışmalarda psikolojik üstünlük Ermenilerde idi. II. Karabağ Savaşına kadar zaman zaman alevlenen Azerbaycan Ermenistan çatışmalarının en önemlisi 2016 yılındaki Nisan Savaşı idi ve bu savaşla Azerbaycan psikolojik üstünlük kazanmaya başladı. 2020 yılındaki II. Karabağ Savaşı ile Azerbaycan Türkiye ve İsrail'in desteği ile

1 Umumi tarih doktora programı, Bakü Devlet Üniversitesi, Bakü / Azerbaycan. muhittinkavak20@gmail.com ORCID ID: 0000-0003-2593-4734

Karabağ'da Ermeni ordusunu ezdi. Burada önemli olan Karabağ Sorununun etnik temelli başlayıp, devam etmesi ve söz konusu II. Karabağ Savaşı'nda Türkiye-Rusya vekalet savaşı haline gelmesi idi. Bölge üzerinde etkili olmaya çalışan Türkiye, desteklediği Azerbaycan'ın Karabağ'ı işgalden kurtarması ile Rusya'ya bölgedeki etkili güçlerden biri olarak, var olduğunu kabul ettirdi. Bu çalışmada, Karabağ sorununun tarihi ve Azerbaycan'ın bütün Karabağ ı işgalden kurtarması araştırılarak, bölgenin geleceği ortaya koyulmaya çalışıldı.

Giriş

Rusya'yı sömürgeci imparatorluklar arasına dahil etmek isteyen I. Petro (1682-1725), 1697-98 yıllarında Avrupa seyahatine çıkarak hem Osmanlılara karşı müttefik aramakta hem de Avrupa devletlerinin gelişmişlik düzeylerini görme imkanına sahip oldu. I. Petro, Osmanlılara karşı müttefik bulmadığı halde Kuzey Savaşları'nın etkisi ile başlayan 1711 yılındaki Prut Savaşı'nda Osmanlılara mağlup oldu. Bu savaş sonrası yönünü Kafkas'a çeviren I. Petro, 1722 yılında Derbent, Bakü başta olmakla Hazar Denizinin Batı sahillerini işgal etti. I. Petro buradaki askeri faaliyetleri ile Güney Kafkas'a inmenin yanında bu bölge üzerinden Orta Asya'ya nüfuz etmeyi amaçlıyordu. Fakat I. Petro bu bölgeden Orta Asya'ya nüfuz etmenin mümkün olmadığını anlamıştı. I. Petro'nun ölümünden sonra Nadir Şah Afşar² Rusları bölgeden uzaklaştırdı.

Ruslar, II. Katerina dönemi ile yeniden Güney Kafkasya'ya inmeye çalıştı. Ruslar, Gürcü Çarı İrakli ile 1783'te Georgiyevski Antlaşması'nı imzalayarak bölgeye yerleşme imkanı elde etti. Rusya'nın bu kazanımı Kaçarlar³ ile bir dizi mücadele gerçekleşmesine sebep oldu. Devam eden olaylar sebebi ile çaresiz kalan Karabağ, Gence, Talış ve Şeki gibi Azerbaycan hanlıkları, Rusya'ya elçi göndererek, Rus hakimiyetini kabul ettiklerini bildirdiler. II. Katerina'dan sonra başa geçen Çar I. Pavel, İngiltere ve Fransa'yı kuşkulandırmamak için Kafkasya'dan çekildi.⁴

Rusya'nın Güney Kafkas'a tamamen yerleşmesi ise Çar I. Aleksandr döneminde gerçekleşti. I. Aleksandr'ın Güney Kafkasya'daki askeri faaliyetleri ile 1813 yılında Gülüstan Antlaşması ile Nahcivan ve Erivan hanlıkları hariç Kuzey Azerbaycan'ı işgal etti. 1828 yılındaki Türkmençay Antlaşması ile de Azerbaycan kuzey ve güney olmak üzere Kaçarlar ile Rusya arasında fiilen ikiye bölündü ve bu durum günümüzde de devam etmekle beraber, Kuzey

2 Nadir Şah Afşar, Safevi hakimiyetini sonlandırarak Afşar hakimiyeti dönemini başlattı.

3 Afşar hakimiyetinden sonra hakimiyeti ele alan Türk hanedanının adı.

4 Sadık (Sadıgov), R. (2022). "Azerbaycan Tarihi I (Türkmençay Antlaşması'ndan 1991 Yılına Kadar Azerbaycan)", Azerbaycan, Editör: Tuğba Eray Biber, İstanbul Ticaret Odası, İstanbul, s.43.

Azerbaycan bağımsız bir devlet olarak varlığını devam ettirirken, Güney Azerbaycan İran dahilinde kalmaya devam etmektedir.

Azerbaycan'da Nadir Şah Afşar'ın 1747 yılında öldürülmesinden sonra birçok hanlık ortaya çıktı. Bunlardan biri de Karabağ Hanlığı idi. Karabağ Hanlığı, 1783 yılında Rus hakimiyetini kabul etmişti. Fakat Rusların bölgeden çekilmesi ile yeniden bağımsız oldu. Karabağ Hanlığı, 1805 yılındaki Kürekçay Antlaşması ile tamamen Rusya'nın hakimiyetini kabul etti. Kısa bir süre sonra bu antlaşmayı Şeki Hanlığı da kabul etti.⁵ 1813 yılındaki Gülistan Antlaşması, Güney Kafkasya üzerinde Kaçar-Rus mücadelesini sonlandırmadı. İkinci Kaçar-Rus savaşı için iki taraf da süratle hazırlıklarını devam ediyordu. Ruslar her ne kadar kendi hakimiyetini kabul etmiş olsalar da Azerbaycan hanlıklarına itimat etmiyordu. Ayrıca yaklaşan savaşta hanlıkların Kaçarlar tarafında olacağını da biliyordu. Bu sebeple Ruslar 1819 yılında Şeki Hanlığı ile Kazak ve Şemseddil sultanlıklarını lağvetti. 1820 yılında Şirvan ve Karabağ hanlıkları lağvedildi.⁶

Rusya bölgede egemenliğini tam olarak sağlamak için kendine sadık tebaa yerleştirmek istiyordu. Bunu sağlamak için İran'dan ve Osmanlı'dan binlerce Ermeni ailesi Azerbaycan'a göçürüldü. Yerleştirme politikasının uygulandığı 1826-1828 yıllarında Osmanlı ve İran'dan 18.000; 1828-1830'da İran'dan 40.000, Osmanlı'dan da 84.000 Ermeni göç ettirilerek Azerbaycan topraklarına yerleştirildi. Böylece bölgenin demografik yapısı değiştirildi. 20. yüzyılın başlarında Güney Kafkasya'da yaşayan toplam 1.300.000 kadar Ermeninin 1 milyonu, sonradan Rusya'nın yerleştirme politikaları ile bölgeye yerleştirilenler idi. Ayrıca Azerbaycan'a Ermenilerin yanında 1830'lardan itibaren Ruslar da yerleştirilmeye başladı.⁷

1.Karabağ Sorununun Başlaması ve Çatışmaların Tarihsel Süreci

Rusya'nın Güney Kafkasya'daki varlığı Ermenilerin için kazanç oldu. Özellikle 1920-1923 yılları Dağlık Karabağ sorununun temellerini oluşturdu. Bu dönemde Ermenistan toprakları Azerbaycan topraklarını işgal ederek iki katı kadar büyüdü.⁸ Dağlık Karabağ gibi Nahçıvan'da Ermenilerin toprak iddiaları tehdidi altında idi. Temmuz 1920'de Kızıl Ordu Nahçıvan'a girdi. 28 Temmuz 1920'de de Nahçıvan Özerk Sovyet

5 Mehmetov İ. (2009). Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı Eskiçağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi, Türkiye Türkçesine uygunlaştıran: Ekber N. Necef – Şamil Necefov, Ötüken neşriyat, İstanbul, s. 480.

6 Əliyərli, S. Azərbaycan Tarixi -Uzaq keçmişdən 1870-ci ilə qədər, İkinci nəşr, Çıraq nəşriyyatı, Bakı, 2009, s. 610.

7 Sadık (Sadıgov), Azerbaycan Tarihi I, s.45.

8 Mehmetov, a.g.e., s. 676.

Cumhuriyeti kuruldu. Nahçıvan İnkılap Komitesi Ermeni tehdidine karşı Nahçıvan'ın Azərbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olduğu beyan etti. Dağlık Karabağ'da ise Temmuz 1923'de Azərbaycan'a bağlı Dağlık Karabağ Özerk Cumhuriyeti kuruldu. Rusya'nın Karabağ'da nüfus olarak az olan Ermenilere Azərbaycan'ın dahilinde özerklik vermesi ile onların siyasi olarak teşkilatlanmasını başlattı. Ayrıca Karabağ sorunu SSCB dağıldıktan sonra da Rusya'nın bölgeyi kontrol etmek için ehemiyetli bir vasıtası oldu.⁹

Ermenistan'ın toprak iddiasıyla Karabağ'daki Azərbaycan Türklerinin varlığı tehlike altına düştü. Bu durum Ermenistan'daki Türklerin tamamen tehriyle sonuçlandı. Sorunun baş aktörü ise Moskova'daki, A. Mikoyan idi. Daha 1940'lı yıllarda A. Mikoyan'ın talimatıyla Ermenistan'da Karabağ Harekatı ve Karabağ Komitesi adlı iki örgüt kurulmuştu. Örgütlerin amacı Ermenistan toplumunda Türk karşıtı kampanya başlatmak ve kamuoyunu psikolojik olarak hazırlamaktı. Kampanyanın bir başka yönü ise Ermenistan'ın “Türklerden arındırmak” politikası idi.

A. Mikoyan, Eylül 1945'te Ermenistan SSC yönetimine yazdığı bir mektupta Azərbaycan SSC sınırları içinde yer alan Dağlık Karabağ'ın Ermenistan SSC sınırları dahil edilmesini rica etti. Hemen ardından Ermenistan SSC genel sekreteri G.Aritunov, Karabağ hakkında hazırlanmış bir raporu Azərbaycan SSC'nin genel sekreteri Mir Celal Bağirov'a gönderdi. M. C. Bağirov, söz konusu raporu karşı çıktı ve bölgenin tarihi-demografik durumunun Türklerden ibaret olduğu ileri sürdü. Ayrıca M. C. Bağirov cevabında Şuşa hariç Karabağ'ın Ermenistan'a verilebileceğini ama Ermenistan'da Gürcistan'da ve Rusya'ya bağlı Derbent'de Türklerin yaşadığı yerlerin Azərbaycan SSC'ye verilmesini talep etti. Bu durum M. C. Bağirov'un politik bir hatası oldu ve Ermenistan'da olası bir Türkiye hücumunda güvenilir kabul edilen Türklerin Azərbaycan SSC'ye zorunlu göçürülmesi fikrinin kabul edilmesini kolaylaştırdı. Böylece 1947'de Sovyetler Ermenistan SSC'deki Türklerin Azərbaycan SSC'nin Kür-Aras ovasına göç ettirilmesi hakkında kararıyla Azərbaycan Türkleri vatanlarını terk etmek zorunda bırakıldılar.

Ermenistan yönetimi zorunlu göçe maruz bırakılan 150.000 Türk'ün yaşadıkları iklim koşullarına uygun olmayan arazilere yerleştirilmesine çalışarak onların büyük acılar ve kayıplar yaşamaları için her türlü girişimde bulundu. Neticede 1948-1956 yılları arasında Ermenistan'dan Azərbaycan'a toplam 150 binden fazla Türk zorunlu olarak göç ettirildi.¹⁰

9 Azərbaycan tarixi. (2016). “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, Bakı, s. 286-289.

10 XX Əsr Azərbaycan Tarixi, (2009), II. Cild, Ali Məktəblər Üçün Dərslük, Təhsil, Bakı, s. 380-383; Mehmetov, a.g.e., s. 676-681.

1980'li yıllarda SSCB'de milletlerin demokrasi ve özgürlük talepleri artmaktaydı. Rusların yarattığı krizlerden her zaman yaralanan Ermeniler, bu kriz döneminde de Azerbaycan topraklarını ele geçirmek-işgal etmek istikametinde faaliyetlerini hızlandırdılar. 1988 yılı başlarında Ermenistan'da "Ermenistan'ı Türklerden arındırmak!" sloganlarıyla gösteriler düzenlenmeye başlandı. Diğer taraftan Azerbaycan SSC'ye bağlı Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nde yaşayan ayrılıkçı Ermeni nüfusun katılımıyla gösteriler düzenleyerek bölgenin Ermenistan'a katılması talepleriyle gösteriler gerçekleştirildi. 20 Şubat 1988'deki Dağlık Karabağ Özerk Bölge Sovyeti toplantısında, Ermeni milletvekilleri söz konusu taleple Azerbaycan Yüksek Sovyeti'ne bir çağrıda bulundu. Ermenistan'da yaşayan 260.000 Türk kendi ata yurtlarından ve onlara ait 185 Türk köyünden ve diğer yaşam alanlarından kovuldular. Onların özel mülkünde bulunan 31.000 ev, 165 kollektif çiftlik ve birkaç 10.000'i bulan hayvana el konuldu. Azerbaycan Türkleri ayrılıkçı Ermenilerin insanlık dışı saldırılarına ve acımasız uygulamalarına karşı tepki göstermek amacıyla gösterilere başladı. Ancak Moskova destekli ülke yönetimi böyle bir durumda kendi toplumunun çıkarlarını korumak yerine, gösterilen haklı tepkilerin yasa dışı olduğunu belirterek önlemeğe çalıştı. Bu amaçla Eskeran ilçesindeki gösteriler önlendi. Bu durumdan yararlanan Ermeniler 2 Türk'ün ölümüne ve 19 kişinin yaralanmasına sebep oldular.

Ülke yönetiminin acizliği yüzünden olaylar ayrılıkçı Ermenilerle onların gizli destekçilerinin hazırladıkları senaryoya uygun devam etmekteydi. 28 Şubat 1988'deki Sumgayıt olayları ile Ermeniler, Azerbaycan Türklerini suçlamak, onları dünya kamuoyuna "barbar" olarak göstermek için gerçekleştirildi. Fakat Sumgayıt olaylarının gerçek sorumlusu E. Gregoryon adlı terörist bir Ermeni idi. E. Gregoryan, Sumgayıt'ta beş Ermeni'yi öldürerek sözde dünyaya "Türkler Ermenilere katliam yapıyor" mesajını vermek istiyordu. Bu gelişmeler karşısında Azerbaycan Türklerinin düzensiz tepkileri başladı. Azadlık Meydanında 18 Kasım - 4 Aralık 1988 arasında aralıksız gösteriler düzenlendi. Fakat bu gösterilerde toplanan yüzbinleri yönlendirecek bir teşkilatlanmaları yoktu.¹¹

1988'in başlangıcından itibaren Karabağ'daki siyasî ortam gerildi. Karabağ Ermenileri, Şubat'ta Karabağ'ın Ermenistan'a verilmesi amacıyla gösterilere başladılar. Aynı tarihlerde Erivan'da bu amaçla bir gösteri düzenlendi. Bu gösteride, "Ermenistan Türklerden temizlenmeli" gibi sloganlar atıldı. 21 Şubat'ta Karabağ'daki ayrılıkçı Ermeniler, Eskeran'da iki Azerbaycan Türkü genç katledildi. Bu olaydan sonra Azerbaycan Türkleri Rusya'dan faillerin bulunmasını talep ediyordu. Bu durum Rusya'ya Azerbaycan Türkleri ile

11 Mehmetov, a.g.e., s. 702.

Ermeniler arasındaki düşmanlığı körükleme fırsatını verdi. Yine Sumgayıt'ta 1988'in şubatının sonlarında Rus istihbaratının düzenlemesiyle olaylar yaşandı. Böylece bölgedeki etnik düşmanlık derinleştirildi. Söz konusu olaylarda hem Türk hem de Ermeni tarafından ölenler oldu. Bu durum Karabağ sorununun fitilini ateşledi. Bu olaydan sonra 1988'nin martında 230.000'den çok Azerbaycan Türkü Ermenistan'dan çıkarıldı. Bu çıkarılma zamanında 225 Azerbaycan Türkü öldürüldü, 1154'ü de yaralandı. Ermenistan, 15 Haziran 1988'de, Karabağ'ın Ermenistan toprağı olduğu ilan etti. Azerbaycan da 17 Haziran'da Ermenistan'ın kararını reddetti. Rus yönetiminin bütün bu olaylarda Ermenilere karşı bir girişimde bulunmaması, Azerbaycan'da Karabağ toprakları konusunda millî uyanışa sebep oldu.¹²

19 Ocak günü Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti dünya kamuoyunun ilgisini çekmek amacıyla Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin SSCB'den ayrıldığı hakkındaki kararı kabul etti ve buna dayanarak da bölgede gerçekleşecek çatışmaları önledi. Bakü'de ise binlerce insan Kızıl Ordu birliklerinin şehre girmemesi için şehir sokaklarını tutarak barikatlar kurmuşlardı. Anı saldırıyla toplumu korkutmak amacıyla önceden ilan edilmeden 19 Ocak saat 21.00'de Sovyet askeri birlikleri başkente girdiler.¹³ Sovyet ordusunun Bakü'ye girişi olayları engellemek için kurgulanan bir katliamdı. Neticede Sovyet askerlerinin silahsız insanlara kurşunlaması ile yüzlerce insan yaralandı, 200'e yakını da öldürüldü.¹⁴ Bu olay Azerbaycan tarihine Kara Ocak (Qara Yanvar) adı ile geçti. Bu acıyı unutmayan Azerbaycan Türkleri, 20 Ocak hadisesini "Millî hüüzün günü" olarak anmaktadır.

Demokratik isteklerin baskısı ile Azerbaycan Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti 30 Eylül 1991'deki oturumunda "Azerbaycan Cumhuriyetinin bağımsızlığını ilan etti". Ancak Ayaz Mutallibov yönetimi bu kararı referanduma götürmeyerek, Moskova'nın tutumunu bekledi. A.Mutallibov, 8 Eylül 1991'de yapılan devlet başkanlığı seçimlerinde kendisini Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanı seçti. Ancak bundan sonra 1991'in ekiminde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı kabul edildi ve kararın referanduma verilmesi için 29 Aralık tarihi belirlendi. Fakat 8 Aralık 1991'de SSCB siyasal bir güç olarak ortadan kalktı. M. S. Gorbaçov, birkaç hafta mevcut olmayan bir devletin genel sekreteri olarak faaliyetlerini sürdürdü ve aralık sonunda da istifa etti. Böylece SSCB tarihe karıştı. 29 Aralık günü yapılan referandumda ise Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı halk tarafından oybirliği ile kabul edildi. Bağımsızlığını kazanan Azerbaycan

12 Sadık (Sadıgov), Azerbaycan Tarihi I, s. 68-69.

13 Mehmetov, a.g.e., s. 704.

14 Saray, M. (2010). Kuzey ve Günay Azerbaycan Türkleri Tarihi, Şarq-qərb, Bakı, s. 405.

Türkleri yetmiş yıldan beri süre gelen özgürlük hasretine kavuşmanın sevincini Ermeni saldırılar ve dahili siyasal kavgalar yüzünden yaşayamadı. Rusya bir taraftan bölgeden çekilirken, bir taraftan da Güney Kafkasya'daki stratejik konumunu garantilemek için Ermeni faktörünü kurguladı.

1991-1992 yılları boyunca önce Sovyet, ardından da Bağımsız Devletler Topluluğu'nun (BDT), özellikle de Rusya'nın askeri desteği ile Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı saldırı başladı. SSCB'nin çöküşü sırasında, Azerbaycan'daki Kızıl Ordu'ya ait bütün askeri araçlar, helikopterler, tanklar ve halkın elinde bulunan av tüfekleri bile toplatılarak, Rusya'ya nakledildi. Azerbaycan bölgesinde bulunan eski Kızıl Ordu birlikleri ise stratejik alanlarda konumlanarak, Ermenistan lehinde faaliyette bulunuyorlardı. Bunlar açık biçimde Ermenistan'ın gerçekleştirdiği saldırılarda yer almakta, silahsız ve savunmasız Türklere karşı etnik temizlik siyaseti yürütmekteydiler. Bunun sonucu olarak da Eylül 1991'de "Dağlık Karabağ Cumhuriyeti" ilan edilerek, bölgedeki kalabalık Türk nüfusuna karşı soykırım politikası uygulanmaya başlandı.

25-26 Şubat 1992'de Dağlık Karabağ'ın merkez şehri Hankendi'nde yerleşen Rus birliğinin, ayrıca Batı'daki Ermeni diasporalarının maddi desteği ile bölgeye getirilen paralı askerlerin ve Ermeni birliklerinin katılımıyla Hocalı'ya saldırı yapıldı. Bu saldırı Azerbaycan Türklarine yapılan soykırım saldırısı idi. 20. yüzyılın sonlarında dünya genelinde düzenlenmiş en büyük soykırım girişimlerinden biri olan Hocalı Soykırımı'nda çoğunluğunu çocukların, kadınların ve yaşlıların oluşturduğu 613 kişi öldürüldü, 487 kişi yaralandı, 1275 kişi esir edildi, 8 aile ise tamamen katledildi.¹⁵

Hocalı trajedisi Azerbaycan'daki siyasal ve soysal gerilimi daha da hızlandırdı. Başını Azerbaycan Halk Cephesinin çektiği geniş çaplı gösteriler ve mitingler sonucunda 6 Mart 1992'de, Azerbaycan Cumhuriyeti devletinin bağımsızlığının Birleşmiş Milletler tarafından tanınmasından (2 Mart 1992) sadece dört gün sonra, A. Mutallibov istifaya zorlandı. A. Mutallibov Rusya yanlısı birisiydi ve bağımsızlık sürecinde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanı sıfatını taşımasına rağmen gerek bağımsızlık öncesinde gerekse de sonrasında Moskova'ya danışmadan hiçbir girişimde bulunmuyordu. Ülkenin birinci şahsının psikolojik bağımlılığı ülkenin kaderini de belirlemekteydi. A. Mutallibov'un yönetimden uzaklaştırılması ülkeye aradığı huzuru getirmedi. A. Mutallibov'un istifasının ardından ülkenin yönetimi Azerbaycan Cumhuriyeti Ali Sovyeti Başkanı Yakup Mehmetov'a verildi. A. Mutallibov'un gidişinde Azerbaycan Halk

15 Mehmetov, a.g.e., s. 706.

Cephesi (AHC) tesirli idi. Fakat, AHC doğrudan yönetime gelmeyerek haziran ayında yapılacak olan cumhurbaşkanlığı seçimlerini beklemeye ve böylece olaylara demokratik bir görünüm kazandırmaya çalıştı. Bu duruma rağmen bilhassa savunma özelliği taşıyan Harbi Bakanlık Cepheci şahıslara verildi. Harbi Bakanlığa tayin edilenlerden biri Rahim Kazıyev idi. Hem Yüksek Sovyet Başkanı sıfatıyla cumhurbaşkanlığı yetkilerini de eline alan Y. Mehmetov, hem de Harbi Bakan R. Kazıyev siyaset dışı kişiler olup, siyasi-idari deneyimleri yoktu.

Mayıs 1992'de savunmasız Şuşa'nın Ermenilerce işgal edilmesi, iktidardaki güçlerin toprak kaygısından ziyade iktidar kaygısı taşıdıklarını ortaya koydu. Şuşa'nın işgal edildiği zaman Y. Mehmetov İran'ın başkenti Tahran'da Ermenistan lideri Levon Ter-Petrosyan'la barış görüşmelerine devam ediyordu. Olayların gidişatı başını Hacı Abdül'ün çektiği bir grubun A. Mutallibov lehine parlamentoya baskı yapıp, Y. Mehmetov'un istifa vermesi ve A. Mutallibov'un yeniden göreve gelmesi için darbe yapmasına yol açtı. 14 Mayıs 1992 darbesiyle yeniden cumhurbaşkanı koltuğuna oturan A. Mutallibov'un ilk demeci "Şuşa'yı geri alacağız." oldu. Ancak, bunu devlet darbesi gibi değerlendiren Cepheciler 15 Mayıs günü parlamentoya saldırarak, karşı darbeye yönetime tümünden el koydular. Bakü iki günde iki darbeye sarsılırken, Ermenistan Rus askeri birliklerinin de yoğun cephane desteği ile 18 Mayıs günü Laçın'ı ele geçirdi ve böylece Dağlık Karabağ ile Azerbaycan'da arasındaki koridor açılmış oldu. Bakü'deki darbeler sebebi ile siyasal istikrar mümkün olmadı.¹⁶

AHC-Müsavat hükümeti döneminde Kelbecer'in yanı sıra Dağlık Karabağ'ın bütün çevre illeri de kaybedildi. Hükümetin sabit bir programının olmaması, Cephecilerin siyasi deneyiminin azlığı Azerbaycan'a toprak ve siyaset dışında maddi ve manevi birçok şey kaybettirdi.¹⁷

Azerbaycan-Ermenistan arasındaki Karabağ sorununu çözmek için 1992 yılının martında Minsk grubu oluşturuldu. Fakat Minsk grubu, Karabağ sorununu çözmek konusunda başarısız oldu, bölgede 30 yıllık Ermeni işgali dönemi yaşandı. 1990 yılların başındaki Azerbaycan Ermenistan savaşları I. Karabağ Savaşı adı ile tarihe geçti ve mağlup olan Azerbaycan topraklarının %20'sini kaybetti. I. Karabağ Savaşı, 12 Mayıs 1994 tarihindeki ateşkes ile sona erdi, fakat Karabağ'da Ermeniler sürekli ateşkesi bozarak, Azerbaycan'ı tahrik etti.

16 Mehmetov, a.g.e.,s. 707.

17 Mehmetov, a.g.e., s. 709.

Nisan 2016'da Ermenistan ordusu Azerbaycan ordusunun ön mevkilerine ve meskun mahallere yaptığı yoğun top ateşi sonrasında Azerbaycan ordusu hücum ederek, Ermeni tahribatına cevap verdi. Bu hadise Azerbaycan tarihine “Nisan Savaşı” olarak geçti.

Nisan Savaşı, Azerbaycan ordusunun galibiyeti ile neticelendi. Savaş sonucunda Azerbaycan ordusu Terter ilinin Talış köyü etrafındaki tepeleri, Cebrayıl ilinin Leletepe tepesi ve Çocuk Mercanlı, Goranboy ilinin Gülüstan köyü ve Terter ilinin Su Kavuşan köyü istikametindeki birkaç mevki işgalden kurtarıldı. Bu durum Ermenilerin “geçilmez Ermeni hatları” propagandasını da yok etdi.¹⁸

Nisan Savaşı, Azerbaycan yönetiminde ve halkında I. Karabağ Savaşı dönemimden kalan maddi-manevi yaraların kapanması ve Karabağ sorununun çözümünün masada aramak yerine sahada, savaşla mümkün olacağı fikrinin güçlenmesine sebep oldu. Bu tarihten itibaren Azerbaycan ordusunu güçlendirmeğe daha çok önem vermeye başladı. Fakat Ermenilerin Karabağ'daki askeri yığınağı sebebi ile genel bir savaşta Azerbaycan'ın çok kayıp vereceği gerçeğini de ortaya çıkardı.

Ermenistan, 2020 temmuzunda Tovuz saldırını başlattı. Azerbaycan, Ermeni saldırısına sert bir şekilde karşılık vererek, Ermenistan'ın askeri noktalarını vurdu. Dört gün devam eden çatışmalarda Azerbaycan ordusu Tümgeneral Polad Haşimov ve biri sivil olmakla toplam 13 şehit verdi.¹⁹

Ermenistan'ın Karabağ'ın dışındaki bölgeye yaptığı saldırı, Azerbaycan'ın uluslararası enerji nakil hatlarıyla, kara ve demiryolları hatlarının geçtiği Tovuz bölgesi idi. Bu durum Ermenistan'ın tek başına hareket etmediği gerçeğini bir kez daha ortaya çıkardı. Türkiye, Azerbaycan'ın yanında yer aldı. Tovuz saldırıları Türkiye siyasetinde, Ermenistan'ın boyunu aşan, tek başına yapamayacağı bir eylem olduğunu fikrinin oluşmasına sebep oldu. Ermenistan, 2020 temmuz çatışmalarından sonra ordusunun ihtiyaçlarını karşılamak için Rusya'dan destek alıyordu. Bütün yaz boyunca Rusya'dan Ermenistan'a silah ve mühimmat taşındı. Ermenistan süratle bir savaşa hazırlanıyordu. Ermenilerin hazırlıkları Azerbaycan'da dikkatle takip ediliyordu. Bölgede yaşanan gerginlik, Ermenistan'ın 27 Eylül 2020'de Karabağ sınır hattından Azerbaycan'a saldırarak bölgede büyük, yıkıcı II. Karabağ Savaşı'nın savaşın başlamasına sebep oldu.²⁰ 44 gün devam

18 Abbasov, R. (2018). Aprel döyüşləri - böyük zəfərin başlanğıcı <https://mod.gov.az/az/pre/21662.html> E. T.: 26.11.2023.

19 Sadık (Sadıgov), R. (2022). “Azerbaycan Tarihi II (1991'den Günümüze)”, Azerbaycan, Editör: Tuğba Eray Biber, İstanbul Ticaret Odası, İstanbul, s. 96.

20 Sadık (Sadıgov), Azerbaycan Tarihi II, s. 96

eden savaş, 10 Kasım 2020’de Rusya’nın liderliğinde üç taraflı (Rusya, Azerbaycan ve Ermenistan) mutabakat ile sona erdi. Mutabakat metnine göre hala Ermenistan işgalinde olan Laçın, Kelbecer ve Ağdam illerinden ordusunu çıkarmayı kabul etti ve bu iller savaşın bir sonucu olarak masada işgalden kurtarıldı. Rusya, bölgedeki hegemonyasını devam ettirmek için Hankendi, Hocalı, Ağdere ve Esgeran gibi illerinde kendi “barış gücü”nü yerleştirmeyi kabul ettirdi. Ayrıca, Azerbaycan, Karabağ’ın dağlık bölgesinde kalan Ermenilerinin Ermenistan’a rahat gidiş dönüşünün temin edilmesi için Laçın Koridoru’nun Rus barış gücünün kontrolünde olmasını kabul etti.²¹ Bu durum Azerbaycan’ın etnik düşmanlığa rağmen Ermenilerin yaşama hakkını gözettiğini ortaya çıkarmaktadır.

Azerbaycan, 44 günlük savaş ile uzun yıllar işgal altında bulunan topraklarının büyük bir kısmını kurtarmayı başardı. İşgalci Ermeni ordusu büyük bir yenilgi yaşadı. II. Karabağ Savaşı sürecinde Türkiye’nin siyasi duruşu, Karabağ’daki Ermeni işgalinin tamamen son bulması gerektiği, şeklinde idi. Bu durum iki ülke arasındaki dostluk-kardeşlik ilişkilerini derinleştirdi.²²

Azerbaycan, savaş bittikten sonra hemen işgalden kurtarılan toprakların ihya edilmesi için çalışmalarına başladı. Ayrıca, 10 Kasım 2020 mutabakatının maddelerinin icra edilmesi için yoğun siyasi faaliyetler de başladı. Ancak, Ermenistan, zaman zaman kendine destek veren devletlerin de kışkırtması ile hem anlaşma maddelerinin tam icrasını geciktirmekte hem de sınırda ateşkesi bozarak barış ortamının oluşmasını engellemeye devam etmektedir. Hatta imza attığı mutabakat metninde yer alan Zengezur koridoruna da itiraz etmeye başladı. Bu duruma rağmen Azerbaycan, Nahçıvan’a uzanacak söz konusu koridorun açılması için aktif bir politika yürütmeyi devam etmektedir. Karabağ konusundaki önemli gelişmelerden birisi de Türkiye ile 2021 yılında imzalanan Şuşa Beyannamesi oldu. 15 Haziran’da Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan’ın Şuşa ziyareti sırasında imzalanan beyanname ile Türkiye ile Azerbaycan arasında var olan stratejik iş birliği vurgulanarak, dostluk ve kardeşliğin muhafaza edileceği beyan edildi. Beyanname savaştan sonra bölgedeki Türkiye’nin varlığı ile ortaya çıkan yeni stratejik gerçek hem bölgesel güçler hem de Güney Kafkasya ile ilgilenen devletlerin kabul etmesi gerektiği vurgulandı.²³

21 10 Kasım 2020 tarihli Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev’in Ulusa Seslenişi, <https://president.az/az/articles/view/45924> E. T.: 26.11.2023.

22 Sadık (Sadıgov), *Azerbaycan Tarihi II*, s. 97.

23 Sadık (Sadıgov), *Azerbaycan Tarihi II*, s. 98.

II. Karabağ Savaşını büyük bir zaferle neticelendiren Azerbaycan, 10 Kasım 2020 mutabakatı sebebi ile Hankendi başta olmak üzere dağlık bölgedeki bazı noktalarda ve bu bölgeyi Ermenistan'a bağlayan Laçın koridorunda kontrolü ele geçiremedi. Bu durum Azerbaycan'ın Ermenilerin terör faaliyetleri tehdidine karşı yeniden savaş hazırlığı yapmasına sebep oldu. 2023 yılı eylülünün 19'u Ermenilerin Şuşa karayolunu mayınlanması sonucu 4 Azerbaycan polisi ve 2 mülki vatandaş şehit oldu. Bu terör olayına anında karşılık veren Azerbaycan ordusu 23 saat gibi kısa bir sürede II. Karabağ Savaşında kontrol altına alamadığı Hankendi başta olmakla bölgeleri kontrol altına aldı.²⁴ Azerbaycan'ın antiterör hareketına başlamasının sebebi: 10 Kasım 2020 mutabakatının tam uygulanması; Karabağ ekonomik bölgesindeki terör faaliyetlerinin durdurulması; Ermenistan ordusunun bölgede kalan birliklerinin silah bırakarak, bölgeden çıkarılması; onların askeri yığınaklarının zararsızlaştırılması; işgalden kurtarılmış arazilere dönen vatandaşlar ile beraber bölgede yeniden ihyası için çalışan mülki işçiler ile askeri birliklerin tehlikesizliğinin temin edilmesi ve bölgenin Azerbaycan Cumhuriyeti anayasasına tam uygunlaştırılması idi.²⁵ Azerbaycan sıraladığımız hedefleri ulaşmakta başarılı oldu. Ayrıca, Azerbaycan antiterör hareketi sırasında herhangi bir sivil Ermeni hedefi vurulmaması ve hatta bölgede yaşayan Ermenilerin Azerbaycan vatandaşı olarak yaşamaya devam etmeye çağırmasına rağmen onlar bölgeyi terk ederek, Ermenistan'a göç etti.

Bölgeye yerleştirilen Rus barış gücü ise kontrol noktalarını birer birer kapatmaya başladı. Bu tarihten sonra artık Karabağ sorunu Azerbaycan ve Türkiye için bitmekle beraber, bölgede barışın korunması ve ekonomik kalkınma kaygıları ön plana çıktı. Ayrıca Azerbaycan'ın 10 Kasım 2020 mutabakatına dayanarak, Nahçıvan'la birleşmek için Ermenistan'ın Zengezur bölgesinden geçecek koridoru inşa etme girişimleri yeniden alevlendi. Burada Azerbaycan yeniden II. Karabağ Savaşı öncesindeki siyasi tutumu olan bölgede siyasi ilişkilerle sorunları çözme çizgisine dönerek, Azerbaycan'ın ve Azerbaycan Türklerinin Zengezur'a ve Erivan'a savaşla değil, barışla, ticaretle geri döneceği ve bu bölgelerin iktisadi blokajdan kurtulacağını dünyaya beyan etmeye başladı. Azerbaycan ve Ermenistan arasında barış yolunda devam eden adımlar neticesinde Türkiye de Ermenistan'la sınır kapısı olan Alican sınır kapısını yeniden inşa etmek ve açmak için çalışmalara başladı.

24 Azerbaycan Cumhurbaşkanı İ. Aliyev'in halka seslenişi, <https://president.az/az/articles/view/61113> E. T. : 01.12.2023

25 Azərbaycan Ordusunun Qarabağda keçirdiyi antiterror tədbirlərinin məqsədi açıqlanıb. <https://report.az/herbi-xeberler/azerbaycan-ordusunun-qarabagda-kecirdiy-i-antiterror-emeliyyatinin-meqsedi-aciqlanib/> E. T.: 01.12.2023.

Fakat söz konusu sınır kapısının açılması, geçmişte olduğu gibi gelecekte de Ermenistan'ın Azerbaycan ile olan ilişkilerine bağlı olacaktır.

2. Karabağ'daki Sorununun Arka Planı

Yukarıda bahsettiğimiz gibi SSCB'nin çökmesi ile beraber Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki etnik çatışmalar Karabağ sorunu üzerinden ateşlendi. Uluslararası düzende SSCB'nin yerini alan Rusya Federasyonu; Kafkasya bölgesinde her iki ülke üzerinde hegemonyasını devam ettirmesi sebebiyle Azerbaycan ve Ermenistan arasında gerçekleşen çatışmalara savaş yoksa barış da yok şeklinde yaklaştı. Bu durum çatışmaların açık bir kazananı ve kaybedeninin olmasını Çarlık döneminden beri elinde olan Kafkasya hegemonyasını bağımsız Azerbaycan ve Ermenistan üzerinde devam ettirmek için istememiştir. Bu sebeple Rusya'nın her iki ülke arasında kalıcı barışı amaç edinen diplomatik bir misyonu olan Minsk Grubu'nun girişimlerini II, Karabağ Savaşı'na kadar engellemeye çalışmakta idi.²⁶

Bu sebeple savaş-çatışma süreçleri stratejik ve askeri olmak üzere iki boyutlu bir yapının desteklediği bir süreçler ortaya çıkmaktadır. Bu süreçlere göre savaşın tarafı olan her iki ülke için sınır ve toprak anlaşmazlıkları savaşın stratejik boyutunu oluştururken; güvenlik politikaları ve askeri yetenekler bu savaşın askeri boyutu oluşturmaktadır. Ayrıca her ne kadar Rusya'nın Kafkasya bölgesindeki hegemonyası sebebiyle savaşa ilişkin geliştirdiği taktik ve stratejileri ile bir mütareke ve ateşkes imzalsan da; bu ateşkesin kısa süreli olacağı ve kalıcı barışı sağlayamayacağı, Karabağ'ın dağlık bölgesinde Ermenilerin Rus korumasında kalması; yine bu bölgeyi Ermenistana'a bağlayan Laçın Koridorunda da Rus kontrolü olması ve Azerbaycan'ı Nahçıvan'a bağlayacak Zengezur Koridoru gibi sorunlar çatışmaların her an alevleneceği gerçeğini ortaya koymaktadır. II. Karabağ Savaşı sonunda imzalanan mütarekede Rusya'nın süreçlerde direk müdahil olmadan yanı sıra mütarekeye giden süreçte üstlendiği aracılık rolü ve sorunun şimdilik bir kısmının dondurulmasının neden olduğu kalıcı olmayan çatışmasızlık mutabakat sonrasında zaman zaman alevlenen çatışmalara neden olmakta ve gelecekte yeni bir savaşa da zemin hazırlamaktadır.²⁷ Bu çatışmaların sonucusu da 19 Eylül 2023 yılında yaşandı ve Azerbaycan, II. Karabağ Savaşı'ndan itibaren kurduğu üstünlüğü devam ettirdi.

26 Abilov, S., I. Isayev. (2016). "The Consequences of the Nagorno-Karabakh War for Azerbaijan and the Undeniable Reality of Khojaly Massacre: A View from Azerbaijan". Polish Political Science Yearbook, Volume 45, p. 291-303.

27 Jovic-Lazic, A. (2021). "The Second Armed Conflict in Nagorno-Karabakh – Causes and Implications," *Convergence and Confrontation: The Balkans and the Middle East in the 21st Century*, Ed. Slobodan Jankovic, Institute of International Politics and Economics, p. 211.

II. Karabağ Savaşı'nda Azerbaycan'ın Türkiye'den ithal ettiği insansız hava araçları olan SİHA'lar ilk kez konvansiyonel bir savaşta kullanılması bir nevi konvansiyonel savaştan, elektronik harp temelli silahların kullanıldığı modern elektronik harp sürecine geçişin bir kilometre taşı olmuştur. Ayrıca II. Karabağ Savaşı, modern teknolojik savaşın çok pahalı ve yıkıcı olduğunu gösterdi. Mevcut teknolojik savaşların mali yükü geçmişe göre önemli ölçüde arttırdı. Modern askeri teçhizata ve en yüksek teknolojiye dayalı olan ve uzaktan komuta edilebilen savaş teçhizatına sahip olabilmek için devletin ekonomik gücünün yüksek olması ve savunma bütçesinin yeterli olması gerekmektedir. II. Karabağ Savaşı sırasında kullanılan askeri kaynakları incelendiğinde; Ermenistan'ın kullandığı askeri kaynakların ithal olduğunu, Azerbaycan'ın kullandığı askeri kaynakların büyük bir kısmının ithal, küçük bir kısmının da yerel kaynaklar olduğunu belirtelim. Azerbaycan'ın yerli askeri kaynakları Savunma Sanayii Bakanlığına bağlı fabrikalarda üretilmektedir.²⁸

Bu doğrultuda II. Karabağ Savaşı'ndan askeri teknoloji olarak çıkarılması gereken dersler;

1. Geleneksel kara kuvvetleri yeterli sensörler olmadan elektronik harp temelli silahlara karşı yetersizdir.
2. Modern savaşlarda, kara tabanlı entegrasyon ateş desteği ve insansız hava araçları çok önemlidir.
3. Savaş içi caydırıcılık önem kazanmaktadır.
4. SİHA'lar ve küçük ve orta menzilli füzeler, savunma sistemlerini tespit ve imha etme de önemli bir rol oynamaktadır
5. Teknoloji çağına rağmen geleneksel taktikler ve silahlar önemini tamamıyla kaybetmemiştir.
6. SİHA çağına rağmen, askeri jeostratejik konseptler hala önemlidir.
7. Azerbaycan ordusunun imkansız gibi görünen şartlara rağmen savaşta başarılı olması harp tarihine önemli bir olay olarak geçmiştir. Olarak sıralanabilir.²⁹

Savaşta Ermenistan için stratejik faktörler; güvenlik sorunu, düşman imajı, bölgede çıkarları olan diğer ülkelerin katılımı ve en önemlisi de Ermenistan'ın

28 İbadoglu, G. (2021). "The Political Economy of the Second Karabakh War", https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3939263 E. T: 07.12.2023. p. 1-2.

29 Kasapoğlu, C. "ANALYSIS – Five key military takeaways from Azerbaijani-Armenian war". October 30, 2020, <https://bit.ly/360lHcc>.12.12.2023; Kocağolu, F., M. Kuzu. (2023). "The Impact of The Second Karabakh War on The Armenian Economy and Financial Markets in The Framework of Armenia's Foreign Relations", Review of Armenian Studies, Issue 47, p. 124.

iç siyaseti ve tarihsel anılarıdır. Azerbaycan için ise; Ermenistan'ın birinci savaşta kontrolünü ele geçirdiği bölgeler dışında Tovuz gibi yeni bölgelere saldırılar düzenlemesi ve birinci savaşta kaybettiği toprakları geri alma düşüncesi ve Azerbaycan milli kimliğidir. Bir diğer yönden savaşın stratejik boyutunun daha iyi anlaşılabilmesi için savaş ve ateşkes sürecinde yer alan stratejik oyuncu ve fraksiyonların konumu ortaya koyulmalıdır. II. Karabağ Savaşı, diasporadaki Ermeni lobisi Ermenistan lehine desteğini açıkça beyan etmesine rağmen, bu desteğin savaş sürecine sağladığı etki, önceden tahmin edildiği büyüklükte gerçekleşmedi. Bu durumun en önemli sebeplerinden biri; Ermenistan'ın ikinci savaşta Batı ittifakından çok Rusya'nın vekâlet savaşını gerçekleştirdiği algısının olması idi. Ayrıca uluslararası ilişkiler uzmanları ikinci savaşta Rusya ve Türkiye'nin Suriye ve Libya'dan sonra vekâlet savaşının 3. çatışma süreci olarak da ifade etmektedirler.³⁰

Azerbaycan'ın bir müttefiki olarak İsrail'in savaş sırasındaki rolü savaşa farklı bir etkisi oldu. Bu etki İran ve İsrail arasındaki çatışma ve gerginlik durumunun kendi sınırları içerisinde Güney Azerbaycan'ı bulunduran İran'ın Karabağ sorununda Ermenistan'ı desteklemesi sebebiyle İsrail'in de bir cevap olarak Azerbaycan'la beklenmedik sayılabilecek bir ittifak kurdu. Ateşkes sonrası süreçte İsrail'in özellikle Azerbaycan'ın hava savunma sisteminin kurulmasındaki rolü artmıştır.³¹ Bir başka yönden İsrail'in İran ile olan anlaşmazlıklarını Ermenistan-Azerbaycan çatışması ve Karabağ sorununa yaklaşımını İran'a karşı bir yumuşak güç unsuru olarak kullandığını ifade edilebilir.³² İsrail'in II. Karabağ Savaşı'ndaki üstlendiği rol ile İran'a karşı bir yumuşak güç faktörü olarak kullanması sebebiyle, ateşkesle birlikte yeniden Azerbaycan topraklarına katılan bölgeler için İran sınırları içinde yer alan Güney Azerbaycan bölgesindeki Azerbaycan Türkü vatandaşların kutlamalarına izin verilmedi.

Savaşın stratejik boyutunun en önemli faktörü ekonomi-politik boyuttur. Ekonomi-politik faktörler savaşın patlak vermesi sürecinde itici bir etkiye sahiptir. Türkiye'nin Suriye'de bilhassa 2020 Şubat ayında kaybettiği askerler sonrası; Rusya'nın garantörlüğündeki Suriye ile insansız hava araçları vasıtasıyla yaptığı "Bahar Kalkanı" harekâtında açık zafer kazanması sonrası,

30 Yavuz, M. H., V. Huseynov. (2020). "The Second Karabakh War: Russia vs. Turkey?". "Middle East Policy. 27. p. 103-118.

31 Avinoam Idan and Brenda Shaffer, "Israel's role in the Second Armenia-Azerbaijan War" https://www.fdd.org/wp-content/uploads/2021/12/The-Karabakh-Gambit_IsraelRole-1.pdf, E. T.: 07.12.2023. p. 204.

32 Shaffer B. (2022). "Israel's Role in the Second Armenia-Azerbaijan War and Its Implications for the Future", <https://www.cacianalyst.org/resources/pdf/220912Shaffer.pdf>, E. T.: 07.12.2023, p. 2-3.

Türk ve Rus delegasyonları tarafından Moskova’da Suriye ve Türkiye arasında ateşkes koşullarını belirleyen bir anlaşma imzalandı. Türkiye’nin Suriye’nin başta İdlib olmak üzere münferit bölgelerde anlaşmazlığı, Tel-Rıfat bölgesi ile ilgili ihtilaflar, “2019 Barış Pınarı” askeri harekâtında Rusya’nın PYD bölgelerinde boşalan Amerikan askeri üslerine yerleşmesi ve Libya konusunda tarafların farklı tarafları askeri ve siyasi olarak desteklemesi, Rusya’nın enerji kaynaklarına bağımlılığı çok yüksek olan Türkiye’nin bilhassa Rus doğal gazının yerine Azerbaycan gazına yönelmesi bu ekonomi-politik etkinin temelinde yer almaktadır. Türkiye’nin Azerbaycan gazı ile enerji ithalatında farklı yollara başvurması sonrası; Azerbaycan gazının Türkiye’ye iletilmesinde kritik bir nokta olan Tovuz’a Ermenistan’ın saldırı düzenlemesi, Türkiye-Rusya vekalet savaşlarını Kafkasya’ya taşıdı. İkinci savaşın son derece yıkıcı bir şekilde yaşanmasında, ekonomi-politik etkinin Ermenistan ve Azerbaycan savaşında mevcut anlaşmazlıkların etnik temelli I Karabağ Savaşı’ndan hem etnik hem de ekonomi-politik temelli II. Karabağ Savaşı’na dönüşmesi sebep oldu. İkinci savaş süreci ve ateşkes sonrası söz konusu ekonomi-politik etki Ermenistan’ın askeri, siyasi, stratejik ve ekonomik olarak ağır kayıplar verdi ve bu sürecin Ermenistan ekonomisine etkileri oldukça ağırdır. Savaşın sebep olduğu olumsuz etkilerin yanı sıra, savaş sonrası Türkiye’nin de dolaylı olarak ateşkes sürecine diplomatik ve ekonomi-politik olarak dahil olması, ateşkesin Ermenistan için sağlayacağı ekonomik kazanımlar da önemlidir.

Türkiye’nin Ermenistan ile ilişkilerin normalleşmesine, Zengezur koridorunun ve Ermenistan ile olan sınırların açılarak Güney Kafkasya’da ticaretin ve ekonominin canlanmasına yönelik çabaları; Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki çatışma ve çatışmalar sonrası ateşkes sürecine ekonomi-politik bir boyut kazandırdı.³³ Savaşa giden süreçte de ekonomi-politik faktörler etkili olmuştu. Burada savaşın çıkmasında birincil faktör olmasa da çatışma bölgesinin Çin’in “Modern İpek Yolu veya Bir Kuşak Bir Yol” projesine alternatif ticaret yolları üzerinde bulunması; savaş sonrası barış ve diyalog sürecinin ana hattı ekonomi-politik olan etki-kazanımların taraflar açısından temel hedeflerinden biri olarak ortaya çıktı.³⁴

Ayrıca bölgedeki barış sürecinin ekonomi-politik bir temele oturması ve Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesinin iki ülkeye sağlayacağı mümkün ekonomik katkılar ile birlikte, Türkiye ve Azerbaycan arasındaki

33 <https://caucasusedition.net/turkeys-role-in-the-nagorno-karabakh-war-a-potential-resource-for-peace/>, E. T.: 04.12.2023

34 Krnjevic Miskovic, D. (2020). “Geopolitics and the Second Karabakh War “[https://cspjournal.az/uploads/files/Vol_1_Is_2_Winter2020/\(3\)%20Damjan%20Krnjevic%20Miskovic.pdf](https://cspjournal.az/uploads/files/Vol_1_Is_2_Winter2020/(3)%20Damjan%20Krnjevic%20Miskovic.pdf) , E. T.: 04.12.2023. p. 35.

dostluk-müttefiklik ilişkisinin ekonomi-politik ve jeopolitik bir entegrasyona dönüştürmektedir.³⁵

Ermenistan'da Batı ittifakı ile olan ilişkilere önem veren siyasal çevreler; savaş sonrası 2021 yılında yapılan seçim ile iktidarını koruyan Nikol Paşinyan hükümetinden Bakü ve Ankara ile olan diplomasi sürecinin devam etmesi ve Minsk Grubu'nun girişimlerinin dikkate alarak sorunun her iki tarafın karşılıklı çıkarlarını gözeten uluslararası bir platformda çözülmesini ve barış sürecinin ekonomi-politik boyutunun ön plana çıkarmasını talep ediyorlardı.

Bir başka taraftan Karabağ sorunu özelinde bu çok taraflı tartışma süreci her iki ülke için ekonomi-politik kazanımları olan bölgesel bir barışın kalıcı olarak ortaya çıkmasının önündeki en önemli engellerden biridir. Her iki ülkenin de yaklaşık 30 yıldan bu yana devam eden Karabağ sorunu temelli ekonomik olarak kalkınamama, düşük ticaret hacmi ve düşük istihdam sorunları barış ve ateşkes sürecinin ekonomi-politik boyutunu daha da önemli hale getirmektedir.³⁶

Bir başka yönden her iki taraf için söz konusu olan asimetrik süreç ekonomi-politik olarak da kendini gösterdi. Birinci savaş sonrasında Ermenistan tarafından Rusya, ABD, Hindistan, İsveç, Lübnan, İngiltere, Almanya ve Fransa gibi ülkelere Karabağ'daki şirketlerinin kârlı yatırım ve faaliyetlerde bulunmaları için gerekli yatırım olanakları oluşturuldu. Bu doğrultuda Batı menşeli işletmelerin faaliyet gösterdiği temel alan madencilik sektörü oldu. Azerbaycan'ın ekonomik potansiyeli açısından büyük önem taşıyan madencilik alanında yaklaşık 30 yıl boyunca bu işletmeler tarafından işlendi ve Azerbaycan Karabağ'ın zengin maden kaynaklarını kullanma olanağından mahrum bırakıldı. İşgal döneminde Karabağ'daki doğal kaynakların işletilmesi, ekonomik tahribatın yanı sıra ciddi çevresel tahribatlar da oluşturdu. İşgal döneminde madencilik sektörü, oldukça kirli atık havuzlarının oluşmasına yol açtı. 2016 yılında yayınlanan rapora göre o dönemde Karabağ'daki göletlere milyon ton ağır metal ve diğer tehlikeli maddeler dökülüyordu.³⁷

Batı merkezli işletmelerin Karabağ bölgesindeki yatırım ve kazançlarına rağmen Ermenistan ekonomisi aynı oranda fayda sağlayamadı. Birinci

35 Köse, G., K. Wakizaka. (2022). "The Historical Dynamics of the Second Karabakh War and the Shift in Turkey's Policy: The Effects of the Syrian Civil War". Karadeniz Araştırmaları, XIX/74, p. 311.

36 Chitadze N. (2016). "Economic Factors Of The Nagorno-Karabakh Conflict". Review of Armenian Studies, p. 95.

37 Nesirova, A. (2022). "Economic Results of The Karabakh War: Plundering in The Territories of Azerbaijan During The Occupation Period ." Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi, 2022, 5 (2), p. 257.

savaştan arta kalan ekonomik ve mali problemlere ilave olarak; II. Karabağ Savaşı'nın Ermenistan ekonomisi üzerinde önemli düzeyde olumsuz bir etkisi oldu. Savaştan sonra Ermenistan ekonomisinin temel ekonomik sorunlardan biri olan dış finansman ihtiyacı arttı. Öte yandan, azalan finansal kaynaklar ve kötüleşen makroekonomik göstergeler ile dengeden sapan makroekonomik dengelenme, Ermenistan'ın ekonomik kalkınma perspektiflerinin gerçekleşmesini engelledi. Bu sebeple, savaşın ekonomik tahribatının uzun vadede Ermenistan için mali güvenliğini engelleyecek önemli ekonomik sonuçları olacaktır. Bu sonuçlar, Ermenistan için komşulara yönelik barışçıl olmayan dış politika izlemenin ve sert güç kullanımının hiçbir zaman kalkınmaya yol açmadığını ve Ermenistan'ın hızlı ekonomik toparlanmasının tek yolunun bölgesel barış izleme ve iş birliğine katılmak olduğunu göstermektedir.³⁸

Ermenistan'ın savaştaki yenilgisi, verdiği askeri kayıpların yanında demografik ve ekonomik olarak da olumsuz etkiledi. Savaşın Ermenistan'a finansal maliyeti, Ermenistan'ın son on yılda yaptığı toplam askeri harcamaya neredeyse eşit oldu. Bu sebeple Ermenistan'ın ordusunu yeniden güçlendirmesi yıllar alacaktır. Ayrıca Ermenistan, işgal ettiği Karabağ'da ve Ermenistan ve çokuluslu şirketler tarafından yaklaşık 30 yıldır işletilen ve Ermenistan'ın gıda ve enerji güvenliğinin temin edilmesinde önemli rolü olan birçok doğal kaynakları da kaybetti. Bu sebeple Ermenistan ekonomisi, daha önce kaybettiği kaynakları ikâme edebilmek için enerji ve gıda ürünleri ithalatını artırmak mecburiyetindedir.

Savaş, Ermenistan'ın finans sektörünü de önemli ölçüde olumsuz etkilemiş ve mali riskini arttırdı. Savaş sırasında artan askeri ve sosyal maliyetler nedeniyle Ermenistan bütçesinde değişiklikler yapmak mecburiyetinde oldu. Artan bütçe harcamaları da yabancı sermayenin ülkeye çekilmesini zorunlu kıldı. Sonuç olarak, Ermenistan bu mali sorunlar nedeniyle 2021 için onaylanmış devlet bütçesi tahminlerini gerçekleştirmedi. Mali sektörle birlikte ekonomik sorunlar da Ermenistan'ın ulusal para birimi üzerinde baskı oluşturmaktadır. Savaştan bu yana paranın değer kaybetmesi hızlandı. Bu Ermenistan hükümetini dramı istikrara kavuşturmak için döviz rezervlerini kullanmaya sevk etti. Bu durum, Azerbaycan'ın işgal altındaki topraklarının kurtarılmasının yanında bölgede sürdürülebilir ekonomik kalkınmanın ve kalıcı barışın sağlanması için büyük bir potansiyel oluşturmaktadır.³⁹

38 Bagirov, O. (2021). "Economic Implications Of Second Karabakh War For Armenia – OpEd" <https://www.eurasiareview.com/18042021-economic-implications-of-second-karabakh-war-for-armenia-oped-687>, E. T.: 09.03.2023.

39 İbrahimov, M. (2021). "Analysis - The Outcome of The Second Karabakh War: Confrontation Between The Diaspora and The Armenian Government", Center of Analysis

Dağlık Karabağ sorunundaki çatışma, Sovyet sonrası bölgedeki en ciddi ve karmaşık etnik-bölgesel asimetrik karakterde çatışmalardan biri oldu. Çünkü savaşın tarafları farklı yasal statüye, hedeflere ve uygulama stratejilerine sahiptirler. Azerbaycan psikolojik baskı taktiklerini, askeri hareket yenileme tehditlerini, dolayısıyla düşmanı sindirme taktiklerini kullanırken; tanınmayan Dağlık Karabağ Cumhuriyeti ve müttefiki Ermenistan, düşmanı caydırma olarak tanımlanabilecek eylemler yürütmektedir. Hedeflerin farklılığının bir sonucu olarak, bu çatışma sıfır toplamlı bir çatışmadır ve her iki tarafın da taleplerini tatmin edecek bir çözüme ulaşma olasılığı azdır. Çatışmanın seyri, mevcut “ne savaş, ne barış” durumu ve geleceğin belirsiz bakış açıları, esas olarak çatışma taraflarına ait kaynaklar kapsamında asimetri kategorilerinde yorumlanabilir. Kısa ve orta vadede taraflar arasında düzenli çatışmaların yeniden başlaması beklenmekle birlikte, psikolojik baskının daha da artması ve diplomatik alanda faaliyetlerin yoğunlaşması mümkün gözükmemektedir. Devam eden süreçte bu savaşın asimetrik boyutu daha da derinleşmesi muhtemeldir.⁴⁰

Eylül 2020’de savaşa sebep olan süreç ve savaş döneminde Ermenistan ekonomisinde artan kamu harcamaları, Ermenistan ekonomisindeki ekonomik aktiviteyi olumsuz etkiledi. Bu durum Ermenistan’da ekonomik daralmaya sebep oldu.⁴¹

Sonuç

Kafkasya’nın en önemli sorunu olan Karabağ’daki Ermeni işgali, Rusların bölgeyi işgal ettiği 19. yüzyılın başlarından başladı. Rusların desteği ile sürekli Azerbaycan topraklarını ele geçiren Ermeniler, Sovyetlerin dağılmasıyla birlikte Karabağ’ı işgal etti. Bu durum Azerbaycan Türkleri ile Ermeniler arasında etnik çatışma temelli başladı ve 2020 yılına kadar da bu şekilde devam etti. 2020 yılında ise Türkiye ile Rusya arasında vekalet savaşı haline dönüştü. 27 Eylül 2020 tarihinde başlayan II. Karabağ Savaşı Azerbaycan’ın büyük bir zaferi ile sonuçlandı. Sonuçta Türkiye, Rusya ile birlikte Güney Kafkasya’da söz sahibi ülkelerden biri haline geldi.

Azerbaycan’ın II. Karabağ Savaşını kazanmasında İsrail ve Türkiye’nin yüksek teknoloji silahlar olan SİHA’ları vermesi etkili oldu. Söz konusu

of International Relations, <https://aircenter.az/en/single/the-outcome-of-the-second-karabakh-war-confrontation-between-the-diaspora-and-the-armenian-government-697> E. T.: 23.02.2023. p. 14-15.

40 Czachor, R. (2017). “The Nagorno-Karabakh Conflict As A Specific Example Of Asymmetric Conflict.” *Journal of Science Of The Military Academy Of Land Forces*, Volume 49, Number 3 (185), p. 17-31.

41 Kocağolu, F., M. Kuzu., a.g.m., s. 149.

silahların Azerbaycan'a verilmesinde İsrail'in amacı bölgedeki İran faktörü, Türkiye'nin amacı ise Rusya ile zamanın vekalet savaşını kazanmak istemesi etkili oldu.

Azerbaycan II. Karabağ Savaşı ile ele geçiremediği bölgeleri 2023 yılı 19 Eylülünde ele geçirmeyi başardı. Sonuçta Azerbaycan 1990 yılların başında kaybettiği toprakları işgalden kurtardı. Artık Azerbaycan ile Ermenistan arasında sınırların belirlenmesi için iki tarafın başbakan yardımcılarını düzeyinde görüşmeler devam etmektedir. İki taraf sadece sınırların belirlenmesi değil, barış anlaşması konusunda da görüşmelere devam etmektedir. Söz konusu görüşmelere Kazak ilinin işgal altındaki 7 köyünün de Azerbaycan'a geri verilmesi meselesi de tartışılmaktadır. Azerbaycan ve Ermenistan Karabağ, sınırlar ve Zengezur koridoru konularındaki anlaşmazlıkları mümkün olan en iyi koşullarda anlaşmaya varmaları neredeyse 200 yıllık Güney Kafkasya'nın en önemli sorunu olan Karabağ için Azerbaycan-Ermenistan çatışmalarını sonlandırabilecektir. Ayrıca II. Karabağ Savaşı'nın sonucu olarak Zengezur koridorunun açılması ve Ermenistan'ın ekonomik blokajdan kurtulması meseleleri tartışılmaya başladı. Söz konusu tartışmaların ne kadar zaman alacağını tahmin etmek ise zordur. II. Karabağ Savaşı'nın bir başka önemli sonucu ise; Güney Kafkasya'daki Rusya'nın hegemonyasına Şuşa Beyannamesi ile Türkiye'nin ortak olmasıdır.

Kaynakça

- Abbasov, R. (2018). Aprel döyüşləri - böyük zəfərin başlanğıcı <https://mod.gov.az/az/pre/21662.html> E. T.: 26.11.2023.
- Abilov, S., I. Isayev. (2016). “The Consequences of the Nagorno–Karabakh War for Azerbaijan and the Undeniable Reality of Khojaly Massacre: A View from Azerbaijan”. *Polish Political Science Yearbook, Volume 45*, p. 291-303.
- Avinoam Idan and Brenda Shaffer, “Israel’s role in the Second Armenia-Azerbaijan War” https://www.fdd.org/wp-content/uploads/2021/12/The-Karabakh-Gambit_IsraelRole-1.pdf, Date of Access, 23.02.2023.
- Azərbaycan Cumhurbaşkanı İ. Aliyev’in ulusa seslenişi, <https://president.az/az/articles/view/61113> E. T.: 01.12.2023.
- Azərbaycan Ordusunun Qarabağda keçirdiyi antiterror tədbirlərinin məqsədi açıqlanıb. <https://report.az/herbi-xeberler/azerbaycan-ordusunun-qarabagda-kecirtdiyi-antiterror-emeliyyatinin-meqsedi-aciqlanib/> E. T.: 01.12.2023.
- Azərbaycan tarixi. (2016). “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, Bakı.
- Bagirov, O. (2021). “Economic Implications Of Second Karabakh War For Armenia – OpEd” <https://www.eurasiareview.com/18042021-economic-implications-of-second-karabakh-war-for-armenia-oped-687>, E. T.: 09.03.2023.
- Chitadze N. (2016). “Economic Factors Of The Nagorno-Karabakh Conflict”. *Review of Armenian Studies*, pp. 95-112.
- Czachor, R. (2017). “The Nagorno-Karabakh Conflict As A Specific Example Of Asymmetric Conflict.” *Journal of Science Of The Military Academy Of Land Forces*, Volume 49, Number 3 (185), p. 17-31.
- <https://caucasusedition.net/turkeys-role-in-the-nagorno-karabakh-war-a-potential-resource-for-peace/>, E. T.: 04.12.2023.
- Ibadoghlu, G. (2021). “The Political Economy of the Second Karabakh War”, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3939263 E. T.: 07.12.2023.
- İbrahimov, M. (2021). “Analysis - The Outcome of The Second Karabakh War: Confrontation Between The Diaspora and The Armenian Government”, Center of Analysis of International Relations, <https://aircenter.az/en/single/the-outcome-of-the-second-karabakh-war-confrontation-between-the-diaspora-and-the-armenian-government-697> E. T.: 23.02.2023.
- Jovic-Lazic, A. (2021). “The Second Armed Conflict in Nagorno-Karabakh – Causes and Implications,” *Convergence and Confrontation: The Balkans and the Middle East in the 21st Century*, Ed. Slobodan Jankovic, Institute of International Politics and Economics, p. 211-240.

- Kasapoğlu, C. "ANALYSIS – Five key military takeaways from Azerbaijani-Armenian war". October 30, 2020, <https://bit.ly/360IHcc> E.T.: 12.12.2023.
- Köse, G., K. Wakizaka. (2022). "The Historical Dynamics of the Second Karabakh War and the Shift in Turkey's Policy: The Effects of the Syrian Civil War". *Karadeniz Araştırmaları*, XIX/74: 311-327.
- Kocağolu, F., M. Kuzu. (2023). "The Impact of The Second Karabakh War on The Armenian Economy and Financial Markets in The Framework of Armenia's Foreign Relations", *Review of Armenian Studies*, Issue 47, pp., 119-158.
- Krnjevic Miskovic, D. (2020). "Geopolitics and the Second Karabakh War" [https://cspjournal.az/uploads/files/Vol_1_Is_2_Winter2020/\(3\)%20Damjan%20Krnjevic%20Miskovic.pdf](https://cspjournal.az/uploads/files/Vol_1_Is_2_Winter2020/(3)%20Damjan%20Krnjevic%20Miskovic.pdf), E. T.: 04.12.2023.
- Mehmetov İ. (2009). *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı Eskiçağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi, Türkiye Türkçesine uygunlaştıran: Ekber N. Necef – Şamil Necefov, Ötüken neşriyat, İstanbul.*
- Nesirova, A. (2022). "Economic Results of The Karabakh War: Plundering in The Territories of Azerbaijan During The Occupation Period ." *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 2022, 5 (2) , 257-266 .
- Sadık (Sadıgov), R. (2022). "Azerbaycan Tarihi I (Türkmençay Antlaşması'ndan 1991 Yılına Kadar Azerbaycan)", *Azerbaycan*, Editör: Tuğba Eray Biber, İstanbul Ticaret Odası, İstanbul, s. 43-72.
- Sadık (Sadıgov), R. (2022). "Azerbaycan Tarihi II (1991'den Günümüze)", *Azerbaycan*, Editör: Tuğba Eray Biber, İstanbul Ticaret Odası, İstanbul, s. 73-100.
- Shaffer B. (2022). "Israel's Role in the Second Armenia-Azerbaijan War and Its Implications for the Future", <https://www.cacianalyst.org/resources/pdf/220912Shaffer.pdf>, E. T.: 23.02.2023.
- Saray, M. (2010). *Kuzey ve Günay Azerbaycan Türkleri Tarihi, Şərq-qərb*, Bakı.
- Yavuz, M. H., V. Huseynov. (2020). "The Second Karabakh War: Russia vs. Turkey?". *Middle East Policy*. 27. p. 103-118.
- Əliyərli, S. (2009). *Azərbaycan Tarixi -Uzaq keçmişdən 1870-ci ilə qədər, İkinci nəşr, Çıraq nəşriyyatı, Bakı.*
- 10 Kasım 2020 tarihli Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in Ulusa Seslenişi, <https://president.az/az/articles/view/45924> E. T.: 26.11.2023.
- XX Əsr Azərbaycan Tarixi, (2009), II. Cild, Ali Məktəblər Üçün Dərslük, Təhsil, Bakı.

Bir Bâni Bir Cami: Kürkçüzâde Bican Ağa ve Suruç Ahmed Bican Camii¹

Yasin Taş²

Özet

Şanlıurfa'nın Suruç ilçesinde Osmanlı döneminden kalan tarihi yapılardan biri Ahmed Bican Camii'dir. Cumhuriyet döneminde çeşitli onarımlar geçiren cami halihazırda ibadet mekânı olarak kullanılmaktadır. Vakfiyesine göre caminin inşaatı 1887 yılında tamamlanmıştır. Caminin banisi Urfa kazası önde gelenlerinden Kürkçüzâde Bican Ağa'dır. Bu çalışmada bani Ahmed Bican ve caminin tarihi süreci ele alınmaktadır. Çalışmanın temel kaynaklarını Osmanlı arşivlerine yansıyan belgeler teşkil etmektedir. Caminin inşası hakkındaki en kapsamlı bilgiler vakfiyede yer almaktadır. Urfa kadılığı tarafından tutulan mahkeme kayıtlarında ve diğer arşiv fonlarında hem bani hem de cami hakkında çeşitli belgeler mevcuttur. Şehrin yerel tarih kaynakları olan bu defterlerdeki notlardan Bican Ağa'nın hayatı, aile çevresi ve ticari faaliyetleri ele alınmaktadır. Urfa'da baninin adıyla anılan Bican Ağa Hamı hakkındaki bilgiler ortaya konularak değerlendirilmektedir. Hayır sahibi bir kimse olan Bican Ağa, Sacur suyu üzerine bir köprü yaptırmış ve Urfa'daki Kutbeddin Camii'nin son cemaat yerini tamir ettirmiştir. Suruç'ta Hükümet konağı yanına yaptırdığı camiyi tamamladıktan sonra buraya görevli atanmasını sağladı. Ayrıca Suruç merkezinde mülkiyetinde bulunan beş dükkânı vakfederek gelirlerini tamamıyla caminin ihtiyaçlarına ve görevli maaşlarına tahsis etti. Ertesi sene Hac fazırası için Mekke'ye giden Bican Ağa orada vefat etti. 1940'lı yıllara kadar inşa edildiği hali koruyan Bican Ağa Camii bu tarihten itibaren çeşitli onarımlardan geçti. Cemaate yetersiz gelmesi üzerine 1975'te yanına yeni bir cami daha yapıldı. 1990'lı yıllarda eski cami tamamen kullanılamaz duruma gelerek işlevsiz bir hal aldı. 1996 yılında Suruç Kaymakamlığının öncülüğünde tamir edildi. Ahmed Bican Camii son olarak 2013-2017 yılları arasında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından gerçekleştirilen restorasyonda genişletilerek yanındaki cami ile birleştirildi.

- 1 Bu çalışma 25-27 Mart 2016 tarihinde düzenlenen, "İslam Tarihinde ve Medeniyetinde Şanlıurfa Sempozyumu"nda sunulan ve "Suruç Kazası Kürkçüzâde Ahmed Bican Efendi Câmi ve 1304/1887 Tarihli Vakfiyesi" adıyla basılan bildirinin gözden geçirilerek genişletilmiş ve ikmal edilmiş halidir.
- 2 Doç. Dr., Harran Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, y.tas@harran.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5104-1588.

Giriş

Suruç ilçe merkezinde Osmanlı döneminden kalan dini ve tarihi yapılardan biri Cumhuriyet mahallesinde çarşı içinde yer alan Ahmed Bican Camii'dir. Camiinin üzerinde inşasını gösteren herhangi bir kitabe bulunmamaktadır. Ancak Urfa şerhiye sicillerinde kayıtlı bulunan vakfiyesi günümüze ulaşmış olup hem caminin inşa tarihine hem de banisine ışık tutmaktadır. Vakfiyeye göre 1887 yılında tamamlanan caminin banisi, Urfa sakinlerinden Kürkçüzâde Ahmed Bican Ağa'dır. Cumhuriyet döneminde çeşitli onarımlar geçiren cami halihazırda ibadet mekânı olarak kullanılmaya devam etmektedir. Vakıflar Genel Müdürlüğü son olarak 02.02.2016-28.07.2017 tarihleri arasında yapıyı restore ederek mevcut halini almasını sağladı. İnşa edildiği tarihten beri hizmet vermeye devam etmekte olan Ahmed Bican Camii, Suruç için tarihi kıymete haiz başlıca dini mekânlardan biridir.

Bu çalışma 19. yüzyıl Urfa kazası ileri gelenlerinden Kürkçüzâde Ahmed Bican Ağa'nın hayatına ve Suruç'ta yaptırıp bilahare adıyla anılan Ahmed Bican Camii'nin tarihi sürecine ışık tutmayı amaçlamaktadır. Çalışmanın temel kaynaklarını Osmanlı arşivlerine yansıyan belgeler teşkil etmektedir. Bu kapsamda başta cami vakfiyesi olmak üzere hem bani hem de cami hakkında Urfa kadı sicillerine ve diğer arşiv fonlarına yansıyan belgeler incelenerek değerlendirilmektedir. Mevcut literatürde caminin inşa süreci ve tarihi yönü ele alınmadığı gibi banisinin kimliği ve tarihi şahsiyeti üzerinde de pek durulmamıştır.³ Suruç merkezindeki en eski camilerden biri olan bu yapının doğru bir şekilde tespit edilmesine ve yapıya ismini veren baninin tanıtılmasına ilçenin en eski yapılarından biri olması hasebiyle kültür tarihi açısından ihtiyaç vardır. Bu maksatla Urfa şehrinin yerel tarih kaynakları olan kadı sicillerindeki notlardan Bican Ağa'nın hayatı, aile çevresi ve ticari faaliyetlerine değinildikten sonra Urfa'daki Bican Ağa Hanı ile Suruç'taki cami dışında yapmış olduğu hayır faaliyetleri ortaya konulmaktadır. Akabinde 28 Mayıs 1887 tarihli vakfiye ele alınarak caminin inşa süreci ve ibadet mekânı olarak faaliyete geçişi ve geçirmiş olduğu bazı onarımlar hakkında bilgi verilmektedir. Bu kapsamda yapının yakın zamanda tamamlanan restorasyonu incelenerek yapılan değişiklikler belirlenmektedir. Çalışmanın sonunda Urfa kadılığı tarafından tescil edilmiş ve cami vakfının senedi hükmünde kabul edilen vakfiyenin günümüz alfabesine çevrilmiş bir sureti

3 Bu çalışma ilk yayınlandığında cami banisi hakkında herhangi bir araştırma mevcut değildi. Yakın zamanda Kürkçüoğlu Ailesi kısa bir makale halinde Müslüm Akalın tarafından kaleme alındı. Makalede aile hakkında kıymetli bilgiler verildiği gibi Ahmed Bican Ağa'ya da kısaca temas edilmiştir. Bkz. Müslüm Akalın, "Urfa'da Kürkçüoğlu Ailesi", *Şurkay Dergisi*, Yıl 2022, Sayı 42, s. 29.

ve hem caminin hem de Bican Ağa'nın diğer vakıf eserlerine ait görseller yer almaktadır.

1. Kürkçüzâde Ahmed Bican Ağa

Arşiv belgelerinde “Urfa muteberân ve vücûhundandır”, “sahibü'l-hayrât ve'l-hasenât”, “ref'atlı”, “izzetli”, “ağa” ve “efendi” gibi sıfatlarla kaydedilmiş olan Ahmed Bican, Urfa'nın köklü ailelerinden Kürkçüzâdelere mensuptur. Urfa şehir hayatındaki etkinliği 19. yüzyılda belirgin şekilde görülen ailenin soyu, 16. yüzyıla kadar takip edilebilmektedir. Bican Ağa'nın babası, Urfa ileri gelenlerinden olup 11 Kasım 1875 tarihinde vefat eden Kürkçüzâde Hacı Osman Ağa'dır. Çağdaşı Sakıp Efendi'nin yaptırdığı külliye vakfiye tescili için 25 Zilkade 1286/26 Şubat 1870 günü idare meclisinde toplananlar arasında Ahmed Bican da vardı ve ismi vakfiyenin şuhudü'l-hal kısmında “Kürkçüzâde Osman Ağa'nın mahdumu Bican Ağa” şeklinde kayıtlıdır.⁴ Benzer şekilde azası olduğu Urfa Ticaret Mahkemesinde ismi sadece “Bican Efendi” şeklinde yazılıdır.⁵ Dolayısıyla resmi evraklarda bazen ağa bazen efendi elkabıyla tanımlansa da halk arasında Ahmed Bican'dan ziyade sadece Bican ismiyle şöhret bulduğu söylenebilir. Bican Ağa'nın baba tarafından dedesi Seyyid Halil b. Hacı Mehmed Ağa'dır. Annesi ise Sultan Hanım da denilen Süleyman kızı Gülbeyaz Hanım'dır.⁶ Aileye dair bazı tereke kayıtları ve miras davalarından Bican Ağa'nın Rahime, Hatice, Fatma ve Emine adlarında dört kız kardeşi ile kendisinden önce vefat eden Abdurrahman ve Şeyh Müslüm adında iki erkek kardeşi olduğu anlaşılmaktadır.⁷

Bican Ağa'nın hangi yılda doğduğu, nasıl yetiştiği, medrese tahsili görüp görmediği hakkında herhangi bir bilgi tespit edilemedi. Onun hayatı ile ilgili elde edilebilen tarihi bilgiler, çeşitli davalar vesilesiyle Urfa kadı mahkemesine yansıyan sınırlı kayıtlardan, tescil edilen vakfiyedeki ifadelerden ve hayır hizmetlerinden dolayı kendisine verilen İstablî amire payesi dolayısıyla yapılan yazışmadan oluşmaktadır. Urfa sicillerine yansıyan 20 Muharrem 1299/11 Aralık 1881 tarihli aşağıdaki davaya, Ahmed Bican'ın hayatı ve yaşı ile ilgili fikir verebileceği için kısaca yer vermekte fayda vardır. Bu kayda göre belge tarihinde Meşârîkiye Mescidi vakfına ait geliri zimmetine geçirdiği iddiasıyla dava edilen vakıf mütevelli Halil Efendi oğlu Mehmed Efendi, ifadesinde yaklaşık 47 sene önce yani 1836'da vakıf mütevelli olan babasının da vefat ettiği aşiret muharebesi esnasında evlerinin tahliye edilerek askerler

4 *Urfa Şerhiye Sicili*, Defter No: 206, sayfa 773, belge 1076. Sonraki dipnotlarda aynı kaynaktan yapılan alıntılar UŞS. d. 206, 773/1076 şeklinde kısaltılarak verilmiştir.

5 Halep Vilayet Salnamesi, H. 1303, s. 206.

6 UŞS. d. 221, 161/652; UŞS. d. 227, 352/360; UŞS. d. 221, 549/317; UŞS. d. 221, 83/515.

7 UŞS. d. 218, 306/392; UŞS. d. 221, 549/317; UŞS. d. 227, 271/256.

tarafından hastane amaçlı kullanıldığını, evdeki vakfiye suretinin bu olaylar esnasında kaybolduğunu, kendisinin evlâd-ı vakıftan olduğunu, vakfın fazla gelirinin vâkıf evlâdına şart kılındığını ve söz konusu tarihten beri kendisinin vakfı bu usul üzere idare ettiğini belirtmiştir. Bu iddiasına da olaylara tanıklık ettikleri tahmin edilen Harranşeyhizâde Ömer Efendi, Mevlevî Abdülhamid Dede'nin oğlu Dede Ahmed Efendi ve Kürkçüzâde Bican Ağa gibi şehrin önde gelenleri şahitlik etmiştir.⁸ Bu kayıt Ahmed Bican'ın 1836 yılında gerçekleşen söz konusu olayları gördüğü ve en azından bunları anlayacak bir yaşta bulunduğu anlamına gelmektedir. Dolayısıyla onun en geç 1820'li yıllarda doğduğu ileri sürülebilir. Belge tarihinden yaklaşık 8 yıl sonra vefat ettiği hesaba katılırsa onun vefat ettiğinde 70 yaşının üstünde olduğu ortaya çıkar. Zira kendisi, mütevellî Mehmed Efendi'nin işaret ettiği tarihten yaklaşık olarak 52 yıl sonra vefat etmiştir.

Kadı sicillerinde yer alan bazı kayıtlardan, Ahmed Bican Ağa'nın Urfa'da ticaret ile uğraştığı, şehrin çarşılarında dükkanları, kırsalındaki çok sayıda köyde arazileri bulunduğu anlaşılmaktadır. Aynı şekilde Urfa şehir merkezinde kendi adıyla anılan ticaret hanlarının mevcut bulunduğunu ve yapmış olduğu bir takım vakıf faaliyetleri sebebiyle kazandıklarının bir kısmını toplumun ihtiyaçları için harcamaktan geri durmayan hayırsever bir kimse olduğunu söylemek mümkündür. Servetinin kaynağına bakıldığında, farklı alanlarda yürüttüğü ticari faaliyetlerin ve bir takım iltizam ihalelerinin rolü göze çarpmaktadır. Mesela 1884 senesinde Oyumağaç nahiyesi köylerinin aşar bedellerini devlet adına toplamak için yapılan açık arttırmalı iltizam ihalesini 115 bin kuruş ile uhdesine almıştır.⁹ Bir başka ifadeyle söz konusu meblağı devlet hazinesine ödeyen Bican Ağa, bu köylerin tarım ürünleri için ödemekle yükümlü oldukları öşür vergilerini toplama hakkı elde etmiştir. Bugünkü Akçakale ilçesi civarında, Türkiye-Suriye sınırının iki tarafında kalan geniş arazilerde ziraat ve ticaret hayatındaki faaliyetleri mevcuttu.¹⁰ Keza Rumkale, Birecik ve Suruç kazalarına bağlı köylerde tarla, fıstıklık, bahçe ve bağları bulunmaktaydı.¹¹ Alacak taleplerine dair bazı davalar onun sadece vergi, tarım ve ticaretle meşgul olmadığını aynı zamanda hayvancılıkla ilgili ortaklıklar kurduğuna işaret etmektedir. Diğer yandan Urfa'nın nüfuz ve itibar sahiplerinden olan babası Hacı Osman Efendi ve diğer aile fertlerinden kendisine ciddi bir servet miras kalmıştır. Nitekim babası Hacı Osman Efendi, 1875 senesinde vefat ettiğinde bir miktar nakit para, hububat, hayvanlar, evler, dükkanlar, gayrimenkul emlak ve akar olmak

8 UŞS. d. 225, 44/13.

9 UŞS. d. 227, 106/34.

10 Akalın, "Urfa'da Kürkçüoğlu Ailesi", s. 29.

11 UŞS. d. 208, 265/49; UŞS. d. 222, 283/448

üzere varislerine yüklü miktarda miras bıraktırılmış ki bunun önemli bir kısmı hayattaki tek oğlu Ahmed Bican Ağa'ya kalmış, annesi Gülbeyaz Hanım dahi hissesinin önemli bir kısmını oğluna hibe etmiştir.¹²

Ticaret alanındaki faaliyetleri ve tecrübesi dolayısıyla Bican Ağa vefatından önce birkaç yıl Urfa Ticaret Mahkemesi azalığı görevinde bulundu. Halep vilayet salnamelerinden takip edildiği kadarıyla 1883 senesinden itibaren mahkemenin azaları arasındadır.¹³ 1886 yılına kadar devam eden azalığın ertesi sene vuku bulan vefatıyla sona erdiği anlaşılmaktadır. Aynı yıllarda isminin karşısına hizmetlerinden dolayı aldığı istablı amire payesi de kaydedilerek devlet nezdindeki itibarı vilayet yetkilileri tarafından da teyit edilmiştir.¹⁴

Bilindiği üzere şer'iyeye sicillerinde yer alan tereke kayıtlarında ve miras davaları ile ilgili çeşitli belgelerde, şahısların malî durumu, aile hayatı ve varislerine dair detaylı bilgilere rastlamak mümkündür. Bu husustaki çeşitli talep ile şikâyetlerden, Ahmed Bican Efendi'nin iki kez evlendiği ve vefat ettiğinde her iki eşinin de hayatta olduğu anlaşılmaktadır. Eşlerinden biri Birecikli Şeyh Mustafa b. Hacı Baba'nın kızı Hatice Hanım,¹⁵ diğeri ise İslâm Bey'in kızı Emine Ferîde Hanım'dır.¹⁶ Her iki eşten ikisi kız, dördü erkek olmak üzere altı çocuk sahibi olmuştur. Çocuklarından Bekir, Ömer Edip, Osman Remzi ve Ayşe, Hatice Hanım'dan; Ali Rıza ile Şükriye de Emine Ferîde Hanım'dandır.¹⁷ Yine çocukları ile ilgili bilgilerden kendisinin önce Hatice Hanım ile daha sonra da Emine Ferîde Hanım ile evlendiği anlaşılmaktadır.¹⁸ Her iki eşi de, Ahmed Bican Efendi'nin vefatını müteakip terekesinden mehr-i muahharlarını alabilmek için vekil tayininde bulunmuşlardır.¹⁹ Sadece hukuki temsilci hüviyetindeki vekil tayinlerinin yer aldığı bu kayıtlarda onun, nikâh esnasında eşlerine ne miktarlarda mehir ödemeyi taahhüt ettiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır.

Ahmed Bican Ağa her iki eşi ve çocukları ile birlikte Urfa'nın Ulu Cami mahallesinde şahsına ait bir bâb haremlik-selamlık konakta ikamet etmekteydi. Kayıtlardan bu evin bitişiğinde kendisine ait bir bâb mülkü daha olduğu yer

12 UŞS. d. 211, 161/1129.

13 Halep Vilayet Salnamesi, H. 1300, s. 101.

14 Halep Vilayet Salnamesi, H. 1302, s. 184;

15 UŞS. d. 227, 353/361; UŞS. d. 227, 360/375.

16 UŞS. d. 227, 352/360.

17 UŞS. d. 221, 149/628; UŞS. d. 221, 549/317; Çocukları hakkında daha geniş bilgi için bkz. Akalın, "Urfa'da Kürkçüoğlu Ailesi", s. 30 vd.

18 UŞS. d. 221, 32/436.

19 UŞS. d. 227, 352/360; UŞS. d. 227, 353/361.

almaktadır.²⁰ Ahmed Bican Efendi'den sonra çocukları ve eşleri, sonra da en küçük oğlu Ali Rıza tarafından kullanılan haremlik-selamlık konak, bugün Cami Kebir Mahallesi Hacıban Sokak'ta yer almaktadır. İnşa kitabesi 1852 yılı olarak yazılmış olan konağın, Ahmed Bican Efendi'nin sağlığında kendisi tarafından inşa ettirildiği tahmin edilmektedir. Kendisinin vefatından sonra kardeşi Şeyh Müslüm Efendi'nin oğlu ve yeğeni Mahmud Nedim Efendi tarafından açılan 2 Kasım 1887 tarihli bir miras davasında, kadı mahkemesinde hazır edilen çok sayıda şahit, Ahmed Bican Ağa'nın müteaddit defalar sahip olduğu mülklerin yarısının kendisinden önce vefat eden kardeşi Müslüm'e ait olduğu şeklinde beyanda bulunduğunu ifade etmişlerdir. Bu sebeple söz konusu tarihten sonra ailesi tarafından kullanılmakta olan haremlik-selamlık konağın bazı hisseleri ile Ahmed Bican'dan miras kalan mülklerin bir kısmı mahkeme kararıyla Mahmud Nedim Efendi'ye geçmiştir.²¹

Suruç'taki cami tesis edildikten birkaç gün sonra Ahmed Bican Efendi hac farızasını eda etmek maksadıyla 1887 senesinin Ramazan ayında Urfa'dan yola çıktı ve aynı ayın 27. günü Hicaz'a ulaştı. Eşlerinden Emine Feride Hanım'ın Urfa kadı mahkemesi tutanaklarına yansıyan ifadesine göre bu senede “*zilkade-i şerîfin yirmi sekizinci gününü Mekke-i Mükerreme'de vefât*” etti.²² Dolayısıyla hac niyetiyle kutsal topraklara gitmiş olan Ahmed Bican Ağa'nın hac farızasını yerine getiremeden 18 Ağustos 1887 tarihinde ruhunu hakka teslim ettiği anlaşılmaktadır. Vefatını müteakip Mekke'de defnedildiğinden Urfa mezarlıklarında mezar taşı ile ilgili herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Bu durum kendisinin vakfi kurup tescil etmesini müteakip yaklaşık olarak 70 gün sonra vefat ettiğini ortaya koymaktadır.

Osmanlı döneminde Urfa'da hacca niyetlenen bazı kimseler, hac yolculuğuna çıkmadan önce bir takım dini mekânlara çeşitli hayırlar yapmakta ve geride bıraktıkları mallarının gözetimi, bir takım resmi işlerinin takibi, eşleri ve çocuklarının himayesi ile ortaya çıkabilecek çeşitli ihtiyaçlarının temini için yakınlarından birini vekil tayin etmekteydi.²³ Ahmed Bican Ağa'nın Mekke'de vefat ettiği haberi Urfa'daki yakınlarına ulaştıktan kısa bir süre sonra Mahmud Nedim Efendi, meşihat makamına bir telgraf çekerek Bican Ağa'nın hac yolculuğuna çıkmadan önce kendisini vasi-i muhtar tayin

20 UŞS. d. 221, 149-628. Evin selamlık bölümü Cumhuriyet döneminde Karalök ailesi tarafından satın alınmış ve bir kısmı 12 Eylül Caddesini genişletme sırasında yıktırılmıştır. Haremlik bölümü ise aynı dönemlerde Eren ailesi tarafından satın alınmış olup bugün “Hacı İmam Demirkol Evi” olarak bilinen konaktır.

21 UŞS. d. 221, 149/628.

22 UŞS. d. 227, 352/360.

23 Yasin Taş, *Osmanlı Döneminde Urfa'da Sosyal Hayat (Mahkeme Kayıtlarına Göre 1850-1900)*, Hiper yayın, İstanbul 2019, s. 247.

ettiğini iddia etti. Urfa Kadı Mahkemesi'nde görülen davada da bu iddiasını şahitlerin ifadesi ile ispat ederek hem Bican Ağa'nın geride kalan mallarının hem de çocuklarının hukuki temsilcisi durumuna geldi.²⁴

2. Bican Ağa Hanı

1890'lı yılların başlarından itibaren Urfa şerhiye sicillerinde çoğu zaman yer tarifi yapılmadan şehirde Bican Ağa Hanı adıyla bir yapının ismi geçmektedir. Hana dair belgelerin bir kısmı handaki işyerlerinde bulunan gayrimüslim dava vekillerine verilen vekaletleri konu alırken diğer bir kısmı şehre dışarıdan gelen ve handa misafir iken vefat eden kimselerin terekeleri hakkındadır. 1308/1891 yılından itibaren kayıtların mevcut olması bakımından söz konusu tarihlerde hanın faal bir şekilde işlediği anlaşılmaktadır.²⁵

Mevcut çalışmalara göre Bican Ağa'nın adıyla anılan hanlardan biri bugünkü Köprübaşı mevkiinde Millet Hanı'nın doğu bitişiğine iki katlı olarak inşa edilmişti.²⁶ Hanın orijinal biçimi son zamanlarda avlusuna yapılan ilavelerle oldukça bozulmuş, avlunun kuzeyindeki dükkânların arkasında bulunan duvar yıkılarak bu dükkânlara kuzeyden cephe açılmıştır.²⁷ Cumhuriyet döneminde “Yemen Askeri Mustafa Ağa Hanı” ve “Ahmet Naci'nin Garajı” adlarıyla da anılan bu hanın yarı hissesi 12 Recep 1317/16 Kasım 1899 tarihinde Hatipzâde Hacı Mübarek Efendi'nin varisleri tarafından Bican Ağa'nın çocukları Ömer Edip ve Osman Remzi efendilere satılmıştır.²⁸ Bu durum hanın 20. yüzyıl başlarından itibaren birkaç kez el değiştirdiğini ortaya koymaktadır. Bican Ağa'nın oğlu Osman Remzi tarafından kaleme alınan 1318/1900 tarihli kitabesinden²⁹ hareketle birçok araştırmacı bu hanın söz konusu tarihte yaptırıldığını ifade etmektedir.³⁰ Ancak hanın kitabe

24 UŞS. d. 221, 31/435.

25 Muhtar Halil oğlu Ali'nin tereke kaydında, Siverek kazası Cami Kebir mahallesinden olup Urfa'da Bican Ağa Hanı'nda misafir olarak mukim iken zahirde varis ve varisesi bulunmadan vefat ettiği ve terekesinin beytülmalde bekletildiği yer almaktadır. UŞS. d. 220, 266/1007; Aynı şekilde Diyarbekir ahalisinden Ermeni Mardirus oğlu Estefan'ın Urfa'da Bican Ağa Hanı'nda misafir olarak ikamet ettiği yer almaktadır. UŞS. d. 219, 6/36; Bu hususta ayrıca bkz. UŞS. d. 221, 563/16; Taş, *Urfa'da Sosyal Hayat*, s. 368.

26 Hanla ilgili daha geniş bilgi için bkz. Adil Özme, *Urfa (Merkez) Hanları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2000, s. 58-63.

27 Kürkcüoğlu, *Şanlıurfa Çarşıları*, s. 26.

28 UŞS. d. 217, 100/196.

29 Kitabe üzerindeki kayıt şu şekildedir: “Misafirhâne-i umûmi sene 1318. Dedim gevher gibi târihine remz-i letâfetle/ bu mihmanhâneye cümle gelen çıksın saadetle. 1318”. Karakaş, *Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler*, Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Konya 2012, s. 340.

30 A. Cihat Kürkcüoğlu-S. Sabri Kürkcüoğlu, *Şanlıurfa Çarşıları-Hanları ve El Sanatları*, Şanlıurfa Belediye Başkanlığı Kültür Yayınları, Ankara 2011, s. 27.

tarihinden önce satışa konu olması bakımından daha önce ayakta olduğu ve söz konusu kitabenin inşa tarihini göstermediği açıktır. Kitabenin, yapının güney cephesindeki misafirhane üzerinde bulunması, bu bölümün söz konusu hana daha sonradan ilave edildiğini yahut zaman içinde ortaya çıkan tamiratlar esnasında bu kitabenin işlendiği ihtimalini akla getirmektedir. Diğer yandan hanın yarı hissesinin Bican Ağa'nın vefatından yaklaşık 15 sene sonra çocukları tarafından satın alınması hanın Bican Ağa'nın ismiyle anılması için yeterince açıklayıcı bir sebep olmamaktadır.

Urfa'da, yukarıda zikredilen Köprübaşındaki handan ayrı olarak Ahmed Bican Ağa'nın ismiyle anılan bir han daha bulunmaktaydı. Haşimiye Çarşısının batı tarafında yer aldığı anlaşılan bu hanın ismi Hacı Bekir Bey bin Müslüm Bey'in 3 Safer 1328/ 14 Şubat 1910 tarihli vakfiyesinde "Bican Ağa'nın Hanı" şeklinde geçmektedir.³¹ Kürkçüoğlu'na göre vefatından kısa zaman önce Bican Ağa tarafından yaptırılan ve yakın zamana kadar halk arasında Emniyet Oteli olarak bilinen yapı, son dönemde yıktırılarak yerine Özdiker Kuyumcular çarşısı inşa edildi.³² Üzerindeki kitabeden H. 1303 senesinde inşa edildiği anlaşılan han, Bican Ağa'nın vefatından kısa zaman önce yaptırıldığını teyit etmektedir. Diğer yandan aynı bölgede babası Osman Ağa'nın muhalledatı içinde zikredilen bir han mevcut olup varisler tarafından müteaddit defalar dava konusu olmasına rağmen Bican Ağa ismiyle anılmamış, sadece han şeklinde kaydedilmiştir.³³ Ancak Halil kızları Ayşe ve Rahime hatunların Pazar Cami mahallesinde bulunan emlaklarını Hocaîzâde Abdurrahman Efendiye sattıkları 13 Zilkade 1310/29 Mayıs 1893 tarihli bir kayıta mülklerini tarif ederken Sarıkçı pazarı yanında Bican Ağa Hanı bulunduğunu kaydetmişlerdir.³⁴ Dolayısıyla hem Hacı Bekir Bey'in vakfiyesi hem de söz konusu satış hücceti, sicil kayıtlarında yer bulan Bican Ağa Hanı'nın Haşimiye çarşısındaki han olduğunu açıkça ortaya çıkarmaktadır.

3. Ahmed Bican Ağa'nın Hayır Faaliyetleri

Ahmed Bican Efendi'nin Suruç'ta inşa ettirdiği camiye ve diğer hayır faaliyetlerine geçmeden önce Urfa'da onun ismiyle anılan hanlar üzerinde kısaca durmakta fayda vardır. Bican Efendi'nin yaptırdığı önemli vakıf eserlerinden biri Gaziantep platosundan doğup Nizip yakınlarından geçtikten sonra Fırat Nehrine dökülen Sacur suyunun üzerine inşa ettirdiği

31 "... Dâhili Ruha'da vâki Haşimiye Çarşısı denmekle marûf kıbleten Çulcu Pazarı ve garben Bican Ağa'nın Hanı ve şarken tarik-ı âm ve şimâlen Miftahizâde Hasan Efendi bin Abdürrahim ve Hacı Alibeyzâde Faik Bey'in etmekçi dükkânı...". VGMA, VKF. d. 2167, 171/91.

32 Kürkçüoğlu, "Şanlıurfa (Mimari)", DİA, İstanbul 2010, C. 38, s. 344.

33 UŞS. d. 219, 14/46.

34 UŞS. d. 220, 395/1191

ve günümüzde Suriye topraklarında kalmış olan taş köprüdür. Halep, Birecik ve Bağdat posta yolu üzerinde bulunan bu kargir köprü söz konusu şehirler arasındaki ulaşım ve nakliyei ciddi anlamda etkileme potansiyeline sahipti. Bilhassa kış ve ilkbahar aylarında dere suyunun taşkınlığı sebebiyle karşıya geçmek zor bir hal aldığından köprünün inşa edilmesiyle gelip geçenlerin ulaşımı kolaylaştırılmıştır. Köprünün tamamlanmasından sonra Ahmed Bican Efendi, İstablı Amire payesi ile taltif edilerek hayır hizmeti devlet tarafından takdir edildi.³⁵ Halep Vilayeti ve dahiliye nezareti tarafından sadarete sunulan tezkire ile tahriratın 1882 senesi sonlarına tarihlenmesi köprünün bu tarihten önce tamamlandığına işaret etmektedir. Diğer yandan Ek. 8’de görüldüğü üzere Abdülhamid dönemi Yıldız albümlerinde yer alan fotoğraflardan biri bu köprünün inşaat haline aittir. Resim üzerindeki kayıta “Urfalı Bican Ağa’nın hayrat olarak Sacur Suyu üzerine bina etmekte olduğu köprü” kaydı düşülmüştür.³⁶ Yakın zamanda ortaya çıkan diğer resim ise köprünün bitmiş halini göstermektedir.

Hayırsever bir kimse olan Bican Ağa, Urfa’daki bazı camilerin tamir ve onarımına katkıda bulunmuştur. Nitekim Kutbeddin Camii’ne ait bir kitabede Bican Ağa ve babası el-Hac Osman Ağa’nın isimleri yer almaktadır. Caminin son cemaat yerinde, pencere üstünde bulunan 1293/1876 tarihli sekiz mısralık uzun kitâbe, “Etti gaye-i tamirine sa’y Bican Ağa’nın...” şeklinde başlamaktadır. Kitabeye göre son cemaat yeri (eyvan), Bican Ağa tarafından yükseltilecek tamir ettirilmiştir.³⁷ Diğer yandan birtakım araştırmacılar tarafından 1304/1887 tarihli vakfiyede onun adı geçen Kutbeddin Camii’ne çeşitli mülkler vakfettiği iddia edilmektedir.³⁸ Ancak Bican Ağa’nın günümüze ulaşmış tek vakfiyesi Suruç’taki camiye dair olup aşağıda görüleceği üzere Kutbeddin Camii’ne vakfedilen herhangi bir akar ya da camiye dair herhangi bir ibare mevcut değildir.

4. Suruç Ahmed Bican Camii

Çalışmanın bu bölümünde Ahmed Bican Efendi’nin Suruç’ta inşa ettirdiği cami ve vakfi üzerinde durulacaktır. Vakıf için hazırlanan vakfiye 5 Ramazan 1304/28 Mayıs 1887 tarihinde Urfa Kadı Mahkemesi tarafından tescil edilmiş ve 227 numaralı şer’iyye sicil defterinin 270. sayfasında 256. numaraya kaydedilmiştir. Çalışmada esas alınan ve Ek. 1’de günümüz Türkçesine yer verilen vakfiye de buradaki kaydın suretidir.

35 BOA, İ. DH. 899-71526.

36 Kürkçüoğlu, *Yıldız Albümlerinde Urfa*, Harran Üniversitesi Yayınları, 2009, s. 88.

37 Karakaş, *Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler*, s. 111.

38 Kürkçüoğlu, “Dini Mekânlar: Camiler”, *Geçmişten Günümüze Şanlıurfa’da Dini Hayat*, Ed. Yusuf Ziya Keskin, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2011, s. 116.

Bugün Suruç ilçesinin Cumhuriyet mahallesinde, şehir meydanın batısında yer alan cami, inşa edildiği dönemde hükümet konağı bitişiğine yapılmıştır. Vakfiye kaydında caminin, “*eski Suruç karyesinde Hükümet Konağı ittisalinde*” yapıldığı ve Ahmed Bican Efendi’nin “*avn-ı inâyet-i bâri ve rehber-i ruhâniyet-i peygamberî ile yeniden inşâ ve itmamına muvaffak olduğu*” yer almaktadır. Altı kol üzerine inşa edilen caminin müstemilatında bir minare, cami imamına tahsis edilmiş bir hücre, bir su kuyusu, helâhane ve yeterince avlu bulunmaktaydı. Söz konu eklentiler de caminin birer parçası olup bani tarafından vakfedilmiştir.

Ahmed Bican Efendi, gelirleri caminin ihtiyaçlarına sarf edilmek ve görevlilerinin maaşlarını finanse etmek için Suruç’ta bulunan beş dükkânını vakfetmiştir. Bu dükkânların birkaçı camiye bitişik iken diğer bir kısmı yine bu bölgede Hükümet Konağı etrafında yer almaktaydı. Tescil esnasında vakfa Urfa müftüsü Abdülatif Efendi’nin oğlu Mehmed Şafi Efendi’yi müteveli tayin ederek vakfettiği dükkânları ona teslim etmiştir.

Vakfiyede belirlenen şartlara gelince, Ahmed Bican Efendi vakfedilen dükkânların gelirinin nerelere ne şekilde sarf edileceği hususuna açıklık getirmiştir. Buna göre, vakıf mütevellisi eliyle kiraya verilecek dükkânların senelik geliri ile evvela cami ve dükkânların lazım gelen yerlerine mütevellinin bilgisi dâhilinde tâmir ve termîm yapılacaktır. Her sene tamirden arta kalan senelik gelir 15 hisseye bölünecek 2 sehmi müteveliye, 5 sehmi imama, 4 sehmi hatibe, 2 sehmi müezzine vazife olarak verilecektir. Kalan 2 hisse ise caminin halı, kilim ve aydınlatma gibi çeşitli ihtiyaçlarına sarf edilecektir.

Cami görevleri için çocuklarını tayin eden Ahmed Bican Efendi, bu konuda imamet için oğlu Ömer’i, hitabet için diğer oğlu Osman’ı belirlemiştir. Onlardan sonra ise evlâd-ı evlatlarının a’lâm yani en bilgili olanlarının yerlerine geçmesini istemiştir. Vefatına kadar vakfın tevliyetini bizzat kendisine meşrut kılan Ahmed Bican Efendi, vefatından sonra oğlu Ömer’in, onun vefatından sonra ise onun evlâd-ı evlâdından erşed ve ekber olan kişilerin müteveli olmasını şart koşmuştur. Ömer’in neslinin kesilmesi halinde tevliyet için diğer oğlu Osman’ın evlâd-ı evlâdının ekber ve erşedinin, onun neslinin kesilmesi halinde ise diğer çocukları Ali Rıza ve Bekir’in çocuklarının aynı şartlarla imam, hatip ve müteveli olmasını şart koşmuştur. Çocuklarının neslinin kesilmesi durumunda kardeşleri Abdurrahman ve Müslüm’ün evlâdından aynı şekilde ekber ve erşed olanların bu görevleri üstlenmesini isteyen Ahmed Bican Efendi, onların neslinin kesilmesi halinde ise camiye imam olan zatın aynı zamanda müteveli olmasını istemiştir. Vakfa müteveli olacak kimsenin belirlenen şartlara riayet etmesini ve dükkânları istibdâl yani başka mülklerle değiştirmemesini kararlaştırmıştır. Camiye gelir

sağlayan dükkânların her seferinde üç seneden fazla kiraya verilmemesini bir başka ifade ile kira kontratlarının üç seneyi geçmemesini istemiştir. Böylece dükkanların her daim emsalleri gibi piyasadaki güncel rayiç fiyatlarla kiraya verilmesini sağlayarak vakfın gelir gider dengesini korumaya amaçlamıştır.

Vakfın sıhhat şartları konusunda Hanefi mezhebi fakihleri arasında bazı görüş ayrılıkları mevcuttur. Ebû Hanife'ye göre vakıf kuran kimse daha sonra bu tasarrufundan geri dönebilirken, İmam Yusuf'a göre vakıf kurulmasından, İmam Muhammed'e göre ise vakfedilen mülkün mütevelliyeye tesliminden sonra vakıftan geri dönülemez.³⁹ Bu sebeple diğer Osmanlı vakfiyelerinde olduğu gibi Ahmet Bican Camii vakfiyesinde de her üç imamın görüşleri doğrultusunda vakfın tesis edilerek geri dönülemez hale getirildiği kayıt altına alınarak tescil edilmiştir. Vakfiye kaydının hemen altında, kayıt esnasında mahkemede hazır bulunan kişilerden Şinilizâde Osman Nuri Efendi, Sâkıbiye medresesi müderrisi Seyyid Ahmed Lami Efendi, Urfa müftüsü el-Hac Abdüllatif Efendi ve Urfa kadı mahkemesi kâtiplerinden Hocazâde Salih Efendi ile diğer kâtip Mahmud Efendi'nin isimleri yer almaktadır.

Cami inşaatının tamamlanması ve vakfiyenin tescilini müteakip 20 Ramazan 1304 (12 Haziran 1887) günü Urfa Kadı Mahkemesi'ne müracaat eden Ahmed Bican Ağa, caminin imamet ve hitabet cihetlerine vakfiyede belirlediği şartlar gereği çocukları Ömer ve Osman'ın resmi olarak tayin edilmelerini talep etti. Ancak çocukları söz konusu vazifeleri ifa edemeyecek derecede küçük olduğundan bu görevler onlar adına geçici bir süreliğine vekaleten ifa edilmek üzere Urfa'nın Siverekli mahallesinden Mustafa oğlu Âşık Ahmed Efendi'ye tevcih edildi. Kadılık huzurunda icra edilen imtihanda Âşık Ahmed'in bu görevlere ehil olduğu tespit edilerek hem görevine başlaması hem de vazifesinin resmi olarak tevdi edildiği kayıt altına alınmış oldu.⁴⁰ Böylece hac yolculuğuna çıkmadan önce binasına muvaffak olduğu camiye görevli tayinini de gerçekleştiren Ahmed Bican Ağa, burada ibadetlerin düzenli bir şekilde yapılmaya başlanmasını da sağlamış oldu. Yukarıda ifade edildiği üzere vakfın tesisinden kısa bir süre sonra hac için kutsal topraklara giden Bican Ağa burada hakkın rahmetine kavuşmuştur. Suruç'ta yaptırdığı cami de banisine izafeten Ahmed Bican Camii şeklinde isimlendirilmiştir.

Evvela şunu ifade etmek gerekir ki Ahmed Bican Camii halihazırdaki mimari şeklini 2017 yılında tamamlanan restorasyon sonucunda almıştır. Bu son restorasyona değinmeden önce caminin restorasyon öncesi durumuna ve daha eski yıllarda geçirdiği tamiratlara kısaca temas etmekte fayda

39 M. Akif Aydın, *Kadı Sicillerinde İstanbul*, İsam Yayınları, İstanbul 2010, s. 63.

40 UŞS. d. 227, 272/257.

vardır. 1887 yılında tamamlanan camiinin 1940'lı yıllara kadar asıl halini koruduğu ancak bu dönemde ağaç direklerle örtülü son cemaat yeri ile doğu kanadındaki kısmın yıkıldığı tahmin edilmektedir. Yapıdaki izlere ve yerel sözlü kaynaklara göre doğu tarafta yıkılan kısmın yerine, muhtemelen ilk hali çarşı esnafına yetersiz geldiği için 1970'lı yıllarda bitişik nizam betonarme bir cami ve minare inşa edildi. Nitekim 1975 yılında çekilen bir fotoğrafta doğu taraftaki yeni caminin devam eden inşaatı görülmektedir (Bkz. Ek 4). Bu durumu teyit eden hususlardan biri de minare üzerinde yer alan kitabe idi. Nitekim kitabeye göre bu yeni minare 1972 yılında, Uşaklı Yusuf adlı bir minareci tarafından yapılmıştı.⁴¹ Aynı dönemde caminin güney doğu kanadındaki iki dükkâna ilave olarak batı doğu istikametinde yeni dükkanlar eklenmiştir.

Düzgün kesme taşlarla inşa edilmiş olan ve zaman içerisinde geçirdiği tadilatlarla kısmi değişimlere uğrayan caminin iç kısmı dikdörtgen yapıydı. İçten beşik tonozla, dışarıdan düz çatı ile örtülü olan yapı, kuzeyden bir son cemaat yeri ile birleşmekteydi. Doğru tarafında ise dikdörtgen bir ahşap kapı ile içeri girilmekteydi. Sade bir süslemesi bulunan caminin güneyden, kuzeyden ve batıdan ikişer demir parmaklı penceresi mevcuttu. Aynı şekilde caminin taş mihrabı süslemsizdi. Duvar içinden çıkılan minber, Urfa'daki pek çok camide olduğu gibi balkon şeklindedir. İlk hali 4.40x19.5 genişliğindeki cami, yaklaşık olarak 250 kişilik bir cemaat kapasitesine sahipti.⁴² Son cemaat yerinin batı duvarı sokağın şekline göre eğri inşa edilmişti. Cami avlusunun tek kapısı ise günümüzde kuzey-batı tarafındaki kapının yerindeydi.

Yukarıda geçtiği üzere vakfiyede caminin, Bican Ağa tarafından minareli şekilde inşa edildiği yer almaktadır. Bu durumda 1970'li yıllarda yapılan minarenin eski minare yerine yapıldığı ileri sürülebilir. Diğer yandan caminin kible duvarının orta ekseninde yedi basamakla çıkılan ve silindirik kaide üzerine altıgen kesitli altı adet küçük sütunu taşıyan küçük bir minare daha bulunmaktadır. Minber ya da Köşk minare tabir edilen bu kısım bir kubbe ile örtülüdür.⁴³ Ezanlık da denilen bu küçük yapı bu yıl meydana gelen Kahramanmaraş merkezli depremlerde yıkıldı. Dolayısıyla Bican Ağa'nın inşa esnasında yaptırdığı minarenin, fotoğraflara yansıyan ve sonradan yıkılan minare mi olduğu yahut caminin üstündeki kubbeye örtülü kısımdan mı ibaret olduğu anlaşılmamaktadır.

41 Ahmet Bican Cami Restorasyon Raporu, Haz. M. Uğur Beyazgül.

42 *2011-2014 Stratejik Plan*, Suruç Kaymakamlığı İlçe Milli Eğitim Müdürlüğü, Suruç 2010, s. 17.

43 Ebru Elpe, "Kayseri Yapıları Örneğinde Köşk Minareler", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl 2, Sayı 8, Aralık 2014, s. 482.

Ahmed Bican Camii, 1975'te doğu tarafına yapılan yeni betonarme camiden sonra bakımsız kaldı. 1990'lı yıllarda tamamen kullanılamaz duruma gelerek işlevsiz bir hal aldı. 1996 yılında Suruç Kaymakamlığının öncülüğünde Köylere Hizmet Götürme Birliği'nin destekleriyle kapsamlı bir tamirat yapıldı. Yapının büyük çapta onarıldığı bu restorasyonda, kaplama malzemesi yenilenerek cami tekrar ibadete açıldı.⁴⁴ Nihayet 16.03.2006 tarih ve 4 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Yüksek Kurulu kararı ile tescillenerek koruma altına alındı.

Yakın zamana kadar eski geleneksel mimarisini muhafaza eden Ahmed Bican Camii, mevcut halini 2017 yılında tamamlanan restorasyon sonucunda aldı. Bu restorasyon Kültür ve Turizm Bakanlığı Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 28.06.2017 tarih ve 2636 sayılı kararı doğrultusunda Şanlıurfa Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından gerçekleştirildi. Restorasyon kapsamında caminin doğu tarafında kalan betonarme cami ile kuzey kısmındaki dükkân, imam odası, abdest alma yerleri ve güney cephedeki dükkânlar dahil bütün betonarme eklentiler yıkıldı. Doğu tarafında yıkılan betonarme caminin yerine yapılan eklenti ile eski cami doğu batı yönünde genişletildi. Böylece caminin bitişiğine sonradan inşa edilen yeni cami, bu restorasyonda ortadan kaldırılmak suretiyle her iki cami, birleştirilmiş oldu. Son cemaat yerinin üstündeki betonarme tabaka kaldırılarak ahşap kirişleme yapıldığı gibi damın tesviye ve yalıtımı sağlanarak üzerine yonu taşı döşendi. Avlunun kuzey tarafındaki yıkıntının yerine ise yeni dükkanlar, lavabolar, imam odası ve kadın mescidi inşa edildi. Avludaki şadırvan üstüne ahşap çatı yapılarak üzeri kurşunla kaplandı. Aynı süreçte harim ve son cemaat zeminine taş ve üstüne ahşap döşeme yapımı, caminin kuzey cephesine çörten yapımı, pencerelere lokmalık parmaklık takılması, avlu duvarı üzerine demir korkuluk yapımı, avlunun taş ile döşenmesi gerçekleştirildi. Diğer birçok tadilat ve onarımın yanı sıra caminin mevcut minaresi temizlenerek boyandı ve caminin aydınlatma, ısıtma, soğutma, seslendirme gibi alt yapı tesisatları tamamıyla yenilendi.⁴⁵

Sonuç

Kürküüzâde Ahmed Bican Ağa, 19. yüzyıl Urfa eşrafının önemli simalarındandır. Şehir merkezinde Bican Ağa'nın adıyla anılan iki hanın mevcudiyeti, onun şehrin iktisadi ve kültür hayatına etkisini gösteren kayda değer ayrıntılardır. Babası Osman Ağa'dan devraldığı maddi serveti farklı

44 Erdal Eser, "Ahmed-i Bican Camii", *Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları*, Ed. Aynur Durukan, Ankara 1999, 280.

45 Şanlıurfa Vakıflar Bölge Müdürlüğü Onarım Sonrası Raporu (Mustafa Alpay-Derya Ak Alpay)

alanlarındaki ticari faaliyetleriyle daha da büyütmenin yanı sıra varlıklı birçok Osmanlı insanı gibi hayır yapmaktan da geri kalmamıştır. Günümüze ulaşan kitabe, Kadioğlu mahallesi 12 Eylül caddesi üzerinde yer alan Kutbeddin Camii'nin son cemaat yerinin kendisi tarafından tamir ettirilerek yükseltildiğini ortaya çıkarmıştır. Yine Birecik yakınlarındaki Sacur Suyu üzerine kendi maliyle yaptırdığı köprü sayesinde Halep ve Bağdat cihetlerine gidip gelen postaların ve yolcuların ulaşımı daha kolay hale gelmiştir. Bu son hizmeti sebebiyle devlet tarafından kendisine İstablî amire nişanı takdim edilmesi de vakfiye düzenlemeden yapılmış olan bu hayırların önemli bir belgesini teşkil etmektedir.

Bican Ağa en büyük vakıf eserini vefatından kısa süre önce Suruç merkezinde inşa ettirdi. 1887 senesinde dönemin hükümet konağı bitişiğine yaptırılan ve varlığını günümüze kadar devam ettiren yapı, bani adını taşıyan Ahmed Bican Camii'dir. Varlıklı birçok eşrafın cami gibi görünür hayır eserlerini yaşadığı mahalle veya muhitte inşa ettirmesine mukabil Bican Ağa'nın Urfa şehir merkezi yerine Suruç'u tercih etmesi dikkat çeken bir husustur. Hem ailesinin hem de Bican Ağa'nın Suruç ile özel bir bağı tespit edilmemesi dikkate alındığında bu tercihinin gerekçesi 19. yüzyıl sonlarında Suruç merkezinde ibadet için esaslı bir camiye olan şiddetli ihtiyaçtan kaynaklanmış olmalıdır. Zira vakıf eserler açısından oldukça fakir olan Suruç'ta bu dönemde caminin inşa edildiği muhitte Ulu Camii dışında herhangi bir ibadet yeri mevcut olmadığı gibi Ulu Camii'nin dahi kullanılıp kullanılmadığı bilinmemektedir. Bican Ağa camiyi inşa ettirdikten sonra beş dükkân vakfederek gelirlerini tamamıyla caminin ihtiyaçları ve görevlilerine tahsis etti. Aynı şekilde belirlediği imamet, hitabet, tevliyet ve müezzinlik cihetlerine görevli tayinlerini sağlayarak, vefatından kısa zaman önce, varlığı günümüze kadar gelen önemli bir sadaka-i cariye bırakmış oldu. Birkaç ay sonra hac farızası için kutsal topraklara gitti ve kısa süre sonra Mekke'de vefat edince oraya defnedildi. Cumhuriyet döneminde çeşitli tamiratlar geçiren cami cemaate yetersiz gelmesi üzerine yanına 1975'te yeni bir cami daha yapıldı. 1996 yılında Suruç Kaymakamlığının öncülüğünde tamir edilen Ahmed Bican Camii son olarak 2013-2017 yılları arasında Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün katkılarıyla yanındaki cami ile birleştirilmek suretiyle genişletilerek restore edildi. Söz konusu cami hâlihazırda Suruç ilçesinin önemli ibadet mekânlarından biri olarak kullanılmaya devam edilmektedir.

Kaynakça

1. Arşiv Kaynakları

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivleri (BOA), İrade, Dahiliye (İ. DH). 899-71526.

Urfa Şer'iyye Sicili Defteri (UŞS) d. 204, 206, 208, 218, 219, 220, 221, 222, 225, 227.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), Vakıf Defteri (VKE. d.) 2167, 171-91.

2. Matbu Eserler

2011-2014 *Stratejik Plan*, Suruç Kaymakamlığı İlçe Milli Eğitim Müdürlüğü, Suruç 2010.

Akalın, Müslüm, "Urfa'da Kürkçüoğlu Ailesi", *Şanlıurfa Kültür Sanat Tarih ve Turizm (ŞURKAV) Dergisi*, 2022, Sayı 42, ss. 28-37.

Alpay, Bedri, *Şanlıurfa Şairleri*, Dal Yayıncılık, Şanlıurfa 1986.

Aydın, M. Akif, *Kadı Sicillerinde İstanbul: XVI. ve XVII. Yüzyıl*, İsam Yayınları, İstanbul 2010.

Ahmet Bican Cami Restorasyon Raporu. (Haz. M. Uğur Beyazgül).

Elpe, Ebru, "Kayseri Yapıları Örneğinde Köşk Minareler", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl 2, sayı 8, Aralık 2014, ss. 477-493.

Eser, Erdal, "Ahmed-i Bican Camii", *Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları*, Ed. Aynur Durukan, Ankara 1999, 279-282.

Halep Vilayet Salnamesi, H. 1300.

Halep Vilayet Salnamesi, H. 1302.

Halep Vilayet Salnamesi, H. 1303.

Karakaş, Mahmut, *Şanlıurfa Mezar Taşları*, Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Konya 2012.

Kürkçüoğlu, A. Cihat, *Yıldız Albümlerinde Urfa*, Harran Üniversitesi Yayınları, Şanlıurfa 2009.

_____, "Şanlıurfa (Mimari)", *DİA*, İstanbul 2010, C. 38, ss. 343-346.

_____, "Dini Mekânlar: Camiler", *Geçmişten Günümüze Şanlıurfa'da Dini Hayat*, edt. Yusuf Ziya Keskin, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2011, ss. 97-156.

_____ ve Kürkçüoğlu, S. Sabri, *Şanlıurfa Çarşıları-Hanları ve El Sanatları*, Şanlıurfa Belediye Başkanlığı Kültür Yayınları, Ankara 2011.

Özme, Adil, *Urfa (Merkez) Hanları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2000.

Şanlıurfa Vakıflar Bölge Müdürlüğü Ahmet Bican Camii Onarım Sonrası Raporu (Mustafa Alpay-Derya Ak Alpay)

Taş, Yasin, *Osmanlı Döneminde Urfa'da Sosyal Hayat (Mahkeme Kayıtlarına Göre 1850-1900)*, Hiper yayın, İstanbul 2019.

Ek 1: Ahmed Bican Camii Vakfiyesi

(UŞS. d. 227, 270/256)

Subhâneke Allahumme ve bi-hamdike ya-men bi-yedihi'l-hayr ve'l-cûd ve te'âlâ cedduke ya-vâcibe'l-vücûd ve celle senâuke ya-gâye-i kullü maksûd ve lâ-ilahe gayrûke ya fâize'l-cûd sallî ve sellim alâ nebiyyike medînetü'l-ilm ve hazînetü'l-hilm seyyidinâ Muhammedini'l-mu'allim turûkı'l-hayrâti ve'l-hasenât ve alâ âlihi ve sahbihi ellezîne sa'û fi-teksîr-i merâsimi'l-meberrât emmâ ba'd bu kitâb-ı miskîn-i nisâbın tahrîrine ba'is ve bâdî ve bu gabirîn-i nikâbın imlâ ve tastîrine mûcibu dâ'î oldur ki Haleb vilâyeti celîlesi dâhilinde merkez livâ bulunan Urfa'nın Câmî-i Kebîr mahallesi sâkinlerinden ve tebe-i Osmaniyeden Kürkçüzâde izzetlü Ahmed Bican Efendi bu gülşen-i dünyânın hazâmı ve sebzezarının meclîsi fânî olmağla eşcârı nâ-payidâr ve esmâri bî-karâr olduğunu mülâhaza kılıp bülbülü hazân dide-i ruh-ı kafes tenden teyerân ve riyâz-ı cinânda aşiyân tutmadan es-sadakatü fidyetün li'l-meâsi yevme yü'hazü'l-mücrimüne bi'n-nevâsi mefhûmuna âlim olup eşcâr-ı hayrâtın semerâti dâime ve bahâr-ı hasenâtın ezhârı bâkiye olmağla hulûs-ı niyet-i sâdıkâ ve safâ-yı tavîyyet-i hâlisa ile medîne-i mezkûre mahkeme-i şer'îyesinde mün'akid meclîs-i şer'î mu'âli-i ukûdda vakf-ı âtiyü'l-beyânı li-ecli't-tescîl mütevellî ta'yîn eylediği Urfa'nın Nimetullah Bey mahallesi sâkinlerinden ve tebe-i Osmaniyeden Müftizâde Mehmed Şafî bin el-Hâc Abdüllatif Efendi mahzarında cemi'-i tasarrufât-ı şer'îsi câiz ve teberru'âtı mer'îsi nâfiz olduğu halde ikrâr-ı sahîh-i şer'î ve i'tirâf-ı sarîh-i mer'î edüp Urfa'ya mülhâk Suruç kazâsında kâin Eski Suruç karyesinde Hükümet Konağı ittisalinde avn-ı inâyet-i bâri ve rehber-i ruhâniyet-i peygamberi ile yeniden binâ ve inşâ ve itmâmına muvaffak olduğum altı kol üzere bir bâb câmi'-i şerîf ve bir minâre ve havşında imâm efendiye mahsûs bir hücre ve su kuyusu ve helahâne ve havluyu müştamil bulunan câmi-i mezkûreyi dahi yedimde mülk ve hakkım olup kıbleten tarik-i âm ve garben diğerk mülk dükkânım ve şarken Mahmud Efendi bin Mersavî Molla Mehmed bin Hasan'ın mülk dükkânı ve şimâlen câmi'-i şerîf-i mezkûr ve yine karye-i mezbûrede vâki' kıbleten tarik-ı âmm ve garben câmi'-i şerîf-i mezkûr ve şarken diğerk mâlik olduğum dükkân ve şimâlen câmi'-i mezkûr havlusu ile mahdûd bir bâb dükkân ve yine karye-i mezbûrede vâki' kıbleten arsa-i hâliye ve garben Hâfız Mustafa bin Aloş bin Abdullah dükkânı ve şarken Hacı Hızırzâde Süleyman bin Hacı Mehmed dükkânı ve şimâlen tarik-i âmm ile mahdûd bir bâb dükkân ve yine karye-i mezbûrede vâki' kıbleten tarik-i âmm ve garben diğerk mâlik olduğum dükkân ve şarken câmi'-i şerîf-i mezkûr ve şimâlen câmi'-i şerîf havlusu ile mahdûd bir bâb dükkân ve yine karye-i mezbûrede vâki' kıbleten tarik-i âmm ve garben İbrahim Aşıkî ile ma'rûf İbrahim dükkânı ve şarken diğerk mülk dükkânım ve şimâlen câmi'-i

mezkûr havlusu ile mahdûd bir bâb dükkân ki cem'ân hudûd-ı mezkûre ile mahdûd beş bâb mülk dükkânlarımı etyâb-ı mâl ve enfes-i mâlımdan ifrâz ve kemâl-i imtiyâz edüp hasbetallahü'l-müte'âl ve taleben li-merdâtihi fiküllî'l-ahvâl vakf-ı sahîh-i şer'-i müebbed ve habs-ı sarîh-i mer'-i muhalled ile vakf ve habs edip şöyle şart ve ta'yîn eyledim ki câmi'-i mezkûrda evkât-ı hamse-i mefrûda ve salât-ı cum'a ve ideyn edâ ve ifâ oluna ve mezkûr beş bâb dükkânlar dahi icâre-i vâhîde-i sahîh-i şer'î ile âhara icâre edilip senevî hâsıl olunan gallesinden evvelâ câmi'-i mezkûr ve dekkâkîn-i mezkûrelerin lâzım gelen mahallerinin mütevellî ma'rîfetiyle ta'mîr ve termîmine sarf oluna ve mütebâki gallesi dahi on beş sehmi itibariyle iki sehmi mütevellîye vazîfe verile ve beş sehmi dahi câmi'-i mezkûrede evkât-ı hamse-i mefrûdayı edâ ve ifâ eden imâma vazîfe verile dört sehmi dahi câmi'-i mezkûrda hitâbet eden zâta vazîfe verile ve iki sehmi dahi müezzin vazîfesine verile ve iki sehmi dahi câmi'-i mezkûrunun masârifat-ı müteferrika-i lâzımesine sarf oluna ve ileride varidâtı masârifâtından fazla oldukça fazla-i mezkûre cem' olunub vakf için akâr alınıp vakf-ı şerîf-i mezkûruma zam ve ilâve oluna ve imâmet cihetine dahi sulbi oğlum Ömer vazîfe-i mu'ayyene-i merkûme ile mutasarrıf ola ve hitâbet cihetine diğer sulbi oğlum Osman vazîfe-i mu'ayyene-i merkûme ile mutasarrıf ola ve ba'de vefâtimâ evlâd-ı evlâd-ı evlâd-ı evlâdının zükûrunun içlerinden a'lâmı babaları cihetlerine mutasarrıf olalar ve nefis-i nefsem hayâtta oldukça mezkûra kendim mütevellî olup şurût ve kuyûduma riâyet edem ve ba'de vefâti sulbi oğlum Ömer mütevellî ola ve Ömer vefât ederse evlâd-ı evlâd-ı evlâd-ı zükûrunun erşed ve ekberi batnen ba'de batnin ve karnen ba'de karnin mütevellî olalar ve oğlum Ömer'in nesli el-'iyâzu billahi te'âlâ münkariz olur ise karındaşı Osman'ın evlâd-ı evlâd-ı evlâd-ı zükûrunun erşed ve ekberi kezâlik batnen ba'de batnin mütevellî olup şurût ve kuyûduma riâyet eyleyeler ve el-'iyâzu billâhi te'âlâ merkûmân Ömer ve Osman'ın evlâd-ı evlâd-ı evlâdının nesli bil-külliyete münkariz olur ise evlâd-ı sulbümnden Ali Rıza ve Bekir'in evlâd-ı evlâd-ı evlâd-ı zükûrunun erşed ve ekberi vech-i şurûh üzere tevliyet ve imâmet ve hitâbet cihetlerine ta'yîn ve mutasarrıf olalar ve evlâd-ı sulbiyelerim ne'ûzu billâhi te'âlâ min-kahri'l-elfâz bil-külliyete münkariz olurlar ise karındaşlarım müteveffâ Abdurrahman ve Müslüm Efendi'nin evlâd-ı evlâd-ı evlâd-ı karındaşım zükûrunun erşed ve ekberi vech-i şurûh üzere batnen ba'de batnin mütevellî olalar ve karındaşım evlâdları dahi külliye münkariz olurlar ise câmi'-i mezkûra imâm olan zât mütevellî olup şurût ve kuyûduma riâyet edeler ve dekkâkîn-i mezkûrları istibdâl etmeyeler ve hilâf-ı şer'î üç seneden ziyâde icâre vermeyeler deyü hitâm-ı encâm ve dekkâkîn-i mahdûd-ı mezkûrları fâriğan anî-ş-şevâğil mütevellî-i mûmâ-ileyh Mehmed Şafi Efendi'ye teslîm ol-dahi sâir mütevelliyânı evkâf gibi bürhete mine'z-zaman mutasarrıfım dedikte

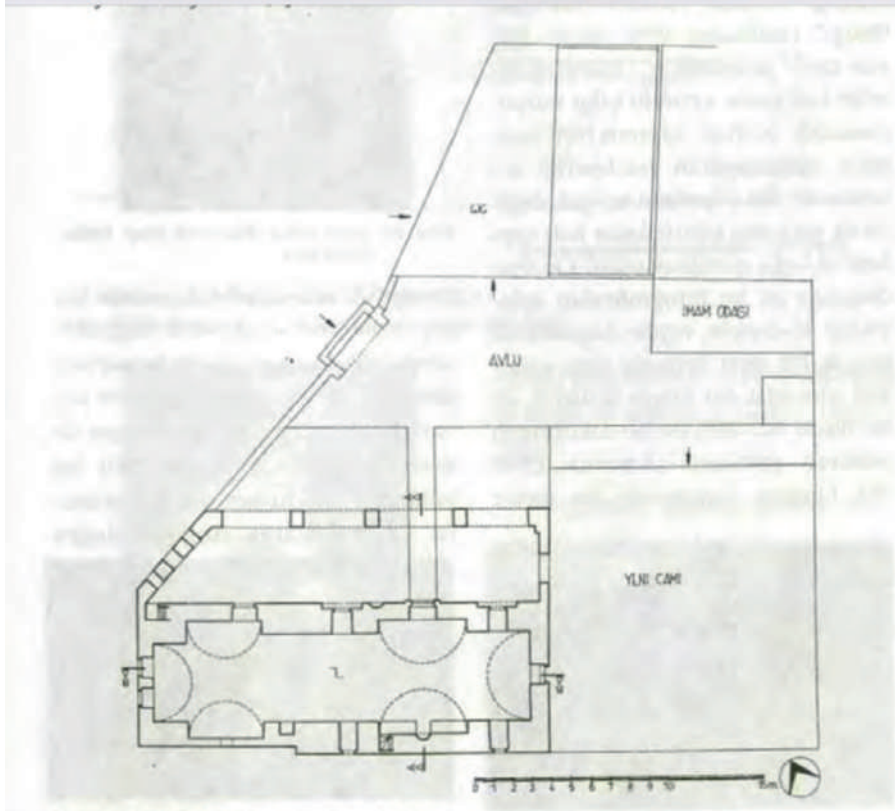
gıbe't-tasdîki's-şer'î vâkıf-ı mûmâ-ileyh kelâmını semt-i âhara sârif olup vakf-ı akâr İmâm-ı Azam ve hüâm-ı efhâm Ebû Hanîfete'l-kûfi hazretleri katında menzile-i ariyette olmağla rücû'-ı meşrû' ve İmâm Muhammed bin Hasan eş-Şeybanî katında menâfi'-i vakf nefisine meşrû' olmağla vakf-ı bâtl olduğuna binâen vakf-ı mezbûrdan rücû' ve dekkâkîn-i mahdûd-ı mezkûrları kemâ evvel mülküme istirdâd ederim diyecek mütevellî-i mûmâ-ileyh cevâb-ı tasaddi edüp eğerçe hâl-i sebt olunan minvâl-ı muharrer üzere olduğu câ-yi işğâl değildir lakin ârif-i samedân-i Ebû Yusuf eş-şehîr bi'l-imâm es-sânî hazretleri katında vâkıf mücerred vakeftü demekle ve İmâm Muhammed eş-Şeybanî hazretleri katında teslimi ile'l-mütevellî olmağla vakf-ı mezbûr sahîh ve lâzım oldu deyü redd ve teslimden imtinâ' ve mûcibince müterâfi'ân ve her biri fasl ve hasmı tâlibân olduklarından kibel-i şer' den tarafeynin arasında nizâ ve mubtıl-ı hayr olmakdan hazer olunup âlimen bil-hilâfi'l-cârî beyne'l-eimmeti'l-eslâf vakf-ı mezbûrları sahîh ve luzûmuna hüküm olunmağın min-ba'd vakf-ı mezbûr sahîh ve lâzım oldu fe-men beddele ba'de mâ-semi'û fe-innemâ ismühû ale'l-lezzîne yubeddilüne ennallahe semî'ûn alîm ve ecrü'l-vâkıfu ale'l-hayyü'l-cevâdü'l-kerîm cerâ zalike ve hurrire fi'l-yevmi'l-hâmis min şehr-i Ramazani'l-mübârek li-senete rabi' ve selâse mietin ve elf.

Şuhudü'l-hal:

Urfa eşrâfi hanedânından Şinlizâde Osman Nuri Efendi, Umdetü'l-muhakkikîn ve'l-müderrisîn es-Seyyid Ahmed Lami Efendi el-müderris bi-medreset-i Sâkıbiye, Umdetü'l-fudelâ ve'l-muhakkikîn el-müftü ba-Urfa faziletli el-Hâc Abdüllatif Efendi, Kâtib-i mahkeme-i şer'iyye Hocasâde Salih Efendi, Kâtib-i mahkeme-i şer'iyye Mahmud Efendi.

Ek 2: Suruç Ahmed Bican Camii'nin Restorasyon Öncesi Hali Rölöve

(Erdal Eser, "Ahmed-i Bican Camii", *Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale'deki Taşınmaz kültür Varlıkları*, Ed. Aynur Durukan, Ankara 1999, s.279)

Ek 3: 1975 yılında Ahmet Bican Camii batı cepheden görünümü, güneydeki köşk minaresi ve caminin doğusuna bitişik betonarme yeni caminin inşaatına henüz başlandığı

(Fotograf: Osman Aziz Yeşil, 1975, EĞİTEK Arşivi)

Ek 4: Ahmed Bican Camii 2017 Restorasyonu Öncesi Kuzey-batı kapıdan görünüşü

Ek 5: Ahmed Bican Camii 2017 Restorasyonu Öncesi Kuzeyden görünüşü

EK 6: Ahmed Bican Camii 2017 Restorasyonu Sonrası Kuzey-Batıdan görünüşü

Ek 7: Ahmed Bican Camii 2017 Restorasyonu Sonrası Kuzey-Doğudan görünüşü

Ek 8: Ahmed Bican Efendi'nin Yaptırdığı Sacur Köprüsü İnşaatı
(Cihat Kürkçüoğlu Arşivi)

Ek 9: Sacur Köprüsü
(Cihat Kürkçüoğlu Arşivi)

Eyyübî Soyunun Gölgesinde Kalmak: Memlûk Devleti'nin Oluşum Yıllarında Sultanın Meşruiyeti Meselesi

Yusuf Ötenkaya¹

Özet

Mevcut Memlûk literatürünün temel argümanına göre Memlûk Devleti'nin müstakil bir devlet olarak ortaya çıkmasını sağlayan hadiseler Haçlı ve Moğol istilalarına dayanmaktadır. Bu yıkıcı olayların neden olduğu boşluk hâli başarılı bir şekilde Memlûklar tarafından doldurulmuştur. Ancak buna rağmen Memlûk Devleti'nin oluşum yıllarında Eyyübî soyunun gölgesinde kaldıkları bilinen bir gerçektir. Devletlerini meşru bir zeminde inşa ederken aynı zamanda Eyyübîler ile mücadele içerisinde olmuşlardır. Bu mücadeleler büyük oranda Dımaşk Meliki en-Nâsir Yûsuf ile olan çekişmelere dayanmaktadır. Diğer taraftan Memlûklar Eyyübîlere karşı yapılan savaşları Abbâsî Halifeliği'nin naibi sıfatı ile yapmışlardır. Stratejik bir hamle yaparak mevcut meşru unsura karşı daha üst siyasal-dinî gücün meşruiyetinden istifade etmişlerdir. Fakat bununla birlikte Sâlihiyye-Bahriyye ümerasının bir taraftan devlet idaresini şekillendirmeleri diğer taraftan da kendi içlerinde anlaşmazlık yaşamaları ümera arasında dahilî sorunlara neden oluyordu. Nitekim Sâlihiyye mensuplarının Eyyübî soyunun pasifize edilmesine şiddetle karşı çıkarak çevredeki Eyyübî meliklerine iltica ettikleri görülmektedir. Dolayısıyla Memlûklar'ın oluşum yıllarında Eyyübî soyunun meşru bir güç unsuru olarak kalmaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu çalışmada Memlûklar'ın devletleşmesine yol açan hadiseler ele alınmakla birlikte Eyyübî soyunun geçici olarak nasıl kullanıldığı ortaya konulacaktır. Bunu gerçekleştirirken dönemin kronikleri merkeze alınacak ve tarihsel olduğu kadar sosyo-psikolojik bir yöntem takip edilecektir.

Giriş

Memlûklar'ın devlet anlayışları toplumun ön kabulleri ve değer yargılarından bağımsız değildir. Oluşum yılları dahilinde Eyyübî soyunun

1 Arş. Gör. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü. orcid.org/0000-0001-6721-4888.

gölgesinde kalmaları, önce kadın bir melik tayin edip daha sonra bundan siyasi-dini gerekçelerle vazgeçmeleri, nüfuz sahibi seçkin emîrlerin belirleyicilikleri, velihaht tayin ederek sultanlığı tek soyda devam ettirme uğraşları, *mülk*ün akim olduğu iddiasının ortaya atılarak tek soyluluğun (memlûk rejimi) öne çıkarılması, gasp yolu ile iktidarın ele geçirilmesi, adalet söyleminin prensip olarak kabul edilmesi vb. yaklaşımları bu alana hasredilmiş pek çok çalışmada görmek mümkündür. Tüm bu yaklaşım biçimleri birbirinden tefrik edilerek incelendiğinde ya da yalnızca devlet anlayışları sadedinde birkaç sınırlı yaklaşımın dikkate alınması neticesinde çelişkilerle karşılaşılacağı su götürmez bir gerçektir. Dolayısıyla bu sorunun önüne geçmek amacıyla tarihsel verilere sosyo-psikolojik yöntemle yaklaşılması zorunluluk arz etmektedir. Zira Memlûk Devleti'nin oluşumu meselesine sosyo-psikolojik yöntemle yaklaşıldığında devleti oluşturan memlûk hiziplerinin esas dertlerinin planlı bir adımla devlet inşa etmekten ziyade kendi varlıklarını koruyarak hayatta kalma iç güdüsüne dayandığı anlaşılacaktır. Bu bakımdan kurulan siyasal erkin yalnızca güç/iktidar ile ilişkili olmadığı aynı zamanda meşruluğa da dayalı olduğu görülmektedir. Bu meşruiyetin kaynağı bir taraftan Haçlı ve Moğollar ile yapılan savaşlara diğer taraftan da mevcut iktidarı elinde tutan Eyyûbîler'in parçalanmasına dayanmaktadır.

Bu çalışmada ise spesifik olarak Memlûk Devleti'nin oluşum yıllarına tesadüf eden dönemde Mısır ümerasının Eyyûbî soyunun ardında kalmalarının gerekçeleri ele alınarak bu durumun meşruiyet meselesi ile ne denli ilişkili olduğu tartışılacaktır. Aynı zamanda Memlûk Devleti'nin kuruluş yılları dahilinde Eyyûbî soyunun ardından kalmak, ona vekalet etmek ya da Abbâsî Halifeliği'nin naibi konumunda olunduğunu belirtmek bir tercihten ziyade zorunluluk olarak öne çıkarılacaktır. Bu durum, iktidarın benimsenmesinin yalnızca askerî güçten ibaret olmadığını, oluşmaya başlayan siyasal gücün henüz meşruluğunu elde edemediğini ve mevcut yetkeyi elinde tutan unsurların (Eyyûbîler) belirleyiciliğini göstermektedir.

1. Memlûk İktidarının Oluşumunun Arka Planı

Memlûk Devleti'nin oluşum yıllarına tesadüf eden tarihsel gelişmeler dikkate alındığında soy odaklı devlet anlayışının genelgeçer bir durum arz ettiği söylenebilir. Bunun yanı sıra iktidar fiilen Sâlihiyye-Bahriyye'nin elinde olmasına rağmen kendi içlerinden birini sultanlığa getirmekten ziyade arka planda kalmayı tercih etmişlerdir. Esasında bu durum onların kendi içlerinde hemfikir olmadıklarını, bazı hususlarda anlaşmazlıklara düştüklerini göstermektedir. Nitekim Eyyûbî Devleti'nin son zamanlarında sultan tayin edecekleri kişi hususunda anlaşmazlıkların yaşanması bir taraftan devletin meşruiyet meselesi ile irtibatlıyken diğer taraftan da Sâlihiyye-Bahriyye'nin

iktidar mücadelesine dayalıdır. Nitekim el-Melikü's-Sâlih Eyyûb'un (637-647/1240-1249) vefatı sonrasında Sâlihiyye'nin el-Melikü'l-Muazzam Turanşah'ı (ö. 648/1250) sultanlığa taşıması saltanatı kontrollü olarak kendi ellerinde tutmak istemelerinin bir neticesidir.

Mansûra ve Fariskûr Savaşları'nın ardından Turanşah yönünü kendisi için tehdit unsuru olarak gördüğü kimselere çevirmişti. İlk olarak el-Melikü'l-Mugis Ömer'i (647-661/1249-1263) tutuklatıp Şevbek'te hapsedmişti. Akabinde bu durumdan endişe duyarak Mısır'dan Şam'a kaçan el-Melikü's-Said Fahreddin Hasan'ı Dımaşk Naibi Cemaleddin İbn Yağmur'a ihbar ederek tutuklatmıştı. Bunun ardından Şecerüddür'ü (ö. 655/1257) tehdit edip babasından kalma ne kadar mal varsa kendisine teslim etmesini istemişti.² Aynı zamanda babasının memlûklarına karşı (Sâlihiyye-Bahriyye) temkinli hareket ederek onların yerine kendisine eşlik eden memlûkları getirmeyi amaçlamıştı. Nitekim Tavâşî Mesrûr'u üstâdâr, Tavâşî Sabih'i emîrî candar olarak atamıştı.³ Bu durum Melik Turanşah'ın haricî olarak kendisine alternatif teşkil edebilecek Eyyûbî kökenli aile fertlerini pasifize etmeye çalışmasının yanı sıra dahilî olarak da Sâlihiyye-Bahriyye memlûklarını ortadan kaldırarak yegâne sultan olmak arzusunda olduğunu göstermektedir. Sâlihiyye-Bahriyye memlûkları hemen her hususta ittifak hâlinde değillerdi. Dönemin kroniklerinden anlaşıldığı kadarıyla Turanşah'ın esas düşmanlığının Bahriyye olduğu bilinmesine rağmen bunu genelleyip Sâlihiyye'den olanlar üzerinde de baskı kurmak istemesi ya da en azından onların yerine kendi hizbini önemli mevkilere getirmeye çalışması Turanşah meselesi üzerinde Sâlihiyye-Bahriyye'nin ortak hareket etmesine neden olmuştu.

Turanşah'ın Bahriyye'ye karşı düşmanlığının nedeni Atabek Fahreddin Yusuf İbn Şeyhü's-şüyûh'un (ö. 647/1250) devlet içerisinde otorite hâline gelmesiydi. Nitekim Nüveyrî'ye göre Melik Sâlih Eyyûb'un vefatından sonra Atabek Fahreddin Yusuf idareyi doğrudan kendi eline alarak çeşitli tayin ve ikta tevziyatını uhdesinde tutmuştu. Süreç dahilinde elde ettiği güç sayesinde ordu içerisinde bazıları onu melik yapmak istemiş fakat Atabek Fahreddin bundan imtina etmişti.⁴ Dolayısıyla Turanşah, Bahriyye'nin elde ettiği gücün farkında olarak bu durumdan rahatsızlık duymuş olabilir. Ya da en azından tesis etmek istediği mutlak otorite karşısında Bahriyye'yi tehdit unsuru olarak görmüş olabilir. Bu durum aynı zamanda Bahriyye'nin nüfuzunun ne derece arttığını da göstermektedir. Atabek Fahreddin Yusuf'un sahip olunan

2 Takiyyüddin Ahmed b. Ali el-Makrizî, *es-Sülûk li-ma'rifeti düvelî'l-mülûk*, thk. Muhammed Abdülkadir 'Ata, (Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997), 1/456.

3 Şihabeddin Ahmed b. Abdülvehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi finûni'l-edeb*, thk. Necip Mustafa Fevvâz-Hikmet Keşli Fevvâz (Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004), 29/233.

4 Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 29/219.

bu güce rağmen meşruiyet problemi nedeniyle melikliğe kalkışmadığı anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan Sâlihiyye-Bahriyye ise Melik Turanşah'ın tasallutuna karşı sabırla hareket etmekteydi. Onun ancak kendileri sayesinde tahta çıktığını hatırlatıyorlar ve Mansûra Savaşı'nda kritik bir rol oynayıp mücahid olarak hareket etmeleri hasebiyle sultandan taltif bekliyorlardı. Fakat hakları teslim edilmek şöyle dursun, Bahriyye'ye yönelik ciddi anlamda kovuşturma başlatılmıştı.⁵ Muazzam Turanşah açıktan babasının memlûklarıyla sürtüşmeye başlayıp onlara karşı temkinli davranmaktaydı. Bu arada seçkin emîrleri devlet kademesinden uzaklaştırıp onların yerine kendisine eşlik eden Muazzamiyye memlûklarını çeşitli mevkilere getirdi. Bu durum Bahriyye'nin ikta gelirlerinin de azalacağı anlamına geliyordu. Aynı zamanda Mansura Savaşı'nda şehit olan Atabekü'l-asâkir Fahreddin İbn Şeyh'in memlûklarını da kendi memlûkları arasına dahil ederek muhaliflerini bölmeye çalıştı.⁶ Gelinen bu son aşamada Bahriyye memlûkları, onun öldürülmesi dışında huzura eremeyecekleri kanaatinde oldular.⁷ Nitekim Turanşah, Fâriskur'da tahta çıktığında Baybars el-Bundukdârî onun huzuruna çıkıp öldürmek amaçlı kılıcıyla darbe indirmiş ancak bunda başarılı olamayıp elinden kaçırmıştı. Turanşah Burcülhaşb'a çıkmış ve *beni kim yaraladı* diyerek bağırmişti. Orada bulunanlar da *Haşhaşiler!* diye cevap vermişlerdi. Fakat kendisi, *vallahi beni yaralayan Bahriyye'den başkası olamaz*, demişti. Bahriyye memlûkları, Turanşah'ın yanına gitmiş ancak Turanşah yaralı vaziyette burçların tepesine kadar çıkmıştı. Onun bulunduğu yeri ateşli ok yağmuruna tuttular ve o da sonunda burçların tepesinden kendisini Nil Nehri'ne atmak durumunda kaldı. Kendisini yakalamaya gelen Bahriyye memlûklarına, *beni bırakın, sultan olmak istemiyorum*, dese de katledilmekten kurtulamadı.⁸ Dolayısıyla Sâlih

-
- 5 Abdülaziz Huvaytır, *Baibars The First: His Endeavours and Achievements*, (London: The Green Mountain Press, 1978), 10; Mustafa M. Ziyade, "The Mamluk Sultans to 1293", *A History of the Crusades*, ed. Robert Lee Wolff vd. (London: The University of Wisconsin Press, 1969), 2/740.
- 6 Robert Irwin, *The Middle East in the Middle Ages: The Early Mamluk Sultanate 1250-1382* (Carbondale: Southern Illinois University Press, 1986), 21-22; Kasım Abduh Kasım, *Asru Selâtini'l-Memâlik et-tarihü's-siyasi ve'l-ictimâi* (el-Haram: Aynü li'd-Dirâsâti ve'l-Buhûsi'l-İnsaniyye ve'l-İctimâiyye, 1998), 32.
- 7 Muhammed Cemâleddin Sürür, *ez-Zâbir Baybars ve hadârati Mısr fî asrihi* (Kahire: Darü'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1938), 35.
- 8 Makrizî, *Sülûk*, 1/457-458; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî abbâri'l-beşer*, thk. Mahmûd Deyyûb, (Beyrut: Yaymevi yok, 1997), 3/141; Zeyneddin Ömer b. Muzaffer eş-Şahin bi-İbni'l-Verdi, *Târihu İbni'l-Verdi*, (Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996), 2/178; Ziyade, "The Mamluk Sultans to 1293," 740; Abdü'l-Mün'im Mâcid, *et-Tarihü's-siyâsi: li-Devleti Selâtini'l-Memâlik fî Mısr dîrâseti tabliyye li'l-İzdihâr ve'l-İnbîyâr* (Kahire: Mektebetü'l-Anglo'l-Mısriyye, 1988), 74; Ahmed Muhtâr el-Abbâdi, *Kıyamu Devletü'l-Memlâliki'l-ülâ fî Mısr ve'ş-Şâm* (Beyrut: Darü'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1986), 110-112; Muhammad Suhayl Taqûsh, *Târîh al-Eyyûbiyyin fî Mişr ve Bilâd al-Shâm ve İklimi'l-Cezire 1174-1263* (Beirut: Dâr al-Nefâis, 2008), 357;

Eyyûb döneminde memlûkların elde ettiği nüfuzun Turanşah döneminde tehdit edilmesi neticesinde Bahriyye emîrlerinin meliki öldürmelerinin zorunluluk arz ettiği anlaşılmaktadır.

Turanşah, babasının vefatıyla birlikte Mısır'a tahta çıkmak üzere bizzat Şecerüddür tarafından davet edildiğinde derhal harekete geçerek öncelikle Dımaşk'a gelmiş ve orada sultanlığı ilan edilmişti. Esasında henüz Dımaşk'ta iken Bahriyye'ye yönelik sert tutumu dikkatlerden kaçmamıştı. Bahriyye'yi ve genel olarak Türkleri pasifize edip onların yerine Kaymeriyye Kürt emîrlerini getirmek düşüncesindeydi.⁹ Nitekim M. M. Ziyâde'ye göre Turanşah, 29 Ramazan 647/5 Ocak 1250'de Dımaşk'a geldiğinde öncelikle kendisinin sultanlığı ilan edilmiş ve akabinde Dımaşk naibi olarak Cemaleddin Musa İbn Yağmur'u atamıştı. Sonrasında Kaymeriyye emîrlere cömertçe davranarak onlara babasının hazinesinden bağışlarda bulunmuştu. Sonrasında Mısır'a doğru hareket etmiş ve Sâlihiyye'de Naibü's-saltana el-Emîr Hüsameddin İbn Ebû Ali el-Hezbânî (ö. 658/1259) tarafından karşılanmıştı. Melik Turanşah, Emîr Hüsameddin ile görüşmeler gerçekleştirmiş, dahilî ve haricî düşmanlara karşı tahtı koruduğu için kendisine teşekkür ederek 3 bin dinar bağışlamıştı.¹⁰ Turanşah'ın Kaymeriyye Kürt emîrleri ile dostane ilişkiler kurması, Mısır'a geldiğinde Emîr el-Hezbânî'ye cömertçe davranarak dahilî ve haricî düşmanlarına karşı tahtı koruduğu için hususi olarak teşekkürde bulunması, Sâlihiyye-Bahriyye memlûklarına karşı mesafeli olduğunu göstermektedir.

Gerçekten de Emîr Hüsameddin el-Hezbânî'nin Bahriyye'nin Turanşah çağrısı hususundaki kuşkuları, Turanşah'ın Bahriyye'ye karşı güvensizliği ve temkinli hareketleri, Dımaşk'a gelip sultan ilan edildiğinde Kaymeriyye Kürt emîrlere yönelik çeşitli atıyelerde bulunup Bahriyye'yi ihmal etmesi şeklindeki hadiseler birlikte değerlendirildiğinde Turanşah ile Sâlihiyye-Bahriyye arasında en azından güven probleminin olduğundan bahsedilebilir. Her iki taraf arasındaki kuşkulu tavır, en nihayetinde Turanşah'ın Haçlıları bertaraf ettikten sonra açık bir şekilde Şecerüddür'ü ve Bahriyye'yi sindirmeye çalışması nedeniye öldürülmesine neden olmuştur.

Diğer taraftan Turanşah'ın öldürülmesi hadisesinin sadece Sâlihiyye-Bahriyye'nin iktâ gelirlerinden mahrum bırakılması ya da devlet

Kazım Yaşar Koprman, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", *Türkler* (Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 5/170; Câsim Muḥammad Câsim, "al-Ehemmiye el-siyasiyye ve'l-askeriyye li-kıyami Devleti'l-Memâlikî'l-Bahriyye fi Mişr ve Bilâdi's-şâm (648-784/1250-1382)", *Mecelletü Câmi'a Kerkük lid-Dirâsâti'l-İnsaniyye* 6/1 (2011), 3.

9 Muhammed Mustafa Ziyade, *Hamletu Lu'is et-Tâsi' 'ala Mişr ve bezimetubu fi'l-Manşûra* (Kahire, 1961), 166.

10 Ziyâde, *Hamletu Luis et-Tâsi'*, 166-167.

kademelerinden uzaklaştırılması şeklinde değerlendirilmesi yanıltıcı olacaktır. Durum bunun da ötesinde, Eyyûbî Kürt emîrleri ile Sâlih Eyyûb döneminde orduya alınan Türk memlûkları arasındaki rekabet ortamının bir uzantısı olarak değerlendirilebilir. Zira daha sonra değinileceği üzere Turanşah'ın öldürülmesinden sonra Biladüşşâm'ın genel olarak Mısır tabiiyetinden çıkması ve özellikle de Halep Sahibi en-Nâsır Yusuf'un (634-658/1236-1260) Kürt emîrlar tarafından Dimaşk'a davet edilerek tahta çıkarılması bu çatışma ortamının göstergelerindedir.¹¹ Nitekim Nâibü's-saltana Emîr Hüsameddin el-Hezbânî'nin Atabek Fahreddin Yusuf İbn Şeyhü's-şüyûh ile arasının açık olduğu, birbirlerine karşı hasmane tutum sergiledikleri bilinmektedir. İkisi arasındaki iktidar mücadelesi, el-Hezbânî'nin Turanşah'ı Bahriyye'ye karşı kışkırtma çabası birlikte değerlendirildiğinde Melik Turanşah'ın Bahriyye'ye karşı katı bir tutum sergilemesinin nedeni açığa çıkmaktadır.¹² Dolayısıyla Mısır'da Türk kökenli memlûkların askerî ve idari alanda etkin olmasının Kürt emîrlerde rahatsızlığa neden olduğundan bahsedilebilir.

Bununla birlikte Turanşah ile Sâlihiyye-Bahriyye emîrleri arasındaki münasebet hususunda şöyle bir problem ortaya çıkmaktadır: Turanşah ile Sâlihiyye-Bahriyye arasındaki gerilim ortamı şayet onun Mısır'a gelmesinden önceye dayanıyorsa niçin Sâlihiyye-Bahriyye memlûkları Turanşah'ı iktidara getirdi? Üstelik Sâlih Eyyûb, sağlığında oğlunu gözlerden uzak tutmuş ve ona bilindiği kadarıyla veliahtlık da bahşetmemişti. Türkî b. Fehd'in yaptığı incelemelere göre Sâlihiyye-Bahriyye hizbi, Suriye bölgesindeki Eyyûbî oluşumlarından çekinmekte ve onları tehdit unsuru olarak görmekteydi. Bunun önüne geçebilmek amacıyla ehven-i şer olarak gördükleri Turanşah'ı davet edip zaman kazanmak istemiş olabilirler. Nitekim Atabekü'l-asâkir Fahreddin Yusuf orduda ciddi ve köklü değişikliklerin yapılmasını istemiyordu. Bu nedenle bu konuda son derece titiz davranıp sultanın ağzından oğlu Turanşah'a vasiyet yazdırmıştı. Vasiyette Fahreddin Yusuf'a karşı gelinmeyip baba gibi davranılması, Şecerüddür'e karşı iyi davranılması, seçkin emîrlerin çoğunun yerinde kalması, ümera ve askerlerin gözetilmesi tavsiye ediliyordu. Mısır'ı elinde tuttuğu sürece tüm doğunun kendisine tâbi olacağı bildiriliyor ve Mısır'ın memleketin zemini, kürsüsü olduğu söyleniyordu. Son olarak zamanında kendisine karşı yapılan mücadeleleri dolayısıyla akrabalarına karşı her zaman temkinli olması öğütleniyordu.¹³ Atabek Fahreddin Yusuf yazdırdığı bu vasiyet ile öncelikle devlet içerisinde kendi otoritesini temkin

11 Yusuf Ötenkaya, "Memlûk Devleti'nin Oluşum Yıllarında İktidarın Kaynağı: Sultanın Otorasisi mi Ümeranın Oligarşisi mi", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 27/1 (2023), 237.

12 Türkî b. Fehd Al-i Suud, *Neş'etü Devleti'l-Memâlik (648/1250-658/1260)* (el-Herem: Li'd-Dirasât ve'l-Buhûsi'l-İnsaniyye ve'l-İctimaiyye, 2017), 38.

13 İbn Fehd, *Neş'etü Devleti'l-Memâlik*, 43-52.

ederek ümera ve askerlerin statükosunun devamlılığını amaçlamış olabilir. Ayrıca daha önce Sâlih Eyyûb'un kendi akrabaları ile hangi mücadelelerden geçtiğini hatırlatarak Eyyûbî meliklerine karşı sürekli teyakkuz hâlinde olunması gerektiğini belirtmektedir.

2. Eyyûbî Soyunun Meşruluğu Meselesi

Turanşah'ın öldürülmesinden sonra Mısır ümerası öncelikle Muğis Ömer'e beyat etmek istese de o, aynı akıbetin kendisinin de başına gelebileceğinden endişelenip kabul etmemiştir.¹⁴ Bunun üzerine Sâlih Eyyûb'un dul eşi Şecerüddür'e beyat ettiler. Resmen tahta çıkarıp onun adına hutbe okuttular. Aynı zamanda sikke kestirdiler ve basılan paralarda *el-Musta 'simiyye es-Sâlihiyye, el-Melikerü'l-müslimîn, Vâlidetü Meliki'l-Mansûr Halîl* şeklinde yazılar vardı. Menşur ve tevkilerde ise kısaca *Vâlidetü Halîl* yazılıydı. Şecerüddür'ün melikeliği döneminde İzzeddin Aybek el-Çaşnigîr et-Türkmânî es-Sâlihî atabekliğe getirilmişti.¹⁵ Bu durum açık bir şekilde iktidarın fiilen Sâlihiyye-Bahriyye memlûklarında olduğunu göstermekle birlikte yine de Eyyûbî meliklerine karşı tavır takınmamaya çalıştıklarını ima etmektedir. Zira Şecerüddür'ün melikeliği ilan edilmesine rağmen kullandığı unvanlara bakıldığında, bir taraftan Eyyûbî soyuyla ilişki kurmaya devam ettiği, diğer taraftan da Abbâsî gölgesi altında kalmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Bu da Memlûklar'ın bir bakıma henüz meşruiyet sorunlarını aşamadıklarını sarih bir biçimde göstermektedir.

Dimyat'ın anlaşmaya bağlı kalınarak Frenklerden teslim alınması sonrasında 9 Safer 648/13 Mayıs 1250'de Mısır ordusu Kahire'ye döndü. Akabinde Bilâdüşşâm'da bulunan emîrlere haber gönderilerek alınan kararlara uymalarını bildirmişlerdi. Fakat bu sert bir şekilde reddedilmekle kalmamış, aynı zamanda Dimaşk'ta bulunan Kaymeriyye Kürt emîrleri, Halep Sahibi en-Nâsir Yusuf'a haber göndererek tahta çıkması için davet etmişti.¹⁶ Subeybe Sahibi el-Meliküs-Said b. Aziz (ö. 658/1260) ise daha öncesinde es-Sâlih Eyyûb'a bağlılık yemini etmişti ancak bu yeni durum karşısında kararından

14 Şihabeddin Ebî Muhammed Abdurrahman b. İsmail Ebû Şâme ed-Dimeşkî, *ez-Zeyl ale'r-ravzateyn terâcimü ricâli'l-karneyni's-sadis ve's-sâbi*, thk. Muhammed Zâhid b. el-Hasan el-Kevserî (Beyrut: Darü'l-Cil, 1974), 186.

15 Nüveyrî, *Nihayeti'l-ereb*, 29/235; İbnü'l-Verdî, *Târibü İbni'l-Verdî*, 2/178; Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn, *Târibü İbn Haldûn: Divânü'l-mübteda ve'l-haber fî tarîbi'l-Arab ve'l-Berber ve min asarehüm men zevîye-ş-se'n ve'l-ekber*, thk. Süheyl Zekkar (Beyrut: Darü'l-Fikr, 2001), 5/430-431; Muhammed Cemâleddin Sürûr, *ez-Zâbir Baybars ve hadârati Mısır fî asrihi* (Kahire: Darü'l-Kütübü'l-Mısriyye, 1938), 39; Huvaytur, Baibars The First, 11; Robert Irwin, "The Rise of the Mamluks", *The New Cambridge Medieval History*, ed. David Abulafia (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 5/614.

16 Amalia Levanoni, "The Mamluks' Ascent to Power in Egypt", *Studia Islamica* 72 (1990), 124.

dönerek daha önce bıraktığı Subeybe'yi geri almıştı.¹⁷ Aynı şekilde Kerek ve Şevbek Naibi Bedreddin es-Sevvâbî es-Sâlihî ise el-Melikü'l-Mugis Ömer'i hapisten çıkartarak tahta çıkarmıştı.¹⁸ Mısır memlûklarının aldığı bu karar yalnızca Eyyûbî melikleri tarafından değil aynı zamanda Abbâsî Halifesi el-Müsta'sım-Billâh (640-656/1242-1258) tarafından da ironik bir şekilde eleştirilmişti. Halife açık bir şekilde, "sizde sultan olacak erkek kalmadıysa, biz uygun gördüğümüz birini yollayalım" diyerek Şecerüddür'ün melikeliğini tanımadığını açıkça bildirmişti.¹⁹ Mısır memlûklarının aldığı karara Sâlihiyye ümerasının da razı gelmediği anlaşılmaktadır. Nitekim Kerek ve Şevbek Naibi Bedreddin es-Sevvâbî es-Sâlihî'nin bu karara muhalefet ederek Mugis Ömer'i tekrardan melik ilan etmesi bu duruma işaret etmektedir. Dolayısıyla Mısır memlûklarının aldığı bu kararın kendileri için ileride olumsuz neticelere yol açabileceği anlaşılmış oldu.

Şecerüddür'ün melikeliğinin gerek Eyyûbîler gerekse de Abbâsîler tarafından tanınmaması, Mısır memlûklarının siyasi bakımdan yalnızlaşmasına neden olmuştu. Bu durumun önünü alabilmek amacıyla Şecerüddür seksen gün kadar sonra kendisini hal' etmek zorunda kalmıştı. Sâlihiyye-Bahriyye'nin ortak kararıyla atabek yapılan Aybek ise 29 Rebiülahir 648/31 Temmuz 1250'de Şecerüddür ile evlendirilerek onun yerine sultanlığa getirilmişti.²⁰ Ancak 5 Cemazeyilevvel/5 Ağustos'ta Bahriyye memlûkları harekete geçerek şöyle demişlerdi: "Herkesin kendisine tâbi olacağı Benî Eyyûb'tan birinin tahta çıkması gerekmektedir." Bu işin öncüleri arasında Emîr Fârisüddin Aktay el-Cemedâr, Baybars el-Bundûkdârî, Emîr Seyfeddin Balabân er-Reşidî ve Emîr Şemseddin Sungur er-Rûmî vardı. Aralarında aldıkları ortak kararlar Aybek'in tekrardan atabek olmasında hemfikir oldular. Akabinde de Eyyûbî ailesinden henüz çocuk yaşta olan Eşref Musa'yı sultan seçtiler. Ancak hem Eşref Musa hem de Mu'izz Aybek adına hutbe okunmaya devam etmekteydi.²¹ Bu durum açık bir şekilde Sâlihiyye ve Bahriyye memlûkları arasında her yönüyle mutabakat olmadığını göstermektedir. Nitekim ilk etapta Aybek'in sultanlığına razı olsalar da çok kısa bir süre sonra bu

17 Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasâr*, 3/142.

18 İbnü'l-Verdî, *Târihu İbni'l-Verdî*, 2/179.

19 Kasım, *Asru Selâtinî'l-Memâlik*, 22; Philip K. Hitti, *Syria: A Short History* (New York: The Macmillan Company, 1959), 201.

20 Nüveyrî, *Nihayetü'l-ereb*, 29/235; İbn Haldûn, *Tarihü İbn Haldûn*, 5/431.

21 Ebû Bekir b. Abdullah b. Aybek İbn Devâdârî, *Kenzü'd-dürrer ve camii'l-gurer*, thk. Edward Budin (Kahire: Darü'l-Kütübî'l-Misriyye, 1960), 8/14; Salâhaddin Halîl b. Aybek es-Safedî, *Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâvut-Türkî Mustafa (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-İlmiyye, 2000), 9/264; İbn Haldûn, *Tarihü İbn Haldûn*, 5/431; Cemaleddin Ebû'l-Mehâsin Yûsuf b. Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zahire fî mülûki Mısır ve'l-Kahire*, thk. İbrahim Ali Târhan (Kahire: Darü'l-Kütübî'l-Misriyye, 1963), 7/5-6; Makrîzî, *es-Sülûk*, 1/464.

durumun kendi çıkarlarına aykırı olabileceğinden endişelenip tekrardan Eyyûbî soyundan gelen birinin tahta çıkmasının zorunluluğunda ısrarcı olmuşlardı.

Diğer taraftan Dımaşk'ta en-Nâsır Yusuf'un gücü ve etkisi bir hayli artmaya başlamıştı. Nâsır Yusuf aynı zamanda Mısır'ı ele geçirerek egemenliğini artırma planları içerisindeydi. Buna karşın Mısır, Dımaşk ordusundan gelebilecek muhtemel tehlikeye karşı Gazze sınırına Emîr Rükneddin Hâs Türk (ö. 674/1275) komutasında ordu sevk etmişti. Ancak Emîr Hâs Türk, askerleriyle birlikte Sâlihiyye'ye çekilmiş ve akabinde de Kerek Meliki Mugis Ömer'e itaatini bildirmişti. Sâlihiyye'de 4 Cemazeyilahir/3 Eylül 1250'de Mugis Ömer adına hutbe okutmuşlardı. Buna karşılık Mısır ümerası stratejik bir hamle yaparak Mısır ve Kahire'de Abbâsî Halifesi el-Müsta'sım adına hutbe okutmuşlar ve melik olarak el-Eşref Musa ve atabek olarak da Mu'izz Aybek'e daha önce yaptıkları akdi yenilemişlerdi.²² Dolayısıyla Turanşah'ın öldürülmesinden sonra Mısır'da oluşturulan yeni gelişmeler karşısında Sâlihiyye memlûklarının tamamen hemfikir olduğundan bahsedilmesi bir hayli güçtür. Yaşanan hadiselerden rahatsızlık duyanlar arasında Eyyûbî sempatizanlarının olduğu ve bu kimselerin özellikle de Sâlihiyye-Bahriyye rejiminin aldığı kararlara yönelik tepkisel davranıp taraf değiştirdiği anlaşılmaktadır. Nihai olarak saltanatı Eyyûbî soyundan çıkarma düşüncesi ya da Eyyûbîleri pasifize etme uğraşısı Mısır memlûklarını hariç olduğu kadar dahilî olarak da tehdit ederek bütünselliklerini bozmaktaydı. Dolayısıyla Mısır ümerası, bir taraftan hayatta kalma iç güdüsüyle hareket ederken diğer taraftan da hizipler arası mücadelelere girerek ayrışmaktan endişeleniyordu.

Sonuç

Memlûk Devleti'nin oluşum yıllarında Haçlı-Moğol saldırılarının neden olduğu siyasal boşluk ortamı, Memlûklar'ın cihat politikası ile müstakil anlamda devletleşmelerini sağlamıştı. Ancak mesele yalnızca Memlûklar'ın cihatçı siyaseti ile izah edildiğinde pek çok açıdan sınırlı kalacaktır. Durum bunun da ötesinde Eyyûbîler ve Abbâsîler gibi üst meşru siyasal/dinî güçlerin inkıza uğramasıyla irtibatlıdır. Zira Memlûklar'ın ilk dönemlerinde Eyyûbî soyundan gelen meliklerin tahta çıkarılmasının zorunluluk arz ettiği görülmektedir. Herkesin itaatinin ancak Eyyûbî soyu aracılığıyla sağlanabileceği tecrübe ile idrak edilmişti. Tam aksi bir tutum izleyip Eyyûbî soyunu etkisizleştirmeye çalıştıklarında kendi içlerindeki bütünlüğün dağılma tehlikesi belirmişti. Dolayısıyla Sâlih Eyyûb'un vefatı sonrasında farklı düşüncede olan unsurlar olmasına rağmen şartların elverişli

22 İbnü'l-Verdî, *Târihu İbni'l-Verdî*, 2/180; Humphreys, *From Saladin*, 315.

olmaması nedeniyle Eyyûbî soyunun belirleyiciliği ağır basmıştır. Sâlih Eyyûb'un vefatı sonrasında Turanşah'ın davet edilerek tahta çıkarılması, onun öldürülmesinden sonra Şecerüddür'ün melike ilan edilmesi, onun melikeliğinin Abbâsîler tarafından eleştirilmesi ve daha sonra Mu'iz Aybek'in sultan ilan edilmesi neticesinde Bahriyye'nin itirazları ve Sâlihiyye emîrlerinin ayrışması nedeniyle bundan da vazgeçilerek tekrardan Eyyûbî soyundan Eşref Musa melik ilan edilmişti.

Memlûklar'ın oluşum yıllarında Eyyûbî soyunun gölgesinde kalmak Mısır'daki memlûk rejiminin çeşitliliğinden de kaynaklanıyordu. Sâlihiyye emîrlerinin ortaya koymaya çalıştığı şey Bahriyye memlûkları ile çelişebiliyordu. Dolayısıyla ümera arasında mutabakatın sağlanması adına Eyyûbî soyu ortak payda mesabesindeydi. Ancak 658/1260 Aynicâlût Savaşı neticesinde Memlûklar'ın tescillenmiş müstakil bir devlet oldukları görülmektedir. Zira bu tarih ile birlikte Memlûklar'ın Suriye bölgesinde dağılmış çeşitli Eyyûbî devletlerini Moğol istilasından kurtararak onlara doğrudan kendisi tarafından meşruiyet bahşettiği, Mısır'a bağlı olmak karşılığında egemenliklerini kabul ettikleri görülmektedir.

Kaynakça

- Abbâdî, Ahmed Muhtâr. *Kıyamı Devleti'l-Memlâliki'l-ülâ fî Mişr ve's-Şâm*. Beyrut: Darü'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1986.
- Abdü'l-Mün'im Mâcid, *et-Tarihü's-siyâsî: li-Devleti Selâtini'l-Memâlik fî Mısr dirâseti tahliliyye li'l-İzdihâr ve'l-İnhiyâr* Kahire: Mektebetü'l-Anglo'l-Misriyye, 1988.
- Câsim Muḥammad Câsim, “el-Ehemmiyye el-siyasiyye ve'l-askeriyye li-kıyamı Devleti'l-Memâliki'l-Bahriyye fî Mişr ve Bilâdi's-şâm (648-784/1250-1382)”, *Mecelletü Câmi'a Kerkük lid-Dirâseti'l-İnsaniyye* 6/1 (2011).
- Dimeşki, Şihâbüddin Ebû Muhammed Abdurrahman b. İsmail Ebû Şâme. *ez-Zeyl 'ale'r-ravzateyn terâcimü ricâli'l-karmeyni's-sâdis ve's-sâbi'*. thk. Muhammed Zâhid b. el-Hasan el-Kevserî. Beyrut: Darü'l-Cil, 1974.
- Ebû'l-Fidâ, el-Melikü'l-Müeyyed İmadüddin İsmail. *el-Muhtasar fî ahbârî'l-beşer*; thk. Mahmûd Deyyûb, Beyrut: y.y., 1997.
- Hitti, Philip K. *Syria: A Short History*. New York: The Macmillan Company, 1959.
- Huvaytır, Abdülaziz. *Baibars The First: His Endeavours and Achievements*. London: The Green Mountain Press, 1978.
- Irwin, Robert. “The Rise of the Mamluks”. *The New Cambridge Medieval History*. ed. David Abulafia, 5/607–21. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- İbn Fehd, Türkî Al-i Suud. *Neş'etü Devleti'l-Memâlik (648/1250-658/1260)*. el-Harem: Li'd-Dirâsât ve'l-Buhûsi'l-İnsaniyye ve'l-İctimaiyye, 2017.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed. *Tarihü İbn Haldûn: Divânü'l-mübtede ve'l-haber fî Tarihi'l-'Arab ve'l-Berber ve men 'asarehüm min zevi's-şe'n ve'l-ekber*. thk. Süheyl Zekkar. Beyrut: Darü'l-Fikr, 2001.
- İbn Tağrıberdî, Cemaleddin Ebû'l-Mehâsin Yûsuf. *en-Nücumü'z-zahire fî mülûki Mısr ve'l-Kahire*. thk. İbrahim Ali Tarhan. Kahire: Darü'l-Kütübi'l-Misriyye, 1963.
- İbnü'd-Devâdârî, Ebû Bekir b. Abdullah b. Aybek. *Kenzü'd-dürrer ve câmiü'l-gur-er*. thk. Edward Budin. Kahire: Darü'l-Kütübi'l-Misriyye, 1965.
- İbnü'l-Verdî, Zeynüddin Ömer b. Muzaffer Şahîn. *Târihu İbni'l-Verdî*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.
- Kasım, Abduh Kasım. *'Asru Selâtini'l-Memâlik et-tarihü's-siyasi ve'l-ictimâi*. el-Harem: Aynü li'd-Dirâsâti ve'l-Buhûsi'l-İnsaniyye ve'l-İctimâiyye, 1998.
- Koprman, Kazım Yaşar. “Mısır Memlûkleri (1250-1517)”, *Türkler*. C.5. Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Levanoni, Amalia. “The Mamluks' Ascent to Power in Egypt”. *Studia Islamica* 72 (1990). 121-144.

- Makrîzî, Takiyyüddin Ahmed b. Ali. *es-Sülûk li-ma 'rifeti düveli'l-mülûk*. thk. Muhammed Abdülkadir 'Ata. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997.
- Muhammed Mustafa Ziyade, *Hamletu Lu'is et-Tâsi' 'ala Mişr ve bezimetubu fı'l-Manşûra* Kahire, y.y, 1961.
- Nüveyrî, Şihâbüddin Ahmed b. Abdülvehhâb. *Nihâyetü'l-ereb fı fünûni'l-edeb*. thk. Necip Mustafa Fevvâz - Hikmet Keşlî Fevvâz. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004.
- Ötenkaya, Yusuf. "Memlûk Devleti'nin Oluşum Yıllarında İktidarın Kaynağı: Sultanın Otorasisi mi Ümeranın Oligarşisi mi". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 27/1 (2023). 234-248.
- Şafedî, Salâhaddin Halîl b. Aybek. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnâvut - Türkî Mustafa. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-İlmiyye, 2000.
- Sürûr, Muhammed Cemâleddin. *ez-Zâhir Baybars ve Hadâratı Mısr fı 'asrihi*. Kahire: Darü'l-Kütübî'l-Mısrıyye, 1938.
- Takkûş, Muhammed Süheyl. *Târîhü'l-Eyyübiyyin fı Mişr ve Bilâd al-Shâm ve İklimi'l-Cezire 1174-1263*. Beyrut: Darü'n-Nefâis, 2008.
- Ziyade, Mustafa M. "The Mamluk Sultans to 1293". *A History of the Crusades*. ed. Robert Lee Wolff vd. 735-59. London: The University of Wisconsin Press, 1969.

Osmanlı Klasik Dönemi'nde Sıbyan Mektepleri¹

Ceylan Erva Kılıç²

Özet

Osmanlı Klasik Dönemi'nde sıbyan mektepleri, eğitimin ilk kademesini oluşturan önemli eğitim kurumlarıydı. Çocuklar beş-altı yaşlarında bu eğitim kurumlarına başlayarak hem dini hem de dört işleme dayalı eğitim alırlardı. Eğitim ilk olarak “Elifba” ile başlar daha sonra “Cüzcüler” ve “Mushafçılar” şeklinde ilerlerlerdi. Mektepler genelde cami, mescit ya da mahallenin uygun görülen yerlerinde inşa edilirler. Mahalle arasında kurulan mekteplerin, geçiş konumunda olmasına dikkat edilirdi. Sıbyan mektepleri çoğunluk olarak tek oda şeklinde inşa edilir, çocukların yoğunluk durumuna göre iki odalı olanlarda bulunabilirdi. Mekteplerin kuruluş ve yapımı hayır severler tarafından karşılanırdı. Mektep hocalarının: Disiplinli, iyi ahlaklı, sabırlı ve hoşgörülü olması dikkat edilen hususlardandı. Mektep hocalarına muallim denilir. Muallimler çoğunlukla cami imamı olarak görev yaparlardı. Kızlar ve erkekler için ortak kullanılan sıbyan mekteplerinin yanında, ayrı eğitim veren mekteplerde bulunurdu. Tanzimat'a kadar tek bir çizgide ilerleyen sıbyan mektepleri, Çocukları; temel dini bilgilerle donatarak toplumun dini değerlerini devam ettirmeye yönelik önemli bir rol oynamıştır. Zamanla Tanzimat'tan sonra birçok alanda yapılan yeni reformlar, sıbyan mekteplerinin de değişime uğramasına neden oldu. 3 Mart 1924'te çıkarılan Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile eğitim kurumları Maarif Vekaleti'ne bağlandı, medrese ve sıbyan mektepleri kapatılarak eğitim ve öğretimin tek kurumdan denetlenmesi sağlandı.

GİRİŞ

Eğitim kademesinin temeli sayılan sıbyan mekteplerinin kuruluşu İslamiyet'in doğuşuna kadar geriye gider. İslamiyet'i benimseyen diğer devletler de Hz. Peygamberin, uyguladığı eğitim politikasını devam ettirdiler.

- 1 çalışmada emeği geçen Doç. Dr. Mehmet Ali Türkmenoğlu ve Prof. Dr. Mehmet Emin Ün'er'e teşekkür ederim.
- 2 Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi, kilicceylanerva@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2409-5772

Devletler, yaşayış biçimlerine göre eğitim ve öğretimde değişiklik yaparak ilerlemiştir. Süreç boyunca; Karahanlılar, Gazneliler ve Büyük Selçuklu Devletleri, kendi eğitim sistemlerini benimsemiş ve kültürlerini yaymak için belli çalışmalar gerçekleştirdiler. Eğitimde değişiklikler yapılsa da temel amaç aynı kalmıştır. İlk dönemlerde eğitimin mihenk taşı din olarak kabul edilmiş, konuların ana hatları ise temel dini kuralların ve Kuran'ın öğretilerinin işlenmesi etrafında şekillenmiştir. Zamanla nakli derslerin yanında akli derslere de ağırlık verilerek, eğitim sistemi geliştirildi. Osmanlı Devleti de çağdaşları gibi eğitimi destekleyenlerdendir. Atalarından öğrendikleri eğitim politikasını destekleyerek her mahalle ve köyde eğitim vermek için mektepler açtılar. Osmanlı Devleti'nde eğitim iki aşamada gerçekleşir: Sıbyan mektepleri ve medreseler. Eğitimin ilk aşaması sıbyan mektebiyle başlar. Kız ve erkek çocukların beraber eğitim gördükleri sıbyan mekteplerinin ihtiyaçları vakıflar tarafından karşılanırdı. Mekteplerde cami imamı ya da medrese çıkışlı biri dersleri verir, dersler belli bir disiplin dahilinde yapılırdı. Mektepler cami veya mahalle içinde açılabilirdi. Hocanın aldığı düzenli bir maaş olmayıp veliler tarafında gönüllerinden ne koparsa yardım yapılırdı. Vakıf ya da zengin hayırseverler tarafından, mektepler açılarak ihtiyaçları karşılanırdı.

Sıbyan mekteplerine 4-5 yaş arasındaki her Müslüman çocuğun gitmesine özen gösterilirdi. Çünkü ebeveynler evlatlarının dini eğitimini almasından hoşnut duyuyorlardı. Mektepte sadece dini dersler verilmese de çocukların özellikle dini yönden tamamlanacağını düşünen anne ve babalar durumdan hoşnuttu. Tanzimat Dönemine kadar klasik yapıda ilerleyen mektepler Tanzimat'la belli değişikliklere gösterdi.

1. OSMANLI KLASİK DÖNEMDE SIBYAN MEKTEPLERİ

1.1 SIBYAN MEKTEPLERİNİN TARİHÇESİ

“Sıbyan” Arapça bir kelime olan “sabi” kelimesinin çoğuludur ve küçük erkek çocuk anlamındadır. “Sıbyan Mektepleri” ise küçük erkek çocuklar için açılmış okul demektir. Sıbyan mektepleri ismini erkek çocuktan almış olmasına rağmen kız ve erkek çocukları birlikte okutulmuştur.³ Sıbyan mekteplerinin tam kuruluş tarihi bilinmemekte. İslam'ın ilk yıllarına kadar uzanan eğitim kurumlarındanır. Özellikle İslam'dan sonra ilk vahyin “Oku” ve hemen sonrasında gelen ayetlerde “Kalemle yazmanın öğretilmesi” ifadesi İslam'ın eğitim-öğretime ne derece değer verdiğini kanıtlar. Hz. Peygamber İslam'ın ilk öğreticisi olarak kadın ve erkeğin ilim hayatını destekleyerek

3 Gülferah Örs, *Osmanlı Devri Sıbyan Mektepleri Üzerine Bir İnceleme*, (Yüksek Lisans Tezi M.S.Ü. Mimarlık Fakültesi ,Rölöve-Restorasyon Ana Bilim Dalı, 1985), 1.

camilerde eğitimi başlatmıştır.⁴ Kuran'ın unutulmaması, halk arasında yayılması, dini kuralların çocuklara öğretilmesi açısından mescitlerde çocuklara dersler veriliirdi. Zamanla çocukların camileri iyi kullanmamaları eğitim kurumlarının cami dışına taşmasına neden oldu. Tüm İslam devletleri arasında bu eğitim anlayışı hızla yayıldı ancak her devlet kendinden bir şeyler katarak ilerletmiştir. Abbasilerde 'küttab' adıyla kullanılan Sıbyan Mektepleri Karahanlılar, Gazneliler, Büyük Selçuklu Devleti ve Anadolu Selçuklu Devletlerinden Osmanlı Devletine geçmiştir. Kuruluşundan itibaren eğitim ve öğretimi destekleyen Osmanlı Devleti; her şehir, mahalle, kasaba ve köylere Sıbyan Mekteplerini açarak, bilinçli ve dini ahlakını öğrenen bir nesil yetiştirme çabasına girmiştir.

2. OSMANLI DEVLETİNDE SIBYAN MEKTEPLERİ

Osmanlı Devleti'nde eğitim kademesinin ilk basamağını oluşturan sıbyân mekteplerinin tarihi çok eskilere dayanır. Selçuklu Devleti'nin eğitim politikasını yürüten Osmanlı Devleti'nde sıbyan mektepleri: Taş Mektep, Mahalle Mektebi, Darüt-talim, Muallimhane, Mektephane, Mektebi İbtidaiye isimleriyle de bilinmektedir.⁵ Bu mektepler, her mahallede bulunup küçük çocukların eğitim gördüğü yer olmasından dolayı; Sıbyan Mektebi ve Mahalle Mektebi olarak isimlendirilmişlerdir. Mektepler genellikle camii, mescit veya mahallenin uygun görülen yerlerine inşa edilirdi. Mekteplerin yapılışı, masrafları gelir ve giderlerini Padişahlar, Valide Sultanlar, devlet adamları ve hayır severler karşılardı. Mekteplerin kuruluş ve yapıları konusunda devletin herhangi bir müdahalesi olmazdı. Mektebin masrafları, kurucularının ya da onları temsil eden kişilerin bağlı oldukları vakıflar tarafından karşılanırdı.⁶ Eksik ve ihtiyaçlar muallim tarafından tespit edilerek vakfa bildirilir ve gerekli yardım yapılırdı. Mekteplerin teftiş ve gözetimi kadınlara verilmiştir. Kadı çoğunlukla muallimler tarafından şikayet olması durumunda mektebe gelerek durumu teftiş eder.⁷ Onun dışında tüm yönetim ve denetim vakıf tarafından yapılırdı.

Sıbyan mektebi'ne başlayan çocukların ilk günü özel bir törenle kutlanır. Mektebe başlamanın herhangi bir günü yoktur. Dört-beş yaşlarına gelen

4 Hilal Degirmenci, *Arşiv Belgeleri Işığında İstanbul Sur Dışındaki Sıbyan Mektepleri (Rumeli Yakası)*, (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019,) 5.

5 Degirmenci, *Arşiv Belgeleri Işığında İstanbul Sur Dışındaki Sıbyan Mektepleri (Rumeli Yakası)*, 9.

6 Ebuzer Kayhan, Özlem Aslan Bağcı, Yavuz Erişen, "Sıbyan Mektepleri ile Okul Öncesi Öğretimi Programlarında Değerler Eğitimi", *İlköğretim Online*, 18 (3) :s. 993.

7 Mehmet Ali Türkmenoğlu, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devletinde İlköğretimin İslah Çalışmaları Hakkında Bazı Tespitler", *Tarih Alanında Seçme Yazılar-V*, ed. Y. Emre Tansu, Füsün Kara, (Özgür Yayınları 2023), 157

çocuklar istedikleri herhangi bir gün derse başlar. Çocukların bu mektepleri önemseyip bırakmamaları için derse başlayacakları ilk gün, törenle evden alınarak mektebe getirilir. Amin Alayı olarak bilinen bu yürüyüşte, çocuklar ve öğretmenler bir araya gelir; Bed-i Besmele adı verilen bu şölende ilahiler okunur ve ziyafetler düzenlenirdi. Tören esnasında mektebe başlayan çocuk altın ve mücevherlerle bezenmiş yeni elbiselerle tıpkı bir sünnet çocuğu gibi süslenir, boynuna sırmalı cüz ve alfabe kılıfı asılırdı. Mektep öğrencileri, eğitim ve öğretime yeni başlayacak çocuğun evine gelerek, akrabaların da katılımıyla ilahiler eşliğinde çocuğun eğitim hayatına resmi bir başlangıç yapması için mektebe götürülürlerdi.⁸

Kız çocukları da törenden aynı şekilde yararlanırlardı. İpekli kıyafetler giydirilerek, boynuna işlemeli içinde elifba cüzü bulunan keseler asılarak ilahiler eşliğinde mektebe götürülürler.⁹ Törenler ailelerin bütçelerine uygun olarak yapılırdı. Zengin aileler ise çocuklarının başladığı ilk gün, mahallede yoksul olan birkaç çocuğu mektebe verip ihtiyaçlarını karşılardı. Erkek çocukları, eğitimin ilk kademesi olan sıbyan mektebini bitirdikten sonra medrese eğitimine devam ederek eğitim kademelerinde ilerleyebilme hakkına sahiptilerdi. Kız çocukları ise sıbyan mekteplerinden ileriye gidemiyorlardı. Toplumun genel bakış açısı, kız çocuklarının okuma yazma öğrendikten sonra Kur'an-ı Kerim okumayı ve namaz kılmayı öğrenmeleri, onların manevi eğitimi için yeterli görülüyordu. Ailelerin sosyo-kültürel durumuna göre kız çocuklarının eğitimi devam ettirilmek istenirse evde tutulan özel hocalarla derslere devam edebilirler ancak herhangi bir medresede eğitim alamazlardı.¹⁰

3. SİBYAN MEKTEPLERİNDE DERS, DİSİPLİN VE HOCA

Sıbyan Mektepleri genelde tek odadan (sınıftan) oluşmaktaydı. Çocukların yoğunluğuna göre iki sınıflı olanlarda vardı. Mektepte çocuklar yerde minder üzerinde diz üstü oturarak önlerindeki rahle üzerindeki elifba ya da Kur'an-ı Kerim derslerini okurlar. Öğrenci sayısı mahalleye göre değişkenlik gösterebilir genellikle yirmi beş-otuz kişilik gruplardan oluşurlar.¹¹ Sıbyan Mektebinin hocaları genellikle imamlık, müezzinlik yapan, medrese okumuş

8 Çiğdem Belgin Dikmen, Ferruh Toruk, "Sıbyan Mekteplerinin Mimarisi: Abdullah Paşa Sıbyan Mektebi Örneği," *Vakıflar Dergisi*, sy. 48, (2017): 38.

9 Şadiye Yılmaz, *Osmanlıdan Cumhuriyete Sıbyan Mekteplerinde Yenilik ve Gelişmeler*, (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009), 12.

10 Elif Akbaş, *Tarihten Günümüze Sıbyan Mektepleri*, (Yüksek Lisans Tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018), 22.

11 *Abbas Çelik*, "Hatıralarla Sıbyan Mektepleri", Atatürk Üniversitesi İlahiyat Dergisi, Sy. 27, (Haziran 2007): 130.

din adamlarıdır. Bazı yerlerde kız çocukları için açılan mekteplerde, imam eşleri ya da yaşlı kadınlar ders verirlerdi. Kız ve erkek çocukları için ayrı yerler yapılmış olsa da genelde ikisinin bir arada bulunduğu mektepler daha çoktur. Genelde tek odalı mekteplerde bir hoca bir de disiplini sağlayacak kalfa görevlendirilirdi. Kalfa, hocaya yardım eden, çocukların sorunları ve eğitimleriyle ilgilenen asistan konumundadır. Kalfa dersleri en iyi olan öğrencilerden seçileceği gibi mektep dışından da seçilebilirdi.¹²

Verilecek eğitimin içeriği vakfiyelerde yazılı olarak belirtilse de Kur'an-ı Kerim okutmak, ilmiyal öğretmek, temel kural olarak sayılırdı. Ayrıca tecvit, basit yazı ve hesap, ilahiler, kitabet ve hattın öğretildiği sıbyan mektepleri de mevcuttur.¹³ Bazı mekteplerde çocukları sabah ve akşam evden alıp tekrar geri bırakan "mubassır" ve bevab gibi çalışanlar da bulunurdu.

Mektebe seçilen hocanın ; sabırlı, ahlaklı, şerefli, saygıdeğer olmasına dikkat edilirdi. Çünkü derse gelen çocuklar öğrenmeye ve örnek almaya müsait bir yaş aralığındadır. Hocanın davranışları her öğrenci üzerinde psikolojik ve kalıcı etki yapar. Hoca yaptığı her hareketi ve davranışıyla rol model olarak algılanır. Bundan dolayı hocanın özellikle medrese çıkışlı ve olgun olmasına dikkat edilirdi. Osmanlı klasik döneminde sıbyan mekteplerinde ders veren muallimler genellikle mahalle imamı, müezzin, kayyum gibi kişilerden seçilirdi. Muallimler, öğretmenlik için özel bir eğitime tabi tutulmamış Kur'an-ı Kerim ve ilmiyal konusunda bilgileri olan cami görevlileri olarak göreve başlardı. Bunlar arasında medreseden mezun muallimlerin sayısı azdı.¹⁴ Mekteplerde hocalık yapan muallimlerin, halk arasına karışmaları, kahvehanelere ya da esnaf dükkanları önünde oturup sohbet etmeleri hoş karşılanmamaktaydı. Mektep hocası ya cami imamı olurdu ya da medreseden mezun herhangi biri, bu durumda hem konumları hem de çocuklara örnek kişilik olmaları açısından mütevazı ve muhafazakar bir yaşam biçimini seçmek zorundaydılar.

Sıbyan mekteplerinde çocuklara Kur'an'ın okunuşu ve bazı dualar, anlamı açıklanmadan öğretiliyor, fakat çeşitli dini bilgiler Türkçe olarak veriliyordu. Kur'an'ın anlamı değil de sadece okunuşunun verilmesi İbni Haldun'a göre, çocukların boyun eğme ve etkilenebilir çağlarında, kalplerinde Kur'an

12 Türkmenoğlu, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devletinde İlköğretimin İslah Çalışmaları Hakkında Bazı Tespitler", 157.

13 Berat Fındıklı, " Tarihyazımsal Bir Kurgu Olarak Osmanlı'da Sıbyan Mektepleri: Kentsel Mekan, Kültürel Dönüşüm Ve Sekülerizasyon", *Tarih ve Uygarlık İstanbul Dergisi*, Sy. 7, (Eylül 2015): 157.

14 Mehmet Ali Türkmenoğlu, Osmanlı Eğitiminde İslahat (İlköğretimde Öğretmen Yetiştirme ve İstihdamı Uygulamaları Açısından Bir Anlama Denemesi), I. Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Kongresi, (Beşehir 27-29 Ekim 2023): 1538.

sevgisi yerleşmesi için düşünülmüştür. Daha sonra öğrenimlerini sürdürüp sürdürmeyecekleri bilinmediğinden, çocukların en azından böyle bir sevgi kazanmaları amaçlanmıştır.¹⁵ Mektepte ders programları; Kuran-ı Kerim, namaz sure, dualar ve diğer dini bilgilerdir. Belli başlı programları olmayıp temel amaç Kur'an'ın tecvitli okunmasını öğretmektir. Anne ve baba isterse çocuğa hafızlık eğitimi verilebilirdi. Derslere sabah erken başlanır, öğle yemeği için ara verilir ve ikindi sonrasında derslere son verilir. Dersler ezber usulü ve sürekli tekrar şeklinde yapılırdı.

Ders düzeyine göre üç aşamalı ders grupları bulunmaktaydı: İlk grup henüz okumaya başlamamış “ elifbacılar”, ikinci grup okumayı sökmeye başlayan “ cüzçüler” ve son gurup okumaya geçmiş “ mushafçılar” dan oluşmaktaydı.¹⁶ Sıbyan Mekteplerinde disiplinin sağlanmasında ceza ve ödül yöntemine başvuruluyordu. Disiplini sağlayan muallimdir. Onun sözünün üstüne söz söylenmez, küçük büyük herkesin saygı duyduğu kişidir. Ceza sistemi ise sopa, falaka kulak çekme ve azar olarak bilinip, zannedildiği gibi falaka fazla uygulanmazdı. Anne ve babalar çocuklarını hocaya teslim ederken eti senin kemiği benim derlerdi. Aynı zamanda halk arasında hocanın vurduğu yerde gül biter deyimleri de sıkça kullanılarak çocukların durumdan şikayetleri önlenmiştir. ¹⁷ Avrupa'yla kıyaslandığında ceza usulünün daha hafif olduğu anlaşılır. Avrupa da eğitim sürecinde okullarda atılan dayaktan dolayı, birçok öğrenci sakat kalırken Osmanlıda böyle bir durumla karşılaşılmamıştır.

Çocukların mektebe devam süreleri üç-dört yıla sınırlandırılırdı. Cuma günleri ve dini bayramlarda mektep tatil edilirdi. Ramazan ayında ise mektep uzun tatile girerdi.¹⁸ Mektepler devlet politikası olmadığından muallim ve kalfanın maaşı bağlı bulunan vakıf tarafından karşılandığı gibi velilerin imkanları oranında verdikleri yiyecek, içecek, ev eşyası ya da belli miktarda akçe ile karşılanırdı. Devlet buna müdahale etmezdi. Çocuğun eğitim derecesi yükseldikçe hediye oranı arttığı gibi Kurban Bayramında, muallime veliler tarafından süslenmiş bir koçun da hediye edilmesi olağandı.¹⁹ Çocukların mektebi bitirme süreleri Kur'an-ı Kerim'i hatim etme süresiydi. Bu süreç genelde üç-dört yıl sürerdi. Zamanla yapılan değişikliklerle hem ders sayısı artırıldı hem de eğitim süresi dört yıla sınırlandırıldı.

15 Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000-M.S. 2006*, 10. bs. (Ankara: Pegem Yayınları,2006), 88.

16 Çelik, “Hatıralarla Sıbyan Mektepleri”, 132.

17 Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000-M.S. 2006*, 90-91.

18 Çelik, “Hatıralarla Sıbyan Mektepleri”, 133 .

19 Dikmen, Toruk, “Sıbyan Mekteplerinin Mimarisi: Abdullah Paşa Sıbyan Mektebi Örneği,” 38-39.

4. SIBYAN MEKTEPLERİNDE MİMARİ YAPI

Sıbyan Mektepleri derslik işlevi ile kullanılan tek veya iki mekanlı ve bir ya da iki katlı ahşap veya kagir malzemeden inşa edilmiş, kubbe tonoz veya ahşap çatılı mimari yapısıyla dikkat çeken yapılardır. Genellikle bir külliye içinde, cami ya da mescit yakınlarında olmasına özen gösterilir.²⁰ Bu şartın sağlanmadığı durumlarda mahalle içinde tek katlı yapı olarak inşa edilir. Külliye içerisinde inşa edildiklerinde mimari yapısı, sanatsal değeri ve malzeme açısından külliyeyle aynı olsa da içinde buldukları külliyeyle bağımsız olarak tasarlanmışlardır. Külliyein uzak bir köşesinde, külliyeyle soyutlanarak inşa edilirler. Bunun nedeni cami, medrese gibi yerlerde sessizliğin hakim olması ve çocuk sesinden soyutlanmak istenmesidir.

Cami ya da mescitlerin yanında bulunan sıbyan mektepleri ise çoğunlukla köylerde ve küçük yerleşim yerlerinde görülür. Tek yapı şeklinde inşa edilen sıbyan mektepleri ise mahallenin önemli noktaları ve sokakların kesişen yerlerinde bulunurlardı. Genellikle taş malzemeyle yapılmasına dikkat edilirdi.²¹ Sık yaşanan yangınlarda zarar görmemesi ve yan evlere sıçramaması için taş ve tuğla malzemesine ağırlık vermişlerdir. Vakfın parasal yardım gücüne göre yapı şekillenir. Çocuklar için araya çıkabilecekleri bir avlu olacak şekilde inşa edilmeye özen gösterilirdi. Özellikle Padişah ve Valide Sultanlar tarafından yapılan mektepler, daha elverişli ve gösterişli olabiliyordu. Onlar tarafından yapılan mekteplere öncelik, yetim ve fakir çocuklara verilmiştir. Bu mekteplerde çocukların, her türlü ihtiyaçları karşılandığı gibi diğer sıbyan mekteplerinde bulunmayan imkanlar da buluna biliyordu.

Osmanlı devletinde eğitim kurumları, devletin resmi politikası olmadığından dolayı, vakıflar eğitim kurumlarının her türlü ihtiyaçlarını karşılayarak bu kurumlar üzerinde oldukça etkin olmuşlardır. Hayır sever devlet ve din adamları tarafında yürütülen bu kurumlar; her bölgede mektepleri açarak çocukların eğitimine katkıda buldukları gibi aynı zamanda devlete nitelikli memur ve üst düzey devlet yöneticilerinin yetiştirilmesinde etkili olmuşlardır. Mektebe başlayan çocukların ihtiyaçlarını karşıladıkları gibi, ders programları da çoğunlukla onlar tarafından belirlenmiştir.²²

Tanzimat'a kadar tek çizgide ilerleyen eğitim düzeni, Tanzimat dönemiyle değişikliklere uğrayarak 1924 yılına kadar varlığını sürdürmüştür. İlk ciddi

20 Dikmen, Toruk, "Sıbyan Mekteplerinin Mimarisi: Abdullah Paşa Sıbyan Mektebi Örneği", 41.

21 Dikmen, Toruk, "Sıbyan Mekteplerinin Mimarisi: Abdullah Paşa Sıbyan Mektebi Örneği", 42.

22 Mefail Hızlı, "Osmanlıda İlköğretimin Tarihi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6(12 (2008):87.

düzenlemeler II. Mahmut Döneminden itibaren görülmektedir. İlköğretimin zorunlu olması, müfredat ta yapılan düzenlemeler ve sıbyan mekteplerinin devlet gözetimine geçmesiyle Mekteb-i ibtidai olarak isimleri değişen sıbyan mektepleri, 1924 yılında çıkarılan Tevhid-i Tedrisat kanunu ile birlikte ilk mektep ismini almış ve modern eğitim sistemiyle eğitim yapan kurumlara dönüşmüştür.²³

5. TANZİMAT DÖNEMİNDE SİBYAN MEKTEPLERİ

Sıbyan mektepleri, klasik dönem boyunca müfredatları açısından çok büyük bir değişikliğe uğramadan eğitime devam etmiştir. Ancak I. Mahmud döneminden itibaren (1730-1754) doğan askerî ihtiyaçlar doğrultusunda, Batı etkili Hendesehane ve Mühendishane isimli askerî ve mühendislik eğitimler veren mekteplerin açılmasıyla, sıbyân mekteplerinde verilen eğitim de gündeme gelmiştir. Çünkü sıbyan mekteplerinde verilen eğitimin, bu yeni mekteplere girmek için yeterli gelmediği düşüncesi ortaya çıkmıştır.²⁴ Yeni açılan bu Batı etkili askeri okulların gelişmesi ve sıbyan mekteplerinde ıslah çalışmalarının başlaması II. Mahmud döneminde gerçekleşmiştir. II. Mahmud döneminde 1838'de ilk rüştiyeler açıldı. Rüştiye okullarında din dersleri, yabancı dil ve fen bilimleri de okutuluyordu. Bu dönemde açılan okullar eşitlik çerçevesinde Müslüman-gayrimüslim birlikteliği sağlayan Osmanlı üst kimliğinde gelecek kuşakları birleştirmeyi ve öğrencilere daha geniş bir perspektif sunmayı amaçlıyordu.²⁵

Sultan Abdülmecit döneminde 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanıyla eğitim de yeni bir döneme geçilmiştir. Fermanla eğitimle ilgili tek cümle dahi olmamasına rağmen, Tanzimat öncesinde gelişen eğitim kurumları sadece askeri kurumlar iken, Tanzimat'la birlikte sivil bürokrasinin yaygınlaşmasına paralel olarak sivil eğitim kurumları da yaygınlaşmaya başladı. Avrupa Devletlerinden baskılar geldiği için yenileşme hareketleri yapılmaya başlanılmıştır. Okul ve sınıf ortamında düzenlemelere gidildi. Yeni öğretim metotları kullanılmaya başlandı ilk, orta ve yüksek öğretim olmak üzere ayrı sınıflamalar içinde eğitim ve öğretim Avrupa standartlarına uygun biçimde yeniden yapılandırıldı.²⁶

23 Değirmenci, *Arşiv Belgeleri Işığında İstanbul Sur Dışındaki Sıbyan Mektepleri (Rumeli Yakası)*, 1.

24 Değirmenci, *Arşiv Belgeleri Işığında İstanbul Sur Dışındaki Sıbyan Mektepleri (Rumeli Yakası)*, 12.

25 Şerif Demir, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Eğitim Sisteminde Yaşanan Değişim" *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, sy. 7\13.(2015): 440.

26 Yılmaz, *Osmanlıdan Cumhuriyete Sıbyan Mekteplerinde Yenilik ve Gelişmeler*, 31.

Tanzimat döneminde eğitim çağdaşlaşma çabaları içindeydi. Öncesinde dini inançlar çerçevesinde şekillenen eğitim, Tanzimat'la beraber dünya hayatını baz alan eğitim düşüncesi önem kazanmaya başladı. İstanbul'daki okulların bazıları Batılı anlamda eğitim vermeye başlasa da Anadolu'daki diğer okullar geleneksel eğitim anlayışıyla dine dayalı eğitim vermeye devam etmekteydi. Halkın alışkanlıklarını bırakması pek kolay görünmüyordu. 1839 yılında "Mekatib-i Rüştîye Nezareti", Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin önerisiyle kuruldu. Rüştîyelerin idaresinden sorumlu olan bu müdürlük, şeyhülislamlığa bağlıydı.²⁷ Mekatib-i Rüştîye Nezareti, yenilikçileri ve yeniliğe karşı olanları, bir araya getirmek için kuruldu. 1846'da Mekatib-i Umumiye Nezaretinin kurulmasıyla görevleri bu kuruma devredilerek kapatıldılar.²⁸ 1846'da kurulan Mekatib-i Umumiye Nezareti'nin başına Esat Efendi, yardımcılığına ise Kemal Efendi atandı. Bu kurumun amacı Sıbyan Mekteplerinde değişiklikler yapılması ve rüştîyelerin fazlaştırılmasıydı. Rüştîyeler yaygınlaştı ancak Sıbyan Mekteplerinde bir değişiklik yapılamadı. Kurum 30 Nisan 1857'de Maruf-i Umumiye Nezareti adını aldı. Kurum "Eğitim Bakanlığı" statüsüne kavuşarak, eğitim bir devlet politikası haline geldi.²⁹

1847'de yayınlanan bir talimnameye göre Sıbyan mekteplerinde yeni değişiklikler yapılmıştı. Mekteplerin öğretim programları: elifba, amme cüzü ve öteki cüzler, Türkçe lügat, ahlak, yazı ilmihal, Türkçe tecvit ve Kuran'dır. Tanzimat öncesinde okuma bazlı geçen derslere Tanzimat'la yazmaya da ağırlık verilerek çocukların okuduklarını yazıya aktarmalarıyla daha iyi öğrenmeleri baz alınmıştır. Öğretme yönteminde öğrenciler, bilgi düzeylerine göre guruplara ayrılacak, kız ve erkek öğrenciler karışık değil kendi aralarında oturacaklardı. Sınıf geçme söz konusu olmayıp, dördüncü yılın sonunda okulu bitirme sınavı yapılırdı.³⁰ 7 yaşına giren her çocuk okula devam etmek zorundaydı. Mahallenin imamı, çocukları takip ederek ders okul zamanı geldiğinde çocuğun okula gönderilmemesi durumunda duruma müdahale ederdi. Talimnameye göre falaka şeriatında olmadığından dolayı kaldırıldı. Cezalı öğrenciye öğretmen güler yüz göstermeyecek ve velisinin izni olmadan karışamayacaktır. Okulların belli bir disiplin halinde ilerlemesi için müfettişler görevlendirilerek öğretmenler maaşa bağlanmıştır. Bu talimname ile metotlu öğretime doğru ilk adım atılmıştır.

27 Yılmaz, Osmanlıdan Cumhuriyete Sıbyan Mekteplerinde Yenilik ve Gelişmeler, 32.

28 Hatice Şentürk, "Osmanlı Eğitim Sisteminde Sıbyan Mektepleri Hakkında Bir Değerlendirme", *Genç Kalemler Tarih Araştırmaları Dergisi*, 4\5 (2018): 6.

29 Yılmaz, *Osmanlıdan Cumhuriyete Sıbyan Mekteplerinde Yenilik ve Gelişmeler*, 33- 34.

30 Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000-M.S. 2006*, 160-161.

İlköğretimdeki en köklü düzenlemeler 1869-1876 yılları arasında yapılmıştır. Sıbyan Mekteplerinin ıslahı ile ilgili en önemli teşebbüs olarak 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi olmuştur. Bu Nizamname ile her mahalle veya köyde en az bir tane sıbyan mektebi açılacaktı. Kız ve erkek okulları ile Müslim gayrimüslim okulları olarak ayrılacaktır. Okullar 4 yıllık olacak, kızlar için devam mecburiyeti 6-10, erkekler için 7-11 yaşlarını kapsayacak şekilde düzenlendi. Okutulacak derslerin konuları da belirtilmiştir. İlk öğretim herkese mecburi kılınmıştır.³¹ Nizamnameye göre okutulacak dersler arasında; Usûl-i cedide tarzıyla elifba, Kur'ân-ı Kerîm, Tecvid, Ahlâka ilişkin resail, İlm-i hal, Yazı talimi, Fenn-i hesap, Tarih-i Osmanî, Malûmat-ı Nâfia ve Coğrafya olarak belirtilmiştir. Ayrıca derslerde değişiklik ancak nezaretin izniyle gerçekleştirilebilirdi.³² Nizamname, ilkokuldan üniversiteye tüm eğitim ve öğretim aşamalarında köklü değişiklikler yaparak eğitimde yeni bir dönem başlatmıştır. Öğrencilerin kayıt aşamalarından başlayarak, görecekleri dersler ve okul yönetiminde bulunan yönetici, öğretmen ve hizmetlilerin maaşlarına kadar her konu geniş çaplı olarak ele alınmış ve kuralları belirtilmiştir.³³

Nizamname ile ilköğretim de dahil, tüm okullar gayrimüslimlere açılmıştır. Ülke sınırları içerisinde bulunan tüm çocuklar için eğitim politikası eşit yararlanılan bir sisteme dönüştürülmek istenmiştir. Tüm çocukların, ilkokulda mecburi Türkçe; rüştiyeden itibaren de kendi dilinde eğitim alabileceği vurgulanmıştı. Bu durum ortak eğitim için sınırlı ve önemli bir adımdı.³⁴ Böylece farklı kültür ve dinlerdeki çocuklar eğitim çatısı altında sınırlı bir süreyle de olsa birlikte vakit geçirebilecek saygı ve hoşgörü çerçevesinde eğitim hayatlarına devam edebileceklerdi. Bu durum çocukların tüm hayatları boyunca birbirleriyle barış ve huzur içinde yaşamaları için önemli bir adım olmuştur.

Eğitim ve öğretimde ceza, ödül ve disiplin sistemi devam etmiştir. Dönem farkından dolayı ceza ve ödüllerde farklılıklar olmuştur. öğrencilerin okula devamlarında düzenli yoklama takibi getirilmiş ve mazeretsiz olarak okula gelmeyenlere ceza verilmesi, bunda ısrar edenlerin ise okuldan uzaklaştırılması uygun görülmüştür. Yapılan sınavlarda başarılı olan öğrencilerin ise ödüllendirilmesi kararlaştırılmıştır. Görevini aksatan rüştiye,

31 Yılmaz, *Osmanlıdan Cumhuriyete Sıbyan Mekteplerinde Yenilik ve Gelişmeler*, 33-34.

32 Türkmenoğlu, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devletinde İlköğretimin Islah Çalışmaları Hakkında Bazı Tespitler", 165.

33 Mine Çağır, İbrahim Caner Türk, "1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Türk Eğitim Tarihindeki Yeri, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*", 4\11 (Kasım 2017): 64.

34 Demir, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Eğitim Sisteminde Yaşanan Değişim", 443.

idari personel ve öğretim elemanlarına ise gerekli uyarılar yapıldıktan sonra, suçun mahiyetine göre, maaş kesimi ve görevden ihraç cezaları verilirdi.³⁵

1870’te kurulan Meclis-i Kebir-i Maarifi’nin İlmiye Islah-ı Mekatip Komisyonu, sıbyan mektebinin kullanması gereken metotları içeren bir program hazırlayarak Maarif Nezaretine sundu. Programda öğretmenlerin Türkçeye hakim olması, dersleri açık ve sade bir dille anlatması, sınavların ve tatillerin düzenli olması istenildi. Öğretmen, öğrenciye yol gösteren öğrencinin yeteneklerinin ortaya çıkmasını sağlayan rehber olacaktı.

Eğitim ve öğretimde Tanzimat döneminde yapılan değişiklikler yeterli olmadı. Planlanan yeniliklerin çoğu uygulanamadı, gelişmeler İstanbul ile sınırlı kaldı. Değişikliklerin aniden yapılması, dini derslerin yanında akli derslere ağırlık verilmesi, eğitimin zorunlu olması gibi nedenler halkın yeniliklere adapte olmasına engel olmuştur. Meşrutiyet dönemi, eğitim sorunları üzerinde önemle durulan bir dönem olmuştur. Balkan savaşlarından sonra “Çökmekte olan devleti eğitim ve öğretmenler kurtaracaktır.” şeklinde bir görüş benimsenmiş ancak uygulamada etkili olamamıştır. Kızlar için ilk kez yüksek öğretim kurumu açıldı. Okul öncesi eğitim için adımlar atıldı, medreseleri ıslah etme çalışmaları yapıldı ve geleneksel sıbyan mekteplerinin çoğu kapatılmıştır.³⁶

19. yüzyıldan beri süregelen eğitim kurumlarındaki ikilik sebebi ile eğitim sistemi oldukça karışık bir hale gelmiştir. Çünkü okullar yönetimleri, denetimleri, ders programları, mali durumları gibi pek çok kriter bakımından farklılık göstermekteydi.³⁷ Milli bir amacı olmayan, birbirine zıt görüşlü kişiler yetiştiren, Şer’iye ve Evkaf Vekaleti veya özel vakıflarca idare edilen tüm medrese ve okullar ülkedeki öğretim dağınıklığını gidermek ve birliği sağlamak amacıyla 3 Mart 1924’te çıkarılan 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile Maarif Vekaleti’ne bağlanmıştır. Böylece Türk eğitim tarihinde önemli bir yer edinmiş olan medreseler ve sıbyan mektepleri kapatılmıştır. Tüm eğitim ve öğretim kurumları Eğitim Bakanlığı’na bağlanarak öğretim tek kurumdan denetlenmesi sağlanarak, eğitimde laiklik ilkesi benimsenmiştir.³⁸

35 Fatih Demirel, “Osmanlı Moders Eğitim Kurumlarında İşlenen Suçlar”, *History Studies*, 5\1 (Ocak 2013): 102-103.

36 Yahya Akyüz, “Osmanlı Döneminden Cumhuriyete Geçilirken Eğitim-Öğretim Alanında Yaşanan Dönüşümler”, *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi*, 1\2 (2011): 18.

37 Yılmaz, *Osmanlıdan Cumhuriyete Sıbyan Mekteplerinde Yenilik ve Gelişmeler*, 40.

38 Dikmen, Toruk, “Sıbyan Mekteplerinin Mimarisi: Abdullah Paşa Sıbyan Mektebi Örneği”, 41

SONUÇ

Osmanlı Devleti birçok konuda olduğu gibi eğitim konusunda da kendinden önceki devletlerden ilham almış ve kendisine kalan mirası geliştirerek devam ettirmiştir. Türklerin kitleler halinde din değiştirmesiyle eğitim sistemlerinde de değişiklikler yapılarak Türk-İslam eğitim modeli ortaya çıkmıştır.

Bu eğitim modeli Karahanlılar tarafından ortaya çıkmış, Selçuklular döneminde zirve yapacak derecede eğitim kurumları geliştirilerek, Osmanlı Devletine kültür mirası şeklinde devir edilmiştir. Osmanlı Devleti, kuruluş döneminden beri eğitim ve öğretimi destekleyerek, çocuklarının dini bilgiler almasını bir görev olarak algılayıp önemsemişlerdir. Bunun için eğitimin ilk basamağı olan sıbyan mekteplerini inşa etmişlerdir. Osmanlılar, eğitimi gerekli görüyorlardı ancak eğitimi bir devlet politikası olarak görmüyorlardı. Bundan dolayı mektepler Padişah, devlet adamları ve hayırseverlerin yardımı ve bağlı oldukları vakıflar tarafından karşılanırdı. Vakıfların idaresinde olmaları, düşünüldüğü gibi mekteplerin yavaş ilerlemesine neden olmamış aksine hızla memleketin her tarafına yayılmasını sağlamışlardır. Mektepler kısa zamanda ülkenin yaygın eğitim kurumları olmuşlardır. Vakıfların bünyelerinde açılıp ilerlemelerinin olumsuz tarafları da vardır. İlk olarak devlet denetiminden uzak kalmışlardır. Denetimsizlik mekteplerin hem fiziksel hem de ders programında uygulanan metodun aksamasına neden olmuştur. Mektep hocalarının, düzenli bir maaşı olmayıp, veliler tarafından maddi durumuna bağlı olarak yiyecek, eşya ya da bir miktar akçe verilirdi. Mektep ihtiyaçları vakıflar tarafından karşılanırdı ancak vakıflara yapılan yardımın miktarına göre bağış yapıldığından bazı durumlarda yetersizlik yaşanabiliyordu. Mektepler cami, mescit ya da mahalle içinde bulunabiliyordu. Aileler hem kız hem de erkek çocuklarını bu mekteplere göndermişlerdir. Kız ve erkek çocukları için ayrı yapılan mektepler de bulunmaktaydı. Ezber ve sürekli tekrar şeklinde yapılan derslerde kur'an-ı Kerim, dini dersler ve dört işleme dayalı diğer derslerde verilirdi. Disiplini hoca sağlar ve herkes hocasına karşı saygılı davranırdı.

Üç- dört yıllık mektep eğitiminden sonra öğrenciler, okuma yazma bilen dini dersleri almış ve Kur'an'ı hatim etmiş bireyler olarak aile içerisinde gururla karşılanırlardı. Erkekler isterlerse medrese eğitimine devam edebilirlerdi. Tanzimat'a kadar pek değişiklik yapılmadan ilerleyen mektepler, Tanzimat dönemiyle değişikliklere uğramıştır. Tevhidi Tedrisat kanununun yürürlüğe girmesiyle modern eğitim kurumlarına dönüşmüştür.

KAYNAKÇA

- Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi M.ö. 1000-M.S. 2006*. 10. Bs. Ankara: Pegem Yayınları, 2006.
- Akyüz, Yahya. “Osmanlı Döneminden Cumhuriyete Geçilirken Eğitim-Öğretim Alanında Yaşanan Dönüşümler”. *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi*. 1\2 (2011): 9-22.
- Akbaş, Elif. *Tarıhten Günümüze Sıbyan Mektepleri*, Yüksek Lisans Tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Çağır, Mine. Türk, Caner İbrahim. “1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Türk Eğitim Tarihindeki Yer.”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 4\11 (Kasım 2017): 62-75.
- Çelik, Abbas. “Hatıralarla Sıbyan Mektepleri”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Sy. 27, (Haziran 2007): 125-135.
- Değirmenci, Hilal. Arşiv Belgeleri Işığında İstanbul Sur Dışındaki Sıbyan Mektepleri (Rumeli Yakası). Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Demirel, Fatih. “Osmanlı Modern Eğitim Kurumlarında İşlenen Suçlar”. *History Studies*, 5\1 (Ocak 2013): 101-112.
- Demir, Şerif. “XIX. Yüzyıl Osmanlı Eğitim Sisteminde Yaşanan Değişim” *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7\13.(2015): 435-447.
- Dikmen, Belgin Çiğdem. Toru, Ferruh, “Sıbyan Mekteplerinin Mimarisi: Abdullâh Paşa Sıbyan Mektebi Örneği”. *Vakıflar Dergisi*, Sy. 48 (Aralık 2017): 35-73.
- Fındıklı, Erhan Berat. “Tarih Yazımsal Bir Kurgu Olarak Osmanlı’da Sıbyan Mektepleri: Kentsel Mekan, Kültürel Dönüşüm Ve Sekülerizasyon”. *Tarih ve Uygarlık İstanbul Dergisi*, sy. 7 (Eylül 2015): 155-168.
- Hızlı, Mefail. “Osmanlıda İlköğretimin Tarihi”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6\12 (2008): 85-106.
- Kayhan, Ebuzer. Aslan Bağcı, Özlem. Ersin, Y. “Sıbyan Mektepleri İle Okul Öncesi Öğretim Programlarında Değerler Eğitimi”. *İlköğretim Online*. 2019; 18\3: 990-1013.
- Örs, Gülferah. Osmanlı Devri Sıbyan Mektepleri Üzerine Bir İnceleme. Yüksek Lisans Tezi, M.S.Ü. Mimarlık Fakültesi, Rölöve-Restorasyon Ana Bilim Dalı, 1985.
- Türkmenoğlu, Mehmet Ali. “Osmanlı Eğitiminde İslahat (İlköğretimde Öğretmen Yetiştirme ve İstihdamı Uygulamaları Açısından Bir Anlama Denemesi)”. I. Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Kongresi, (Beşşehir 27-29 Ekim 2023): 1536-1544.

- Türkmenoğlu, Mehmet Ali. “XIX. Yüzyılda Osmanlı Devletinde İlköğretimin Islah Çalışmaları Hakkında Bazı Tespitler”. Tarih Alanında Seçme Yazılar-V. ed. Y. Emre Tansu, Füsün Kara, 155-172. Özgür Yayınları 2023.
- Yılmaz, Şadiye. Osmanlıdan Cumhuriyete Sıbyan Mekteplerinde Yenilik Ve Gelişmeler. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.
- Şentürk, Hatice. “Osmanlı Eğitim Sisteminde Sıbyan Mektepleri Hakkında Bir Değerlendirme”. *Genç Kalemler Tarih Araştırmaları Dergisi*. 4\5 (2018):1-14.

Adaletnâmelerde Vergi Hükümleri (I.Ahmet Dönemindeki Adaletnâmeler Üzerinden Bir Tahlil)¹

Mehmet Ali Türkmenoğlu²

Özet

Sanayi öncesi tüm tarım toplumlarında olduğu gibi Osmanlı ekonomik sistemini de genellikle toprağa bağlı olarak toplanan vergiler oluşturmaktaydı. Para ekonomisinin yeterince gelişmemiş olduğu Klasik Dönemin şartları vergilerin doğrudan devlet tarafından toplanmasını engellemekteydi. Bu yüzden devlet vergileri toplaması için çeşitli yönetici, kadı ve askerleri görevlendirmişti. Vergi toplayanlara devlet hazinesinden doğrudan para çıkmaması için maaşlarını da halktan belirlenmiş miktarda vergi olarak toplama hakkı verilmişti. Vergileri toplayanların zaman zaman devletin verdiği yetkiyi kötüye kullandığı, halka zulmettiği ve fazladan vergi aldığı vaki olabiliyordu. Bu tür davranışlara karşı padişahlar tedbir almak amacıyla adaletname adı altında hükümler yayınlamışlardır. Adaleti emreden bu hükümlere adaletname denilir. Bu hükümler ile ilgili birçok çalışma yapılmıştır. Ne var ki Adaletnamelerle ilgili yapılan bu çalışmaların çoğunda konu genel çerçevede içerisinde ele alınmış olup adaletnamelerin belli bir dönem içerisinde ele alınıp incelendiği çok az çalışma vardır. Halbuki her dönemin kendi özel şartları mevcut olup bu çalışmaların dönem şartları açısından da tahlil edilmesi anlaşılmasına önemli ölçüde katkı sağlayacak bir unsurdur. Bu sebeple bu makalede Adaletname örnekleri içerisinde I. Ahmet döneminde yayınlanan fermanların vergilerle ilgili hükümleri tahlil edilmiş anlaşılmaya çalışılmıştır.

1. GİRİŞ

Osmanlı devleti kuruluşundan itibaren fetih politikaları ile topraklarını genişletmiş ve bu topraklar devlet malı sayılmıştır. Miri toprak adı verilen

1 Bu bölümde emeği geçen öğrencim Hatice Tekin'e teşekkür ederim.

2 Doç. Dr., Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, maliturkmenoglu@harran.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8826-6572.

devlet toprakları reayaya belli koşullarda kiraya verilmiş ve kira bedeli olarak da ürün vergisi ve bedeni hizmet istenmiştir.³ Bu vergiler öşür ve haraç denilen şer'î vergilerdir. Bu vergilerin yanında cizye, gümrük, avarız, bac, bad-ı heva, hasılat, iane, ve caize gibi toprağa bağlı olmayan çeşitli şer'î ve örfi vergiler de alınmaktaydı.⁴ Bu vergilerin devlet tarafından doğrudan toplanması imkansız olduğundan bunları toplama görevi tımarlı sipahi, sancak beyi, beylerbeyi ve kadılar gibi çeşitli devlet görevlilerine verilmiştir. Vergilerin miktarı ve toplanma usulüyle ilgili başta çeşitli kanunnameler yayınlanmıştır.⁵ Vergi toplama konusunda usulsüzlük ve haksızlığın artması ile Kanuni Sultan Süleyman tarafından bu usulsüzlük ve haksızlıkların engellenmesi için ilk kez adaletname adı verilen padişah hükmü yayınlanmıştır.⁶ Adaletnameler daha sonra diğer padişahlar tarafından günün şartlarına göre değiştirilip genişletilerek yayınlanmıştır.

2. ADALETNÂMELERİN MAHİYETİ VE MUHTEVÂSİ

Osmanlı padişahları reayayı Allah'ın kendisine emaneti olarak biliyor ve bunun için Müslim ya da Gayrimüslim ayırmaksızın bütün tebaa⁷ üzerinde adaleti sağlamayı sadece dünyevi bir görev olarak değil ayrıca dini bir görev olarak da görüyordu.⁸ Osmanlı yerel yöneticilerinin tebaaya zulmetmesi ve usulsüz olarak vergi toplaması 16. ve 17. Yüzyıllarda⁹ halkın şikayetlerini arttırmış bu durum padişahlar tarafından adaletnamelerin yayınlanmasına sebep olmuştur. Adaletname yerel yöneticilerin reayaya karşı otoriteyi kötüye kullanması ve kanuna aykırı davranışlarda bulunması üzerine yayınlanan padişah hükmüdür.¹⁰ Adaletnameler padişahların kudret ve gücüne bağlı olarak yayınlanıp onun reaya ve yerel yöneticiler üzerinde gücünün ve kudretinin üstünlüğünü göstermekteydi.¹¹

3 Mehtap Özdeğer, “Osmanlı İmparatorluğunda Miri arazi rejimi ve Tahrir Geleneği”, *Manas Journal of Social Studies*, (Kırgızistan- Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi) c.3, 2003, s.2

4 Berna Çaçan, “Osmanlı Devletinde Vergi Sistemi ve Bir Çeşit Vergi Toplama Usulü Sistemi: Têmettuat Defterleri “ *Electronic Journal of Vocational College*, 2015, s. 10

5 Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuk Tablôlleri* “ Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnameleri”, Fey Vakfı, İstanbul, 1990, c.1, s. 88

6 İlber Ortaylı, Taha Akyol, *Tarihın Gölgesinde*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014

7 Tâner Aslan, “ *Osmanlı Devleti'nin Siyasi ve İdari Tarihinde Adalet ve Müsavat Meselesi* ”, *Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler e-Dergisi*, S.21, 2010, s.3

8 Mustafa Budak, “ *Balkanlarda Osmanlı Hoşgörüsü mü, Osmanlı Adaleti mi?* ”Avrasya Etütleri Dergisi, S. 50, Ankara, 2016, s. 267

9 Efkân Uzun, *XVII. Yüzyıl Anadolu İsyânlarının Şehirlere Yayılması; Sosyal ve Ekonomik Hayata Etkisi (1630–1655)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara, 2008, s. 12

10 Halil İnalçık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, Eren Yayınları, İstanbul, 2000, s.75

11 Uzun, s. 12

Osmanlı dönemindeki adaletname anlayışı eski İran-Hint devletinin adalet anlayışına bağlı olarak gelişmiştir.¹² Buralarda eskiden beri yönetim yöneticinin gücü ve kudretine bağlıydı fakat yönetilenlerin huzursuzluğu ve hoşnutsuzluğu bu durumu tehlikeye atmaktaydı. Bu tehlikenin önüne geçmek ise yöneticinin adil olmasıyla mümkün olabilmekteydi. Eski İran'da yöneticinin otoritesini koruması için adil olması gerektiğini yazan Pendname, Siyasetname, Nasihatname gibi eserler vardır. Türkler için aynı şekilde öğütler içeren eserlerden bir tanesi Kutadgu-Bilig'dir.¹³ Bu eser Osmanlı yönetimi için de geçerli olacak olan ünlü adalet dairesini şu şekilde anlatıyordu: “Memleketin devamı için ordu, orduyu beslemek için mal, halkı mal sahibi olması için huzur, huzurun sağlanması için de adaletle ihtiyacı vardır.”¹⁴

Adil devlet arayışı bir takım kurumları ortaya çıkarmıştır. Bunlar, Darül-adl, Darül mezalim, Divan-ı ala, Teftişi memalik ve en son adaletname ilanlarıdır. Bu divanlarda genelde memurların otoritelerini kötüye kullanmaları ve görevlerini yerine getirmemeleri, divan kâtiplerinin vakıf kontrolüyle ilgili bozukluklar ve kadı hükümleriyle ilgili şikâyetler dile getirilmiştir. Osmanlı halkının şikâyetleri genelde vergi toplanması konusunda yapılan usulsüzlüklerle ilgili olmakta ve adaletnameler de daha çok bu konularda yayınlanmaktaydı.¹⁵

Osmanlı padişahları adaletnameleri doğrudan şahıslara değil bütün idareciler için göndermiştir. Yapılan su-i istimaller padişaha giden toplu şikâyetler ve teftişler ile tespit edilmekteydi. Tahta çıkan her padişah adil bir padişah olduğunu göstermek için adaletnameler yayınlardı. Adaletnameler içeriğine baktığımızda; vergi yolsuzlukları, halka gereksiz yere salınan salgınlar, kadıların yaptıkları su-i istimaller, angaryaların reaya ve tımarlı sipahiler arasında sorun oluşturması, Kadı ve naipin görevlerini kötüye kullanmaları, bid'atları ve bad-ı heva denen vergilerin haksız yere alınması gibi yolsuzluk ve haksızlıkların önlenmesiyle ilgili hükümler yer almaktadır.¹⁶

Adaletnameler yayınlanmadan önceki dönemlerde de padişahlar adaleti sağlamak adına çeşitli fermanlar yayınlamış ve kanunnamelerle vergi miktarı ve toplama usulü belirtilirdi. Bu şekilde halk su-i istimallerden korunmaya çalışılmıştır.

12 Aslı Yılmaz Uçar, “ Osmanlı-Siyaset-Yönetim Düşün Geleneği: Daire-i Adalet'in Yönetimi ” Memleket Siyaset Yönetim Dergisi, C.7, S.17, 2012/17, s.2

13 İnalçık, 2000, s.75

14 Yüksel Çelik vd., *Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri (1703-1876)*, Açık öğretim Yayınları, Eskişehir, 2013, s.155

15 İnalçık, 2000, s.76-78

16 Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1988, c.1, s.346

3. I. AHMED DÖNEMİNDE VERGİLERLE İLGİLİ ÇIKARILAN ADALETNÂMELER

I. Ahmed henüz 14 yaşında iken tahta geçmiş¹⁷1603 ve 1617 yılları arasında devleti yönetmiştir. Kendi döneminde reayayı ehl-i örfün zulmünden korumak ve terk edilen köylerin tekrar iskan edilmesi için 1609 yılında adaletname çıkarmıştır.¹⁸ Bu adaletnameler Rumeli ve Anadolu Eyaletleri adaletnemeleri olarak ikiye ayrılan 1018 tarihli adaletnameleridir.¹⁹ Bu adaletnameler ehl-i örfün kanunlarda belirtilen vergiler dışında bidat olarak vergiler alması ve halka zulmetmesi üzerine halkı bu tür su-i istimallerden korumak amaçlı hükümler içermektedir.

Osmanlı Devletinde alınan vergilerin miktarı tespit edilmek için mufassal defteri, icmal defteri, vakıf ve emlak defteri, avarız ve cizye defterleri gibi defterler tutulmaktaydı. Osmanlı Devletinde Fatih döneminden beri tımarlı sipahi ve reaya arasındaki ilişki ve vergi şekli 7 kulluk hizmet adı altında düzenlenmiştir. Yedi kulluk hizmeti; reyanın sipahiye 3 gün hizmet etmesi ya da karşılığı olan 3 akçe ödemesi, orak yani bir araba ot ve ya karşılığı olan 7 akçe ödemesi, dögen yani yarım araba saman ya da karşılığı olan 7 akçe ödemesi, bir araba odun ya da karşılığı olan 3 akçe ödemesi, boyunduruk yani arabayla hizmet ya da 2 akçe ödemesi şeklindedir. Bu hizmetin peşin miktarı ise 22 akçe olarak belirlenmiştir. Yedi kulluk hizmetinin adı altında alınan raiyyet rüsûmunun gayrimüslimlerdeki karşılığı ise ispençe idi.²⁰ Daha önceki dönemlerde olduğu gibi I. Ahmed döneminde de tımarlı sipahinin bu vergileri alırken halktan kanunlarda belirtilenden fazla aldığı ve özellikle halktan bedeni hizmet olarak kanunda geçmeyen işler yapmalarını istediği görülmüştür. 1018 tarihli adaletnâmede tımarlı sipahinin kendi dirlikleri içerisindeki köylere on beş atlı ile gidip üç günden fazla kalmaları yasaklanmıştır. Bu yasağın getirilme nedeni bir köyü ortak olarak elinde bulunduran sipahilerin köylere atlarıyla gelip reyanın evinde oturmakta, kendileri de hayvanları da bedava beslenmekte, ayrıca nal-baha, selamlık, hizmetkar akçesi ve reşid akçesi adıyla kanuna aykırı olarak çeşitli vergiler almalarıydı.²¹

17 Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuk Tablâlleri* “ Osmanlı Hukukuna Giriş ve I. Ahmed Devri Kanunnameleri, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1996, c.9/1, s.19

18 Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 1988, s.30

19 Akgündüz, 1996, s.555-569

20 Halil İnalçık, “*Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü*” Osmanlı İmparatorluğu Toplu ve Ekonomi, Eren Yayınları, İstanbul, 1996, s.39-49

21 İnalçık, 2000, s. 96-98

1018 tarihli adaletnamedeki bir şikayete göre; askerler reaya istesin ya da istemesin onlara bir bıçak bir takke ve benzeri şeyler bırakıp karşılığında damızlık diye birer koyun, birer kovan ya da ikişer, üçer kile buğday toplatmakta vermeyenlere ise dayak atmaktaydı. Onun dışında reayayı tarla bağ ve bahçelerinde zorla çalıştırıyorlardı. Çalışmayanın parasını alıyor ve onları dövüyorlardı.²² Daha önce Fatih kanunnamesinde üç gün bedeni hizmetin karşılığı üç akçe olarak belirlenmiş ve hizmet edeceklere ise üç gündenden fazla hizmet ettirilmesi yasaklanmıştı.²³

Osmanlı Devletinde olağanüstü dönemlerde görevlilerin reydan salgun ve salma vergileri isteme hakkı vardır. Fakat görevliler bu durumu su-i istimal edip köylere devre çıkıp köylüye kendilerini ve hayvanlarını besletmişlerdir. 1018 tarihli adaletnamede de beylerbeyi ve sancak beyinin haslarını iltizama alan voyvodaların her köyden ayda otuz kırk salma topladıkları görülür. Aynı adaletnamede bu voyvodaların halkın sadece yiyeceğini değil hayvanlarını, kölelerini ve mallarını ele geçirmiş, her türlü vergiyi kanun ve defterlerde yazılandan fazla aldıkları konusunda şikayetler bulunur. Beylerbeyi ve sancak beyleri de cerime toplamak için devre çıkıp, günlerce burada kaldıkları, reyadan bedava yiyecek ve hayvan aldıkları üstelik cerimeleri de fazladan aldıkları anlaşılmaktadır.²⁴ Bu sebeplerden dolayı 1018 adaletnemesinde devir ve salgun yapılması ve beylerbeyi ve sancakbeylerin haslarını iltizama vermeleri yasaklanmıştır.²⁵

Osmanlı Devletinde su-i istimala açık olan diğer vergi şekli de bad-ı heva vergileridir. Bad-ı heva resimleri; tütün resmi, deştibani, resm-i arus, cürüm resmi, duhan resmi, yava ve kaçgun gibi vergilerdir.²⁶ 1018 tarihli adaletnameye göre; beylerbeyi ve sancak beyleri devre çıkma bahanesiyle gittikleri köylerde sadece cinayet sebebiyle öldürülenler için değil herhangi bir sebeple kaza sonucu ölenler için de halktan cinayettir diye 100 kuruş kan cürümü almaktaydılar.²⁷ Adaletnameye göre katil olan kişi serbest reyadansa ve cürümüne karşı kısas uygulanmışsa karşılığı bir akçe ve bir habbe cerime alınmazdı. Eğer cürümü işleyen tımarlı sipahiye bağlı ise cürümünü ona vermesi gerekmekeydi.²⁸

22 Onur Karahanoğlu, *Türkiye'de İdari Yargı Tarihi*, Doçentlik çalışması, Ankara, 2005, 80.251.40.59/politics.ankara.edu.tr/karahan/makaleler/turkiyedeidariyargitarihi.pdf, s.71

23 İnalçık 1996, s. 39

24 İnalçık, 2000, s.102

25 Akgündüz, 1996, s 557

26 Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1991, c.4, s.346s.416-417

27 İnalçık, 2000, s. 101

28 Akgündüz, 1996, s. 557

Yerel yöneticilerin halktan kanuna aykırı aldığı vergilerin şikayet edildiği mercii kadıdır.²⁹ Fakat kadılar adaleti sağlamakta görevli iken bir de kendileri halka zulmetmiş haksız yere vergiler almıştır. Kadılar mahkemeden sonra karar nüshası için aldıkları harçları arttırmaya çalışmış kendi yerlerine kanuna aykırı olarak naipler atamışlardır.³⁰ Bu naipler iltizam yoluyla atanmış ve iltizam parasını çıkarmak için halka zulmetmiştir. Kadı ve naipler resm-i kısmet, nikah resmi, şerri hüccet ve itakname gibi vergilerin kanunnâmelerde miktarları belli olmasına rağmen halktan bunları fazla miktarda ve zorla alıyorlardı. 1018 adaletnamesinde kadıların devre çıktığı halkta parasını ödemediği yiyecek almaları yasaklanmıştır. Adaletnameye göre; Kadı ve naipler reayaya haber vermeden gündüz köylere gidip yeni mezarları kayda geçiriyorlar ve Hristiyanlar para vermezse ölümlerini gömmelerine izin vermiyorlardı. Miras kısmında da eşyaları yüksek fiyattan biçerek daha fazla resim almaya çalışıyorlar ve daha önceki miras taksimi yanlışdır diyerek tekrar taksim yapıp resim alıyorlardı. Resm-i kısmet binde on beş olduğu halde 1 kuruş almakta şerri hüccetlerden fazla resim almaktaydılar. İtilaflı tımar ve zeametlerde kesin hüküm verilmiş olmasına rağmen başkasına mürasele vesikasıyla gelirini verebiliyorlardı.³¹

Kadı ve naipler cerime alabilme haklarını da su-i istimal ederek voyvodalarla birlikte halktan fazladan ve gereksiz yere³² cerimeler almışlardır. 1018 tarihli adaletnemede; kadıların reaya ve berayaya zulmetmesinden dolayı onların haklarından gelinmesi gerektiği ve emirlere aykırı iş yapmalarından dolayı teftişlerinden kaçınılması gerektiği yazılmaktadır.³³ Buradan anlaşılan kendisini adaleti tesis için vazifedar gören sultanın bu vazifesini yerine getirmeye çalıştığı ve bu çalışmasını yaparken muhataplarını sertçe ikaz ettiği ikazına uymayanların ise belgelerdeki ifadesiyle haklarından gelinmeye çalışılacağıdır. Hakikaten emirlere uymayanlar “kanlarının helal karılarının bâin olacağı” şeklinde tehdit edilmişlerdir.

4. SONUÇ

I. Ahmed'in çıkardığı adaletnamelerin içeriği ve diğer adaletnamelerin genel özelliğine baktığımızda devletin idare ve yargıyı temsil eden kesimin

29 Şeniz Anbarlı Bozatay, Konur Alpdemir, “*Osmanlı Adli ve İdari Sisteminde Kadılık: Kurumsal Bir Değerlendirme*”, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C.6, S.10, 2014, s.74

30 Amy Singer, *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*, Çeviren: Sema Bulutsuz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, s. 38

31 İnalcık, 2000, s. 109

32 Kemal Çiçek, Hasan Celal Güzel, , Salim Koca, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, c.10 s. 176

33 Akgündüz, 1996, s, 566

halkı sömürmeye çalıştığını ve padişahların bu sömürünün önüne geçmek için adaletname adını verdikleri hükümler çıkardığını görüyoruz. Gerçekten 1018 adaletnameleri bize I. Ahmed'in o dönem halkı tımarlı sipahi, beylerbeyi, sancak beyi, voyvoda, kadı ve naip gibi devlet idarecilerinin baskısından ve sömürüsünden korumaya çalıştığını göstermektedir. Bu durum devletin devamı için halkın memnuniyeti ve rahat yaşamasının ne denli önem taşıdığını göstermektedir. Zira Osmanlı kaynaklarında da ifade edildiği gibi devletin temeli adalettir. Adaletin tesisi için adil bir padişah, adil bir padişahın adaleti sağlaması için güçlü ve bir ordu, güçlü bir ordu için dolu bir hazine, dolu bir hazine için zengin ve itaatkâr bir tebaa lazımdır. Tebaanın zengin ve itaatkâr olması ise onun adaletle idare edilmesi ile mümkün olup bu idarenin tesisi yollarından birisi de örneğini gördüğümüz gibi adaletnamelerdir. Her adaletname bize döneminin sosyal ve siyasi ortamı hakkında da birinci elden bilgi vermektedir. Bu sebeple bu çalışmada yapıldığı gibi her yayınlanan adaletnamenin ayrı ayrı ele alınması ve bu adaletnamelerin çıkarıldığı dönemin siyasi, ekonomik ve sosyal yapısının da göz önünde bulundurulması bizim dönemi ve olayları anlamamıza dolayısıyla hakkında daha sağlam bilgi ile yorum yapılmasına katkıda bulunacaktır.

5. KAYNAKÇA

- AKGÜNDÜZ Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuk Tablilleri* “ Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnameleri”, Fey Vakfı, İstanbul, 1990, c.1, s. 88
- AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuk Tablilleri* “ Osmanlı Hukukuna Giriş ve I. Ahmed Devri Kanunnameleri, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1996, c.9/1
- ASLAN, Taner, “ *Osmanlı Devleti'nin Siyasi ve İdari Tarihinde Adalet ve Müsavat Meselesi* ”, Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi, S.21, 2010
- BOZATAY, Şeniz Anbarlı, Konur Alpdemir, “ *Osmanlı Adli ve İdari Sisteminde Kadılık: Kurumsal Bir Değerlendirme* ”, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C.6, S.10, 2014, s.74
- BUDAK Mustafa, “ *Balkanlarda Osmanlı Hoşgörüsü mü, Osmanlı Adaleti mi?* ”Avrasya Etütleri Dergisi, S. 50, Ankara, 2016
- ÇAÇAN, Berna, “*Osmanlı Devletinde Vergi Sistemi ve Bir Çeşit Vergi Toplama Usulü Sistemi. Temettuât Defterleri* “ Electronic Journal of Vocational College, 2015
- ÇELİK, Yüksel vd., *Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri (1703-1876)*, Açık öğretim Yayınları, Eskişehir, 2013
- ÇİÇEK, Kemal, Hasan Celal Güzel, , Salim Koca, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, c.10
- İNALCIK, Halil, “Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü” Osmanlı İmparatorluğu Toplu ve Ekonomi, Eren Yayınları, İstanbul, 1996
- İNALCIK, Halil, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, Eren Yayınları, İstanbul, 2000
- KARAHANOĞLU, Onur, *Türkiye'de İdari Yargı Tarihi*, Doçentlik çalışması, Ankara, 2005, 80.251.40.59/politics.ankara.edu.tr/karahan/makaleler/turkiyedeidariyargitarihi.pdf
- ORTAYLI, İlber, Taha Akyol, *Tarihim Gölgesinde*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014
- ÖZDEĞER, Mehtap, “*Osmanlı İmparatorluğunda Miri arazi rejimi ve Tabir Geleneği*”, Manas Jurna IOf Social Studies, (Kırgızistan- Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi) c.3, 2003, s.2
- SINGER, Amy, *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*, Çeviren: Sema Bulutsuz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996
- Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1988 c.1
- Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1991, c.4
- UÇAR, Aslı Yılmaz, “*Osmanlı-Siyaset-Yönetim Düşün Geleneği: Daire-i Adalet'in Yönetimi* ” Memleket Siyaset Yönetim Dergisi, C.7, S.17, 2012/17
- UZUN, Efkan, *XVII. Yüzyıl Anadolu İsyanlarının Şehirlere Yayılması; Sosyal VE Ekonomik Hayata Etkisi (1630–1655)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara, 2008

Osmanlı Kadısının Güvence Arayışı: Dava Tanıklarının (Şuhûdü'l Hâl) Mahkemede Varlığı ve Faaliyetleri (Bir Şer'iyye Sicili -215/1 Urfa-Üzerinden Bir Anlama Denemesi)¹

Mehmet Ali Türkmenoğlu²

Özet

Osmanlı mahkemesinde iki tür şahitlik vardı: Birisi bugünde anladığımız ve kullandığımız manada olayın, huzurdaki davanın görgü şahitleri yani tarafların şahitleri idi. Diğeri ise terim adıyla şuhûdü'l hâl denilen mahkemenin şahitleri idi. Bu ikinci şahitler gurubu kimlerdi? Fonksiyonları ne idi? Geç Osmanlı döneminde sayıları artan Osmanlı Mahkemelerinin içinde Şeriat Mahkemesinin görev sahası büyük ölçüde özel hukuk ile sınırlandırılmıştı belki ama klasik dönemin tek yargı mercii oldukları ve bu tek yargı merciiinde de tek hakim ilkesi geçerli olduğu göz önüne alındığında bu tek hakim belki de yaptığı çalışmaların hesabını verirken bir güvenceye mi ihtiyaç duyuyordu? Bu tek hakimın hakim olmanın ötesinde Osmanlı adli-idari teşkilatının başı olarak çok fazla görevi vardı ve bunları yapması onu toplum içinde çok etkin, göz önünde ve tabii ki yaptıklarına dikkat edilir bir kişi yapıyordu. Bu kişi belki de yaptığı işlere şehrin birçok etkin kişisinin de en azından hesap verirken ortak olmasını mı istiyordu? Osmanlı Mahkeme kayıtlarında bulunan şuhûdü'l-hâl ya da dava tanıkları olarak adlandırılan bu kişileri kimlerin oluşturduğu, davalarda etkili oldukları faktörlerin neler olduğu mevzu bu araştırmanın konusunu oluşturmaktadır. Çalışma XX. yüzyıla ait bilgiler içeren 215/1 Numaralı Urfa Şer'iyye Sicili'ndeki belgelerin yorumlanması ve analizlerini kullanarak bu soruların cevaplarını aramaktadır.

- 1 215/1 numaralı Şer'iye Sicilinin Transkripsiyonunu Yüksek Lisans tezi olarak çalışan ve bu bölümde emeği geçen öğrencim Rahime Türkmen'e teşekkür ederim.
- 2 Doç. Dr., Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, maliturkmenoglu@harran.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8826-6572.

1. GİRİŞ

Şuhûdü'l-hâl kadı veya naibin hüccetlere konu olan meselelerin görüşüldüğü esnada mahkeme huzurunda hazır bulunanların kişilere verilen isimdir.³ “*Dava tanıkları*” olarak tabir edilen bu kişilerin isimlerinin yer aldığı kısım vesikaların alt bölümünde yer almaktadır. Bunlar mahkemede görülen duruşma boyunca davayı yakından takip ederler ve mevzu bahis olan vakayı toplum belleğinde saklama işlevini üstlenirlerdi.⁴ Neden böyle bir işleve ihtiyaç duyulmuştu? Kadı kararlarına değil belki ama sorumluluğuna bu kişileri ortak etmek mi istiyordu ya da sadece izlemeleri ile bu mümkün olabilir miydi? Mahkemede üretilen belgelerin sonunda yer alan Şuhûdü'l-hâl başlığı altında şehrin eşraf ve ayanının çeşitli unvanların, meslek erbaplarının, mahallelerde görev alan memurların isimlerinin yanı sıra duruşma esnasında mahkemede bulunan ahaliden kimselerin de adının geçtiği görülmektedir.

2. ŞUHÛDÜ'L-HÂL'İN TANIMI VE TARİHİ ARKA PLANI

Şuhûdü'l-hâl; şuhûd ve hâl kelimelerinin birleşmesinden oluşan kavramdır. Şuhûd kavramı hukukî terim olan şahid kelimesinden türemiştir ve kelimenin çoğul halidir.⁵ Tanıklar ve şahitler, anlamına gelen şuhûd bir olayın meydana geldiğini gören veya bildiğini ifade edenlerdir.⁶ Hâl sözlükte; vakti hazır, şimdiki zaman olarak geçmektedir.⁷ Bu iki kelimenin bütünleşmesi şuhûdü'l-hâl, halin şahitleri ya da dava tanıkları olarak ifade edilmektedir.⁸ Şahitliğin biri eda diğeri tahammül olmak üzere iki aşaması bulunmaktadır. Eda, bildiği ve yüklenmiş olduğu şahitliği mahkemede hakim huzurunda dile getirmesidir. Tahammül ise şahitlik edeceği olayı, ihtiyari bilmesidir. Bu iki aşamayı fakihlerin çoğu vurgulayıp, birbirinden ayrı değerlendirse bile şahitlerde aranan koşulları bu aşamada sıralamaktadırlar.⁹

Şahitlik; İslam muhakeme hukukunda ilk dönemlerden itibaren ehemmiyetli ispat vasıtalarından biri olarak yaygın şekilde kullanılmaktadır. Şahitlikten/şehadetten başka vasıtalar; yemin, ikrar, hakim in şahsen

3 Mübahat S. Kütiükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat,1994), 358.

4 Leslie Peirce, *Ahlak Oyunları 1540-1541 Osmanlı'da Ayntab Mahkemesi ve Toplumsal Cinsiyet*, çev. Ülkün Tansel, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005), 129.

5 Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türki*, (İstanbul: Çağrı Yayınları), 792, Mehmet Erdoğan, *Fıkah ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Ensar Neşriyat,2016), 517.

6 Salahattin Polat, ‘Şahit,’ *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2010): 38, 278, Sami Kâmûs-ı Türki, 767.

7 Sami Kâmûs-ı Türki, 537.

8 Ahmet Kılınc, Merve Nur Öztürk, Osmanlı Yargılama Hukukunda Şuhûdü'l-Hâlin Statü ve Mesleklerinin Tahlili, Necmettin Erbakan Üniversitesi *Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1, (2021): 188-189.

9 Polat, ‘Şahit,’ *Diyanet İslam Ansiklopedisi*,279.

bilmesi ve kanaati, yeminden nükul, bilirkişi, keşif, yazılı belge, karine, lian ve kasame'dir. İslam hukukunun temel dayanağı; Kurân-ı Kerim ve Hz. Peygamberin sünnetidir.¹⁰ Kuran-ı Kerim'de Bakara suresinde geçen ayet-i kerimede hukukî işlemlerle ilgili düzenlenen belgelerin, adil şahitler huzurunda hazırlanmasının önemine dikkat çekilmektedir. Bu nedenle İslamın teşekkül devrinden itibaren hazırlanan belgeler, yaygın bir biçimde hem yazıyı kaleme alanın hem de yazıya aktarıldığı esnada mevcut olan şahitlerin isimlerini de içermektedir. İlerleyen zamanlarda bu işlemler sistemli hale getirilmiştir ve Şer'i Mahkemelerde görülen duruşmaların dürüstlük ve aleniyet içinde yapıldığını göstermek amacıyla, kaleme alınan belgelere, kayıt edilen kişiler şuhûdü'l-hâl olarak zikredilmiştir.¹¹

Şahitler kadı efendi huzurunda görmeye dayalı bilgilerini anlatırken “şahitlik ederim” demesi şahitliğin şekli şartlarındanır. Şer'iyeye sicillerinde “...şahitlik hususu *bizler hususa bu vech üzere şahidleriz ve şahadet dahi ederiz deyu her birleri edâ-i şahadet-i şer'iyeye eylediklerinde...*”¹² denilmek suretiyle şahitliğin usulüne uygun şekilde yerine getirildiği beyan edilmiştir. Bu yüzden şahitlik/şehâdet yapılırken sanırım, galiba veya bildiğim kadarıyla gibi şüphe ifade eden kelimelerin kullanılması şahitliğin butlan ile geçersiz olmasına neden olmaktadır.¹³ Şahitliğin ilk aşaması olan “*tahammül-ü şahadet*” ya da Türkçe karşılığı ile “*şahit olmak*” dava konusu olan hukuki olay ya da işlem sırasında bu olay veya işlemin mahiyetinin, meselede kimin ne yaptığının ya da ne dediğinin görülüp işitilerek hafızaya alınması ve olay hakkında bilgi sahibi olunmasıdır. Şahitliğin diğer aşaması olan “*eda-i şahadet*” ya da Türkçe karşılığı ile *şahitlik etmek* ise şahidin mahkemede şahitlik yapabilmenin şartlarına sahip olması ve şahit olduğu hukuki durumu mahkeme huzurunda ifade etmesidir. Şahitlik etmenin şartlarından ilki, fiil ehliyetidir. İslam Hukuku literatüründe âkıl-bâliğ olmak şeklinde ifade edilen fiil ehliyeti ayırtım gücü ile birlikte ergenliğe ulaşmanın bir kişide aynı anda bulunmasıyla meydana gelir. Bir diğeri, Mecelle'de ifade edildiği üzere kör ya da dilsiz olmaması ve Müslüman olmasıdır. Zira İslam Hukuku'na göre bir davada, taraflardan biri Müslüman ise şahitlerin de Müslüman olması gerekmektedir.¹⁴ Şer'iyeye

10 Kemal Yıldız, İslam Yargılama Hukukunda İsbat Vasıtası Olarak Şahitlik, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1989), 14-16.

11 Polat, ‘Şahit,’ Diyanet İslam Ansiklopedisi, 279.

12 Rahime Türkmen, 215/1 Numaralı Urfa Şer'iyeye Sicili'nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi (H. 1320-1321/M.1902-1904), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa, 2019), 124.

13 Yılmaz Yurtseven, İslam-Osmanlı Muhakeme Hukukunda Şahitlik Müessesesi, YBHD, 2, (2018), 89.

14 Halil Cin, Ahmed Akgündüz, Türk Hukuk Tarihi, (İstanbul:Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2017), 381-382.

sicillerinde de “...*beyyine taleb olundukda udûl-i abrâr-ı ricâl-i müsliminden ... nâm kimesneler li ecli's-şehâde meclis-i şer'e hâzırân olub istişhad olunduklarında ... edâ-i şehâdet-i şer'iyye eylediklerinde ba'de'l-kayd...*”¹⁵ kalıbı kullanılmak suretiyle şahitlerin Müslüman olduğu vurgulanmaktadır. Nitekim Osmanlı uygulamasında mahkemelerde görülmekte olan davada, dava taraflarının gayrimüslim olması durumunda şahitlerin Müslüman olma şartı bulunmuyordu. Fakat adil olmaları gerekiyordu. Bu durumda Hristiyan cemaati için *‘udûl-ı nasârâdan*, ibaresi kullanılmakta idi.¹⁶ Bir diğer husus, erkek olması idi. Kısas ve had davalarında şahidin erkek olması gerekirdi. Şahitlikteki nisaplar; zina davalarında 4 erkek şahit, kısas ve had davalarında 2 erkek şahit, bunların haricinde kalan davalarda 2 erkek veya bir erkekle 2 kadın şeklinde idi.¹⁷ İlâveten Kur'an-ı Kerim'de geçen ve iki erkek şahit bulunamaması halinde bir erkekle iki kadının şahitliğini yeterli gören ayet-i kerimenin, vadeli borçlanmalarla ilgili olduğunu belirtmek gerekir. Çünkü kadınlarla ilgili mevzularda doğum vs. gibi durumlarda kadınların şahitliğine başvurulduğu görülmektedir. Ayet-i kerimeye göre şahit olarak iki kadın aranmasının sebebi kadınlardan birinin meseleyi unutmaması veya şaşırması halinde diğer kadının ona hatırlatması amacına yöneliktir ve şahitlik eden kadının şahitlik edeceği olayı unutmaması halinde bir erkekle bir kadının şahitliği birbirine eşit olacaktır.

İslam muhakeme hukukunda şahitlerin taşınması gereken şartlardan biri de hür olmaktır. Bu sebeple kölelerin dava konusu uyuşmazlık hakkında şahit olarak ifade vermeleri mümkün değildir. Bununla birlikte İslam hukukunda köleler, köle iken tanık oldukları olaylara hürriyetlerine kavuştuktan sonra şahitlik edebilirler. Bütün bunlara ilave olarak, adil olmak, zina iftirasından dolayı cezalandırılmamış olmak, çok dikkatsiz veya ulu orta konuşmamak, davaya taraf olmamak, taraflardan biriyle dost ya da düşman olmamak sayılabilir.¹⁸

Tarihi Arka Planı'nı ele aldığımızda; yapılan çeşitli araştırmalarda şuhûdü'l-hal ve şuhûdü'l-‘udûl kavramları arasındaki farkın görmezden gelinmesi çeşitli yanlışlıklara neden olduğu görülmektedir. Mahkeme tarafından tayin edilen kadrolu şahitler; şuhûdü'l-‘udûl olarak tesmiye edilmişlerdi. Orta Çağ İslam dünyasında şuhûdü'l-‘udûl, kadı efendilerin tayin ettiği, bölgede adil olarak bilinen kimseler arasından seçtiği bir heyet idi. Heyetin bünyesinde fakih,

15 BOA. MŞH.ŞSC.d..8831: 252-171.

16 İsmail Ertünal, Osmanlı Mahkemelerinde Şahitler: Şuhûdü'l-‘udûl'den Şuhûdü'l- hâl'e Geçiş, Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies , LIII (2019),12.

17 Cin, Akgündüz, Türk Hukuk Tarihi, 382.

18 Yurtseven, *İslam-Osmanlı Muhakeme Hukukunda Şahitlik Müessesesi*, 95-101.

muhaddis ve müfessir gibi ulemadan kimseler bulunurdu. Başlıca görevleri mahkemede düzenlenen vesikaların hukuka uygunluğunu temin etmek ve bu vesikaların geçerliliğini tescil etmek idi. Bunların yanı sıra şahitlerin adil ve güvenilir olduklarını tespit etmek ve yargılama sürecine şahitlik etmek gibi görevleri de mevcuttu. Ulemadan olmaları nedeniyle ihtiyaç halinde danışma şurası işlevi üstlendikleri, evlilik akitlerinin düzenlenmesi, mirasın tespiti ve taksimi, bir şahsın ölüm sebebinin tespit edilmesi gibi durumlarda da görev aldıklarını belirtmek gerekir.¹⁹

Şuhûdü'l-'udûl'ün hukuki belgelerin oluşturulması ve tasdikleriyle ilgili yaptıkları işlemler, mahkemelerin iş yükünü hafifletmiştir. Bu işlemleri gerçekleştirmek için kadınlara bağlı olarak bürolar açılmaya başlanmıştır. Günümüz tabiriyle bir nevi noterlik görevini üstlendikleri söylenebilir. Bunların ofislerinden; dükkân/dekâkin, hânût/havânitü's-şuhûd, hânût/havânitü'l-'udûl, büyüdü'l-'udûl, merâkizü's-şuhûd şeklinde bahsedilmektedir. İslam dünyasının önemli şehirlerinden olan Halep, Kahire ve Dimaşk gibi merkezlerinde, mahkeme dışında bu bürolarda çalıştıkları görülmektedir. Hatta Kahire'nin birçok semtinde mevcut olan bu bürolar, Hânûtu'l-Hanâbile, Hânûtu'l-Mâlikiyye gibi kadı efendinin mensup olduğu mezhebe göre de isimlendirilmiştir.²⁰

3. ŞUHÛDÜ'L-HÂL'İN KİMLİĞİ VE FAALİYETİ HAKKINDA TAHLİLLER

Yargılama sırasında mahkemede bulunan şuhûdü'l-hal olarak tesmiye edilenler, müşahit olarak mevzu davada yerini alırdı.²¹ Mahkemelerde üç vazife ile mükellef olan şahitler; şehadet etmek, yemin etmek ve isbatı vücud etmekle mükelleftirler. Bunların isimlerine, vasiyet senedinin tanziminde, evlilik merasiminde kısacası hüccete ve ilamlara konu olan her mevzunun alt kısmında rastlanılmaktadır.²² E. Buğra Ekinci, şuhûdü'l-hali Avrupa'da, mahkemelerde mevcut olan jüriyle benzetmektedir.²³ Mehmet Ali Ünal'da aynı görüşü destekleyip jüri oldukları konusunda görüş bildirmesinin yanı sıra mahalli örf ve adetlere yabancı olan kadıların, bu heyetle müşaverede bulduklarını da ilave etmektedir.²⁴ Mustafa Akdağ'da şuhûdü'l-halin, mahkemelerde jüri ve bilirkişi heyeti olduklarını savunur ve bu görüşüne ilave olarak muhakeme edilen

19 Erünsal, Osmanlı Mahkemelerinde Şahitler: Şuhûdü'l-'udûl'den Şuhûdü'l- hâl'e Geçiş, 3.

20 Erünsal, Osmanlı Mahkemelerinde Şahitler: Şuhûdü'l-'udûl'den Şuhûdü'l- hâl'e Geçiş, 7-8.

21 Ekrem Buğra Ekinci, *Ateş İstidası İslam Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü*, (Filiz Kitabevi, 2001), 104.

22 Türk Hukuk Lügatı, (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 3. Baskı, 1991), 307.

23 Ekrem Buğra Ekinci, *Tanzimat ve sonrası Osmanlı Mahkemeleri*, (Arı Sanat Yayınları), 130.

24 Mehmet Ali Ünal, Osmanlı Müesseseleri Tarihi, (Isparta:1997), 239.

davanın müşahitleri olduklarını aktarır.²⁵ Halil İnalçık, eski İslamî uygulama olan şuhudun, kadıyı kontrol mekanizması işlevi gördüğü ve mahkeme kararlarının tarafsız ve uzman bir heyet huzurunda alınmasını sağladıklarını belirtip şehir kethüdasının düzenli olarak bu şahitler arasında yer aldığını ifade etmektedir.²⁶ İlber Ortaylı “*Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti’nde Kadı*” isimli eserinde, Osmanlı mahkemesinde verilen hükümlere şahit olarak imza atmak veya bazı konularda bilirkişilik yaptıklarını, söyleyip sürekli bir görev sayılmadığını ele almaktadır.²⁷ Hülya Taş yaptığı çalışmada, şuhûdü'l-hâlin jüri olmadığını ve mahkemede görülen davanın o andaki izleyicileri olduğunu öne sürmektedir.²⁸ 17. Yüzyıl Kayseri Mahkemesini çalışan Jennings ise şuhûdü'l-hâlin yargılama ve yargı tartışmalarına tanık olarak hizmet ettikleri yorumunda ve çıkarımında bulunmuştur.²⁹ Mehmet Akman, şuhûdü'l-hâlin yargılamanın gözlemcisi olduğunu belirterek, bölgenin ileri gelenlerinden oluştuğunu ifade etmektedir.³⁰ Hukukçu Hâlıl Cin, şuhûdü'l-hâl'in dürüst ve güvenilir kişilerden oluştuğu görüşündedir.³¹ İlahiyatçı Nası Aslan ise, şuhûdü'l-hâlin bazen yargılamanın, usul ve esaslar çerçevesinde yapıp yapılmadığını gözlemleyen murakebe heyeti, bazen de (bilirkişi) ehl-i vukuf olarak görev yaptıklarını belirtmektedir.³² Görüldüğü üzere müelliflerin şuhûdü'l-hâlin fonksiyonu ile ilgili birbirinden farklı görüşleri bulunmaktadır. Buna göre müelliflerin çıkarımları şöyle özetlenebilir. Varlıkları ile kadı efendiye kontrol mekanizması oluşturdukları, mahkemelerde bilirkişi oldukları, Avrupa mahkemelerindeki gibi jüri olmadıkları ve yargı tartışmalarına tanık oldukları ifade edilebilir. Bu noktada bir işlevlerinin de Kadı ile alakalı bir şikayet vukuunda mahkemede iş ve işlemlerin gerek hukuka uygunluğu hakkında kadının destekçileri olmaları arzu edilmiş olmalıdırlar.

25 Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihini cilt 1, 1243-1453*, (Tekin Yayınevi, 1979), 404-405.

26 Halil İnalçık, “Mahkama: The Ottoman Empire,” *The Encyclopadia of İslam*, Leiden, VI, (1991),4.

27 İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti’nde Kadı*, (Ankara: Turhan Kitapevi Yayınları, 1994), 61.

28 Hülya Taş, Osmanlı Kadı Mahkemesindeki “Şuhûdü'l-Hâl Nasıl Değerlendirilebilir?”, *BİLİG*, 44, (2008), 25.

29 Ronald C. Jennings, Kadı, Court, And Legal Procedure in 17th. C. Ottoman Kayseri, *Studia İslamica*, 48, (1978), 145.

30 Mehmet Akman, “Osmanlı Ceza Muhakemesi Hukukuna Hakim Olan İlkeler,” *Osmanlı*, 6, (Yeni Türkiye Yayınları), 474-475.

31 Cin, Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, 390.

32 Nası Aslan, *İslam Yargılama Hukukunda Şuhûdü'l-Hâl, Jüri, Osmanlı Devri Uygulaması*, (İstanbul: Beyan Yayınları), 17.

4. ŞUHÛDÜ'L-HÂLİN OSMANLI YARGI SİSTEMİNDEKİ KONUMU

Osmanlı yargılama hukukunun ve teşkilat yapısının incelenmesinde şer'îye sicilleri elzem bilgiler ihtiva ettiği görülmektedir. Sicillerin muhteviyatı adlî teşkilatın işleyişi ve mahkemede görev icra eden personelin kimlerden oluştuğu, kayıt altına alınan belgelerdeki hukukî durumun tespitini aydınlatması açısından önemlidir. Sicillerde Şer'î Mahkemelerde kadı efendiye yardımcı olan kâtip, muhızır, kassam gibi yargı personellerinin isimleri bulunmaktadır. Personellerin icra ettiği görevler aktarılmaktadır. Fakat mahkemede görev alan personeller arasında yer almamasına rağmen, vesikalarda şuhûdü'l-hâlin isimlerine de rastlanmaktadır.³³ Bu yüzden şuhûdü'l-hâlin ya da hal tanıklarının üstlendiği rolün oldukça ehemmiyetli olduğu dikkat çekmektedir. Çünkü duruşma müşahitlerinin isimlerine, mesleklerine, toplum içerisindeki statülerine ilişkin bilgiler zikredilmektedir. Açık bir şekilde beyan edilen bu kişilerin yargılama sürecinde etkin rol üstlendiği söylenebilir. Çünkü bunlar yargılama sürecinde adil kararlar verildiğine şahadet eden, aleniyetin sağlanmasına hizmet eden, varlıkları ile kadı efendinin aldığı karara dolaylı olarak adaleti tesis etmesinde etkili olan kimselerdir.³⁴

Sicillerde tutulan kayıtlarda ilkin kadı huzuruna gelenler ikamet ettikleri yeri, adlarını, unvanlarını belirtir ve problem olan vakayı aktarması ile dava görülürdü. Ardından konuyla ilgili hüküm kadı efendi tarafından verilir, son olarak tarih atılır ve hüccete konu olan meseleleri ihtiva eden belgelerin altına şuhûdü'l-hâl ibareleri yazılırdı. Şin veya lam harfinin satır sonuna kadar uzatıldığı, bu ibareler bazen helezonik bazen de düz bir çizgi şeklinde ya da buyruldu şeklinde kaydedilmiştir.³⁵ Sicillerde, *zeyl-i hüccetde muharere'l-esâmi müslimin*,³⁶ *zeyl-i kitabda muharere'l-esâmi kesân*³⁷ şeklinde şuhûdü'l-hâl adı altında adı geçenler vurgulanmışlardır. Katip efendi şuhûdü'l-hâli yazarken hiyerarşik sıralamaya dikkat etmiştir. Emekli kadılar, naipler müdderisler, şeyhler, seyyidler ve şeriflerin ya da ağaların, isimleri sıradan insanların adlarından önce gelmiştir. Fakat toplumsal farklılıklara rağmen, adaletin tüm

33 Cin, Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, 390.

34 Ekrem Buğra Ekinci, "Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü," (Klasik Devir), *Belleten*, LXV/244, Ankara,(2001), 976, Öztürk, 'Şuhûdü'l-Hâl'in Tarihsel Gelişimi ve Osmanlı Devleti'ndeki Fonksiyonu,' *Adalet Dergisi*, Sayı 64, 2020/1, 433-434.

35 Mustafa Oğuz, Ahmet Akgündüz, "Hüccet," *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1998): 18, 447-448.

36 Türkmen, 215/1 Numaralı Urfa Şer'îye Sicili'nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi, 71.

37 Türkmen, 215/1 Numaralı Urfa Şer'îye Sicili'nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi, 172.

amaçları için bir müdderis, bir sipahi veya herhangi bir esnaf mahkemede eşitti.³⁸

XX. yüzyılın başında Urfa'da şuhûdü'l-hâl'in, isimlerine elli iki adet dava kaydında rastlanmaktadır. Bu kayıtlardan otuz dokuz tanesi Müslümanlara ait bilgiler içerirken on üç belgenin gayrimüslimlerle ilgili bilgiler içerdiği görülmektedir. Konuyla ilgili örneklerde vasi,³⁹ vasiye,⁴⁰ mehir,⁴¹ nafaka,⁴² satış,⁴³ nazır tayini⁴⁴ gibi belgelerde şuhûdü'l-hâl kısmı bulunmaktadır. Dava kayıtlarında adı geçen tanıkları ele aldığımız zaman kayıtlarda farklı dava tanıklarının olduğu tespit edilmiştir. Bunların içerisinde mahalle imamları⁴⁵ ve mahalle muhtarlarının⁴⁶ isminin sıkça geçtiği görülmüştür. Yine davacı ya da davalı ile aynı mesleğe mensup meslektaşlar⁴⁷ ve mahkeme çalışanlarının isimleri de⁴⁸ dava tanığı sıfatıyla kayıtlarda yer aldığı görülmektedir. İlaveten toplumdaki statüsü ve konumundan bahsedilmeyen kişilerde yer almıştır. Bunlara gayruhum⁴⁹ denilmekle yetinilmiştir.

5. SONUÇ

Osmanlı Şer'î Mahkemesinde yer alan şahitleri iki grupta toplayabiliriz. Bunlardan birincisi, davanın şahitleri olarak tesmiye edilen şuhûdü'l-'udûl, ikincisi ise mahkemelerde yapılan yargılamanın şahitleri olan şuhûdü'l-hâldir. Şuhûdü'l-'udûl vaka şahidi, şuhûdü'l-hal ise hale şahit olan yani mahkemede görülen davaya şahit olan şekilde ifade edilmelidir.⁵⁰ İncelenen davalarda şuhûdü'l-halin davalı veya davacının meslektaşı olduğu ya da ait olduğu sosyal gruba göre şekillendiği görülmüştür. Misalen askeri sınıfa mensup olan kişilerin davalarında asker kökenli kişilerin veya ulemadan

38 C. Jennings, Kadı, Court, And Legal Procedure in 17th. C. Ottoman Kayseri, 142-143.

39 BOA. MŞH.ŞSC.d..8831: 45-488.

40 BOA. MŞH.ŞSC.d..8831:215-114.

41 BOA. MŞH.ŞSC.d..8831: 1-478.

42 BOA. MŞH.ŞSC.d..8831: 175-47.

43 BOA. MŞH.ŞSC.d..8831: 165-25.

44 BOA. MŞH.ŞSC.d..8831: 245-156.

45 BOA.MŞH.ŞSC.d..8831: 8-413, BOA.MŞH.ŞSC.d..8831:234-133, BOA. MŞH.ŞSC.d..8831: 264-197, BOA. MŞH.ŞSC.d..8831: 268-203.

46 BOA.MŞH.ŞSC.d..8831: 37-366, BOA. MŞH.ŞSC.d..8831: 282-228, BOA. MŞH.ŞSC.d..8831: 285-236, BOA. MŞH.ŞSC.d..8831: 247-158.

47 BOA. MŞH.ŞSC.d..8831: 14-426

48 BOA.MŞH.ŞSC.d..8831: 191-74,BOA.MŞH.ŞSC.d..8831:191-75,BOA. MŞH.ŞSC.d..8831: 196-81.

49 BOA.MŞH.ŞSC.d..8831:493-250.

50 Mehmet Ali Türkmenoğlu, XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon (Şer'îye Sicillerine Göre) Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktora Tezi, Konya, 2016), 59.

birinin davalı veya davacı olarak bulunduğu davada ulemadan olanların, görülen davanın sıhhatine şahadet etmek için mahkemede hazır bulunduğu dikkat çekmektedir. Üstelik görülen davanın niteliğine göre sayıları azalıp çoğaldığını da belirtmek gerekir. Şuhûdü'l-hal, mahkemede görülen davaların bütün ahaliye açık olduğunun göstergesidir. İsimleri zikredilen bu kişilerin mahkemede kendi davasını görülmesini beklerken ya da başka bir sebepten dolayı mahkemede bulunan kişilerin, mahkemenin aleniyet prensibine göre hareket ettiğini göstermesi bakımından önemlidir. Bu kişilerin isimlerinin takip eden dava konusunda bile değişmesi bunların mahkemede yer alan jüri ya da resmi görevli olmadıklarını göstermektedir. Son olarak şunu da belirtmek gerekir. Kadınların haklarını kullanarak kadı huzuruna çıktıkları, şahit oldukları dava kayıtları mevcuttur. Fakat şuhûdü'l-hal arasında kadınların isimlerine rastlanılmamıştır. Bu durum ev eksenli bir hayat süren kadınların, ya toplumun kendilerine biçtikleri rolden ya da kendi tercihlerinden kaynaklanıyor olmalıdır.⁵¹

51 Türkmenoğlu, XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon (Şer'îye Sicillerine Göre), 60.

6. KAYNAKLAR

6.1. Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri

Meşihat Kataloğu

MŞH.ŞŞC.d:8831.

6.2. Araştırma Eserler

Akdağ, Mustafa. *Türkiye'nin İktisadî ve İctimai Tarihi cilt 1, 1243-1453*, Tekin Yayınevi, 1979.

Akman, Mehmet. "Osmanlı Ceza Muhakemesi Hukukuna Hakim Olan İlkeler," Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları, c. 6.

Cin, Halil, Akgündüz, Ahmed. *Türk Hukuk Tarihi, Osmanlı Araştırmaları Vakfı*, İstanbul, 2017.

Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2016.

Erünsal, İsmail. Osmanlı Mahkemelerinde Şahitler: Şuhûdü'l-'udûl'den Şuhûdü'l- hâl'e Geçiş, *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, LIII, (2019),12s.12.

Ekinci, Ekrem Buğra. *Ateş İstidası İslam Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü*, Filiz Kitabevi, 2001.

_____, *Tanzimat ve sonrası Osmanlı Mahkemeleri*, Arı Sanat Yayınları.

_____, "Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü," (Klasik Devir), *Belleten*, LXV/244, Ankara,2001, s.976, Öztürk, 'Şuhûdü'l-Hâl'in Tarihsel Gelişimi ve Osmanlı Devleti'ndeki Fonksiyonu,' *Adalet Dergisi*, Sayı 64, 2020/1.

_____, *Tanzimat ve sonrası Osmanlı Mahkemeleri*, Arı Sanat Yayınları.

İnalcık, Halil. "Mahkama: The Ottoman Empire," *The Encyclopadia of İslam*, Leiden, 1991, v.VI. 4.

Jennings, Ronald C. *Kadı, Court, And Legal Procedure in 17th. C. Ottoman Kayseri*, *Studia İslamica*, 48, 1978.

Kılınç, Ahmet, Öztürk, Merve Nur. *Osmanlı Yargılama Hukukunda Şuhûdü'l-Hâlin Statü ve Mesleklerinin Tahlili*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, :4, Sayı.1, 2021.

Kütükoğlu, Mübahat S. *Osmanlı Belgelerinin Dili*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat,1994.

Peirce, Leslie. *Ahlak Oyunları 1540-1541 Osmanlı'da Ayntab Mahkemesi ve Toplumsal Cinsiyet*, çev. Ülkün Tansel, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005.

Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul.

- Polat, Salahattin. ‘Şahit,’ *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 38: 278, TDV Yayınları, Ankara, 2010.
- Oğuz, Mustafa, Akgündüz, Ahmet. “Hüccet,” *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 18: 447-448, TDV Yayınları, Ankara, 1998.
- Ortaylı, İlber. Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti’nde Kadı, Turhan Kitapevi Yayınları, Ankara, 1994.
- Yıldız, Kemal. İslam Yargılama Hukukunda İsbat Vasıtası Olarak Şahitlik, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Yurtseven, Yılmaz. *İslam-Osmanlı Mubakeme Hukukunda Şahitlik Müessesesi*, YBHD, 2018, S.2.
- Taş, Hülya, Osmanlı Kadı Mahkemesindeki “Şühûdü’l-Hâl Nasıl Değerlendirilebilir?”, BİLİG, 44, 2008.
- Türk Hukuk Lügatı, Başbakanlık Basımevi, 3. Baskı, Ankara, 1991.
- Türkmen, Rahime. 215/1 Numaralı Urfa Şer’iyye Sicili’nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi (H. 1320-1321/M.1902-1904), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa, 2019.
- Türkmenoğlu, Mehmet Ali. XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon (Şer’iye Sicillerine Göre) Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya, 2016.

2. Dünya Savaşı Başında Türkiye'nin Boğazlar Politikasının Gerçekçilik Çerçevesinde Değerlendirilmesi

Metin Aksoy¹

İsmail Köse²

Özet

2. Dünya Savaşı öncesi oluşan yeni küresel ve bölgesel gerçeklikler Türkiye'nin Boğazlar konusunda mevcut koşullara uygun dış politika stratejisi geliştirmesini zorunlu kılmıştır. Boğazlarda elde edilecek ayrıcalığın zamanının ötesinde jeostratejik sonuçlar doğuracağını düşünen dönemin aktörlerine karşı Türkiye Cumhuriyeti yöneticilerinin ulusal çıkar temelli ve gerçekçi politikalar yürüttükleri sonucuna varılmıştır. Türkiye'nin kendi güvenliğini sağlamak için uygulanan bu dış politika stratejisini açıklamada Gerçekçilik (Realpolitik) önemli bir analiz çerçevesi sunmaktadır. Bu makale 2. Dünya Savaşı öncesi Boğazlar üzerindeki güç mücadelesi sürecindeki nesnel koşullara, ittifak ilişkilerine ve politikalara odaklanmaktadır. Çalışmada dönemin politikaları, çıkar ilişkileri ve diplomatik ilişkiler Türk /İngiliz arşiv belgeleri ve ikincil kaynaklarla irdelenmektedir.

1. GİRİŞ

Ana karaların suyolları ile birbirine bağlanmasında Boğazlar önemli bir rol oynamaktadır. Bu önem Boğazlara sahip olan ülkenin ekonomik, siyasi ve güvenlik bakımından birtakım avantajlara sahip olmasını da beraberinde getirmektedir. Barış dönemlerinde serbest geçiş hakkı ile ilgili olarak savaş zamanlarında ise güvenlikle ilgili karar verme süreçlerinde önemli rol üstlenilmektedir. Bu bakımdan Boğazlara sahip ülkelerin tam egemen devlet olması hem Boğazlar rejimini düzenleyen kurucu antlaşmaların

- 1 Prof. Dr. Gümüşhane Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, Gümüşhane, Türkiye metinaksoy@hotmail.de ORCID ID: 0000-0002-3118-6739
- 2 Prof. Dr. Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Trabzon, Türkiye, ismailkosetr@hotmail.com ORCID ID: 0000-0002-8489-5088

uygulanmasına hem de bölgesel istikrarın sürdürülebilir olmasına önemli katkılar sunmaktadır.

Türkiye'nin ulusal sınırları içinde bulunan İstanbul ve Çanakkale Boğazları Türkiye'ye bulunduğu coğrafi konum nedeniyle önemli jeopolitik avantajlar sağlamaktadır. Ancak bu avantajların aynı zamanda bölge devletlerin ve küresel güçlerin ilgi odağında olduğu da unutulmamalıdır. Çünkü her devlet Boğazlardan kendi imkânları ölçüsünde kimi ayrıcalıklar elde etmek istemektedir. Boğazların Karadeniz, Marmara ve Ege denizi aracılığıyla Avrupa, Kuzey Afrika, Ortadoğu ve Kafkasya bölgesini kontrol etme bakımından önemi göz önüne alındığında bazı devletlerin bunlardan avantaj elde etme isteğinin zayıf motivasyonlu olmadığı anlaşılacaktır.

Boğazlar dış politika açısından Osmanlı İmparatorluğu ve sonrasında onun bakiyesi üzerine kurulmuş olan Türkiye Cumhuriyeti için de önemini korumuştur. Boğazlarla ilgili olarak dönemin büyük güçleri ya boğazlar üzerinde ayrıcalık talep etmişler ya da doğrudan ele geçirme planları yapmışlardır. Dolayısıyla her devletin kendi ulusal gücünü arttırması ve uluslararası sistemde avantajlı duruma gelmesi hususunda boğazlar önemli bir kazanım olarak görülmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin Boğazlar ile ilgili egemenliği Montrö Boğazlar Sözleşmesi'yle kesinleşmiştir. Fakat Birinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan süreçte Boğazların hâkimiyetini ele geçirme veya avantajlar elde etmek için uluslararası sistemin anarşik yapısına uygun olarak her devlet kendi adına Boğazlardan pay sahibi olmak istemişlerdir. Bu süreçte özellikle Türkiye, İngiltere, Fransa, Almanya ve Rusya'nın birbirleriyle mücadelesi İstanbul ve Çanakkale Boğazlarının statüsünün belirlenmesinde etkili olmuştur. Bu bakımdan Gerçekçilik politikası bağlamında Boğazların statüsü ve güvenliğinin sağlanması bölgesel ve küresel dengelerin gözetilerek, tarihsel olaylar ışığında politikalar üretilmesinin gerekliliği çalışmanın özgün değerini oluşturmaktadır. Dolayısıyla bu makalenin amacı 2. Dünya savaşı öncesinde Montrö Boğazlar Sözleşmesi'ne giden yolun hangi aşamalardan geçtiğini Gerçekçilik kavramsal çerçevesiyle, tarihsel süreç içindeki gelişmelere odaklanarak açıklamaktır.

2. GERÇEKÇİLİK

Gerçekçilik olarak da bilinen Realpolitik kavramı, Almanya'da 1848'deki başarısız devrimden sonra August Ludwig von Rochau tarafından 1853'te "Realpolitik Prensipleri" adlı eserin birinci cildinin yayınlamasıyla ortaya çıkmıştır (Rochau, 1853). Terim, 19. yüzyılın ikinci yarısına özgü jeopolitik ve ulus-devlet yönelimli siyaset biçimleriyle yakından ilişkilidir.

Gerçekçilik, liberal görüşe sahip olan Rochau'nun aynı zamanda liberal bir özleştirisidir. Rochau 1848 devrim yenilgisini kabullenmek yerine, Mart Devrimi'ni destekleyen grubun gerçek güç potansiyelini vurgulayarak ve onların toplumsal üstünlüğünden siyasi üstünlük elde etmeleri gerektiğini düşünüyordu (Doll, 2005:80). Bu aynı zamanda idealizmin gerçekçiliğe, pozitivistme ve materyalizme geçiş döneminin ruhuna da uygun düşmektedir. Eserin ana konusunu iki yaklaşım belirlemektedir. Birincisi yönetmenin güç kullanmak olduğu ve sadece otoriteye sahip olan bu gücü kullanabileceğini öne sürmektedir. İkinci yaklaşım ise iktidar ve yönetim arasındaki doğrudan bağlantı, siyasetin temel gerçeğini ve bütün tarihin anahtarını oluşturmaktadır (Rochau, 1853).

Siyasi gerçeklere, bu gerçeklerden kaynaklanan olasılıklara ve hedeflere yönelik güç eksenli bir politika terimi olarak adlandırılan “Realpolitik” Avrupa devletleri arasındaki ilişkilerde de kullanıma başlanmıştır (Schubert ve Klein, 2020). Şöyle ki geleneksel olarak muhafazakâr bilinen Avusturya, 1853 Kırım Savaşı çıktığında eski müttefiki Rusya'nın yanında yer almayarak önce tarafsızlığı tercih etmiştir sonra ise Fransa ve İngiltere tarafından oluşturulan ittifaka katılmıştır. Böylece Avusturya, Prusya ve Rusya 26 Eylül 1815 tarihinde, Hristiyan toplumsal değerleri ve geleneksel monarşiyi korumak amacıyla oluşturulan Kutsal İttifak adıyla anılan birlik işlevsiz hale gelmiştir. Bunun sonucunda Avrupa'da ortaya çıkan yeni ittifak arayışları güç dengesini değiştirmiştir. Kırım Savaşı'nın sona ermesiyle 1856 yılında imzalanan Paris Barışı sonucunda Avrupa'nın büyük güç siyaseti yerini tamamen ulusal çıkarlar tarafından belirlenen “gerçekçi” politikalara bırakmıştır.

Devletlerin gerçekçi dış politikasının yanında bu politikaların oluşumunu sağlayan devlet yöneticilerinin davranışları da Gerçekçilik kapsamında değerlendirilebilir. Alman siyasi birliğini sağlayan Otto von Bismarck, Realpolitik terimini 1866 Prusya–Avusturya Savaşı Almanların deyimiyle “Alman Kardeş Savaşı” sırasında pratik siyasette uygulamıştır. O dönemde Prusya, İtalya ve bir kısım kuzey Alman devletleri ile ittifak yaparak “kardeş güç” olan Avusturya'yı onunla ittifak yapan küçük Alman devletlerini yenerek hem ulusal birliğini artırmış hem de bölgede önemli bir güç haline gelmiştir (Müller, 2007). Bismarck, iyi bir dış politikanın, egemen ideolojik konumlara aldırış etmeyerek karakterize edilmesi gerektiğini düşünmekteydi. İmparator I. Wilhelm'in, Avusturya'ya karşı bir intikam politikası izlemesi için onu teşvik etmek istediğinde, Bismarck ona “Yargıç olarak hareket etmek zorunda değiliz, Alman siyasetini sürdürmek zorundayız” diyerek ikna etme yoluna gitmiştir (Der Spiegel, 2014). Bismarck'ın devlet yönetiminde gerçekçiliğe uygun olarak koşulların gerektirdiği konjonktürel imkânlardan yararlanmıştı (Erkan, 2010:109).

3. BOĞAZLARA TARİHSEL YAKLAŞIM

Devletlerarası ilişkilerde ebedi dostluklardan ve ebedi düşmanlıklardan bahsedilemeyeceği ön kabulü uluslararası sistemi şekillendiren temel faktörlerden biri olmuştur. Özellikle dünya politikasındaki geniş çaplı siyasi kriz dönemlerinde dostluklar ve düşmanlıklar, çıkarlar ve çıkar karşıtı durumlar baş döndürücü bir süratle yer değiştirip, yeni konumlar almışlardır. Sürecin ustalıkla yönetilmesi dış politikada uygulanan politikalar ulusal çıkarın maksimize edilmesi için devlet adamlarının niteliği ve diplomasi Gerçekçilik için oldukça önemli olmuştur. Uluslararası konjonktürün analiz edilmesi, buna uygun politikaların üretilmesi ve uygulanması devletlere kimi davranış biçimlerini sergilemelerini zorunlu kılmıştır. Uluslararası sistemin sürekliliği dengenin korunmasına ve sürdürülebilirliğine bağlıdır (Öke, 1991:2). Tarih boyunca bir ülkenin askeri kabiliyet ve olanakları dış politika yapımını etkileyen en önemli faktörler arasında olagelmıştır. Türk Boğazları, II. Dünya Savaşı'na gidilen süreçte Türkiye ve savaşan taraflar için uluslararası sistemi şekillendiren birkaç esaslı temel faktörden birisiydi. Bu süreçte gerçekçi politikaya ait olan; nesnel koşullara göre davranma, sorumlu devlet adamlığı, etkin diplomasi, ulusal çıkarları maksimize etme amacı, pragmatizm, ittifaklar oluşturma ve değiştirme tüm öğeleri aktif bir şekilde ortaya çıkmıştır. Bunun sonucunda da gerçekçiliğe uygun biçimde başarılı olarak ifade edilebilecek Montrö Boğazlar Sözleşmesi imzalanabilmiştir. Savaş sırasında ve sonrasında bu antlaşmanın önemi görülmüştür.

Türk Boğazları, Sanayi Devrimi'ne kadar yakın çevre uygarlıkların, Sanayi Devrimi sonrasında ise uzak ya da yakın çevre olması fark etmeksizin devletlerarası ilişkilerin şekillenmesinde esaslı rol oynamış, Osmanlı diplomasisinde ittifakları kolaylaştırıcı denge kurma görevi üstlenmişlerdi. Her ne kadar Türk halkı, proto-Türkler'den itibaren ticaret yolları vasıtasıyla Boğazlarda varlık göstermeye başlamışlarsa da, Boğazların mutlak egemenliğe alınıp, Karadeniz'in statüsünün değiştirildiği tarihi süreç İstanbul'un fethi ile başlar (Şopolyo, 1959:16-63). İstanbul fethedildikten dokuz yıl sonra tahta çıkan III. Ivan Çarlık Rusyası'nın temellerini atmıştır. Rusya merkezi bir imparatorluğa dönüşmeye başladıktan sonra Karadeniz ile Boğazlar kaçınılmaz olarak bu yeni gücün ilgi sahasına girmiş, iki uygarlık arasında biri diğerinin sonunu getirecek savaşlar serisi başlamıştır (Efe, H. & Kızıl, M. 2018). Osmanlı Devleti için Kızılma Atlas Okyanusu kıyısındaki muhayyel ağacın dalında asılıyken; Çarlık'ın ülkesi Seddülbahir'in dik yamacındaki dalda koparılmayı beklemiştir. Seddülbahir'deki elmayı kopartabilmek için tereddüt edilmeden sayısız savaş ve entrika göze alınmıştır.

Montrö Boğazlar Sözleşmesi ile Karadeniz'in askeri olarak mutlak olmasa da büyük oranda mare clausum statüsünde bir iç deniz olduğu kabul görmüş, bu kural kıyıdaş olmayan devletler tarafından da onaylanmıştır (FO371/59231, R 17969/6/44). Söz konusu statü yüzyıllardır Ruslar tarafından ısrarla talep edilmiştir. Denilebilir ki Montrö Ruslara mutlak olmasa da Çarîçe II. Katerina'dan itibaren arzulan Karadeniz'in güvenliğini, bu denizin kapılarını kıyıdaş olmayan devletler savaş gemilerinin girişine sınırlama koyup, kapatarak büyük oranda sağlamıştır. Kapalı kapıların anahtarı elbette Türk Boğazları'dır. Boğazların, güvenlik açısından en gerekli anda ihtiyaç duyulacak giriş izni, Montrö'nün sağladığı yetkilerle Türklerin elindeydi. Kaçınılmaz olarak Montrö sonrasındaki Sovyet dış politikası ya Karadeniz'in anahtarına sahip olmak, bu mümkün değilse anahtarı kontrol edebilmek şeklinde gelişti. Tarih döngüsü bir kez daha II. Dünya Savaşı öncesinde ve sonrasında Sovyetlere yüzyıllardır arzulan fırsatın çıktığını düşündürdü. Gerek II. Dünya Savaşı başında, gerek savaş esnasında gerekse savaş sonrasında Türk-Sovyet ilişkilerini şekillendiren temel faktör Çarlık dönemiyle benzer şekilde Türk Boğazları oldu.

Hans Morgenthau çok doğru bir tespitle *Politics Among Nations* adlı eserinde; "Çarlık Rusyası'nın, yayılmacı politikalarında Pan Slavizm ve Ortodoks Birliği argümanını kullanırken asıl amacın İstanbul'u ve [Türk] Boğazlarını ele geçirmek" olduğunu kaydetmiştir (Morgenthau, 1993:105). Çarlık Rusyası, Boğazlar ile İstanbul'a hâkimiyet söz konusu olduğunda Ortodoks ve Slavların koruyuculuğu davasından kolaylıkla vazgeçerek öncelikli hedefinin Boğazlar olduğunu göstermiştir (Dallin, 1961:313). Buna karşın Osmanlı vatandaşı Rumlar, Rusya'nın Ortodoksluk siyasetine aldanarak, Osmanlı Devleti hakkında mahrem bilgileri çarlara ulaştırmışlardır (A.g.m). Tarihsel tecrübe birikimi, sahip oldukları stratejik önemin boyutu nedeniyle Türk Boğazları'nın geniş yayımlı bir savaş olmadan el değiştirmesinin olanaksız olduğunu göstermiştir.

4. II. DÜNYA SAVAŞI, İTTİFAK İLİŞKİLERİ VE BOĞAZLAR

Osmanlı Devleti'nin çökmesi ve Balkanlar'da alt yapısı Osmanlı Devleti'nin millet sistemi tarafından oluşturulan milliyetçilik akımlarının hızla yükselmesi I. Dünya Savaşı döneminin yarattığı kaos içinde Rusya'ya istediği olanakları sağlayarak Boğazların anahtarını altın tepside sunmuş fakat tarihsel döngünün akışı farklı gelişmiştir. Birincisinden çok daha geniş yayımlı olacak olan II. Dünya Savaşı'na gidilirken Sovyetler Birliği, Montrö Boğazlar Sözleşmesinin imzacıları arasındadır. II. Dünya Savaşı'nın arifesinde Sovyetlerin barışçıl tutumu değişerek Çarlık Rusya'sının Boğazları istilaya yönelik politikalarına geri döndüğü görülecektir (Sadak, 1949:452).

Savaşın gelişimini haber veren saatin hızı arttıkça Sovyetler'in Boğazlara yönelik talepleri de doğru orantılı olarak yükseldi.

Cumhurbaşkanı Atatürk gerek Montrö esnasında gerekse Montrö imzalandıktan bir sene sonra, 1937 yılında iki maceracı devlet İtalya ve Almanya ile iki savaştan kaçınan devlet İngiltere ve Fransa'nın yeni bir umumi harbe daha (II. Dünya Savaşı) sebep olabileceğini öngörmüştü. Bu nedenle Dışişleri Bakanı T. Rüştü Aras'a verdiği talimatta yaklaşan savaşa karşı gerekli hazırlıkların yapılmasını istedi. Atatürk, İtalyan saldırısının Balkanlar'dan geleceğini, Bulgaristan ile işbirliği yapacak İtalyanlar için Boğazların ilk hedef olacağını öngörebiliyordu. Nitekim, Akdeniz ya da Ege kıyılarından yapılacak bir İtalyan çıkartma saldırısı kolaylıkla engellenebilir, yenilgiye uğratılabilirdi. Oysa Arnavutluk üzerinden başlayıp, Boğazlara doğru inecek bir İtalyan taarruzu ancak Balkanlar'da kurulacak ittifak sistemiyle önlenebilirdi. Arnavutluk da bu ittifaka dahil olmalı, olası bir İtalyan saldırısına karşı güvence verilecek Arnavutluk korunmalıdır (Aras, 1971:2). Böylece İtalyan saldırganlığı Boğazlardan uzak coğrafyada, Balkan güvenlik derinliğinde karşılanmış olacaktı. Yunanistan'ın gereksiz uzlaşmaz tutumu sonucu Arnavutluk Balkan Antantı'na katılamamıştı. Atatürk'ün öngördüğü gibi İtalyan saldırganlığı Balkanlar'da Arnavutluk merkez üs kullanılmak suretiyle başlayacaktır.

Savaş başlamadan önce Türkiye, Balkanlar'dan gelebilecek tehditleri engelleyebilmek amacıyla Bulgaristan ile Romanya arasında arabuluculuk yaparak her iki devletin de Balkan Antantı'na katılması için aktif faaliyet yürüttü. Montrö imzalandıktan sonraki üç yılda Sovyetler'in Karadeniz gücünün toplam tonajı hızla birkaç kat arttı. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'ndeki belgelerde 1936 yılındaki Sovyet savaş gemisi tonajı 62.678 ton şeklinde kaydedilmektedir (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi [BCA], 1939: 30100.219.476.9). Bu oran Montrö imzalandıktan üç yıl sonra 73.290 tona çıkmıştır (BCA, 1939: 30100.219.476.9).

İngiltere, Sovyetler'in üç yılda Karadeniz'de artan savaş gemisi tonajına itiraz ederek, aynı hakkın kıyıdaş olmayan devletlere de tanınmasını istedi. Londra, Montrö'nün geleceğini, Sözleşme'nin uluslararası ilişkilerdeki etkisini Türkiye'nin tutum ve uygulamalarının belirleyeceğini düşünüyordu. Savaşın hemen öncesindeki askeri istihbarat raporları, Sovyet ordusunun araç gereç açısından, özellikle Stalin'in muhalif generallere karşı uyguladığı katliam sonrasında yetersiz olduğu, uzun süreli bir muharebede Sovyetler'in esaslı zorluklar yaşayacağı şeklindedir (Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı [ATASE], 1939: 1.156.2). Türkiye ile İngiltere arasında 1937 yılında Türk Deniz Kuvvetlerini güçlendirmeyi amaçlayan bir antlaşma

imzalandı. İngiltere, Türk Deniz Kuvvetleri'ni güçlendirerek olası bir savaşta Doğu Akdeniz, özellikle Boğazların savunmasında Türkiye'nin etkin olmasını amaçlamıştır (The National Archives and Records Administration [NARA], RG. 165, Ent. 77, Box 3040).

Türk Ordusu teknolojik olarak geri olmasına rağmen Savaş için hazırlıklar gizlilik içinde yapılmaktadır. Oniki Ada, Antikçağ'da, Roma, Bizans ve Osmanlı dönemlerinde gerek Doğu Akdeniz'in gerekse Boğazların güney girişinin kontrolü ve güvenliği için önemli olmuştur. Bu nedenle yeni büyük bir savaşın patlak vermesinin an meselesi olduğu 1939 yılında Genelkurmay Başkanlığı İtalyan kontrolündeki Ege adalarında mevcut kuvvet yapılanması, savunma ve saldırı olanaklarıyla, deniz ve hava gücü hakkında detaylı raporlar hazırlayarak olası bir İtalyan saldırısına karşı hazırlık yaptı (ATASE, 1939: 1.004.44). Türk Ordusunun gerek deniz, gerekse hava ve kara gücü dönemin savaş teknoloji ve silahlarından yoksundur (Cumhuriyet, 22 Mayıs 1939:8). İtalya'nın Oniki Ada'dan kuzey yönünde, Yunanistan üzerinden ise doğu yönünde Boğazlara saldırma olasılığı vardı. Askeri istihbarat raporlarına göre; İtalya adalardaki güçlerini takviye etmiş, yeni havaalanları kurmuş, çıkarma birliklerini de adalara konuşlandırmıştı (ATASE, 1939: 1.004.2-4).

Montrö'nün imzalanmasının ikinci yılı dolmadan dünya yeni bir büyük savaşa doğru hızla yol almaya başladı. Doğu Akdeniz'deki saldırılar gelmekte olan savaşın ağırlık merkezini de işaret ediyordu. Nitekin Boğazlar önündeki İtalyan saldırganlığı Türkiye'de tedirginliğe neden oluyordu. Mustafa Kemal Atatürk, Mussolini'nin bölgedeki irredentist talep ve tehditlerinden rahatsızdır. Amerikan belgelerine göre İtalyan saldırganlığı üzerine bir konuşmasında: “şayet Mussolini Sezar [Roma İmparatoru] olmaya niyetliyse ben de Atilla olarak onun karşısına dikilmeye kararlıyım” demiştir (NARA, RG. 165, Ent. 77, Box 3040). Atilla, Roma Ordularını yenerek batı Roma'nın yıkılmasını, doğu Roma'nın da Hunlara haraç ödemesini sağlamıştı. İngiltere ve Fransa'nın başını çektiği İttifak Blok'u savaşın diplomasiyle önlenebileceği düşüncesindedir. Denizlerde güvenliği sağlamayı amaçlayan Akdeniz Konferansı fikri söz konusu gelişmeler üzerine ortaya atıldı. İki revizyonist devlet, Almanya ve İtalya konferansa katılmayı kabul etmedi.

Konferans toplanmadan hemen önce Sovyetler, 5 Eylül'de İtalya'ya verilen notayla, Timiriazef ve Blagoyef adlı Sovyet ticaret gemileriyle diğer milletlere ait gemilerin batırılmasından İtalya sorumlu tutulup saldırgan ilan edildi. İsviçre'nin Nyon Kenti'nde 10 Eylül 1937 tarihinde toplanan Konferansta, İngiltere ve Fransa tarafından Akdeniz güvenlik bölgelerine bölünerek, Doğu Akdeniz'in güvenliğinin Türkiye ile Rusya tarafından ortak olarak

savunulması teklif edildi. Böyle bir uygulama durumunda Boğazlar Sovyet savaş gemilerine açık, İtalya başta olmak üzere diğer devlet savaş gemilerine kapalı olacaktı. Boğazlardan geçerek Doğu Akdeniz'de İtalyan deniz güçlerine karşı bir saldırı düzenleyecek olan Sovyet savaş gemileri, Boğazlardan geri dönerek Karadeniz'deki üslerinde güvenlik sağlayabilecekti. Rus savaş gemilerini takip edecek İtalyan gemilerinin Boğazlardan geçmek istemesiyle kaçınılmaz olarak geçişe izin vermeyen Türkiye de İtalya ile savaşın tarafı olacaktı. Sovyet gemileri Boğazlardan geçerek İspanyol Cumhuriyetçileri'ne yardım malzemesi taşımaktaydı. Bu nedenle Faşist Franko'yu destekleyen İtalya'nın hedefi oluyorlardı. Saldırıları, genellikle ticaret gemileri Çanakkale Boğazı'ndan çıktıktan hemen sonra gerçekleştiriliyordu. Mussolini, Nyon Konferansı toplanmadan önce Sovyetler'in Akdeniz'de görev almasına kesinlikle karşı durulacağını ilan etmişti. Sovyetler'in Doğu Akdeniz'de devriye yapmaya başlaması durumunda iki devlet arasında çatışma kaçınılmazdı (Belenli 1937:163-189).

Nyon Konferansı esnasında gündeme getirilen öneri Hünkâr İskelesi Antlaşması'ndaki uygulamanın 105 sene sonra yeniden yürürlüğe konulması olacağından Ankara tarafından kabul edilmedi (Avcioğlu, 1983:1454-1455). Konferans sonrasında Doğu Akdeniz güvenliği için Nyon Antlaşması imzalandı. Dört gün süren Konferans'ta alınan kararlara göre: Adriyatik ve Tirenien Denizi haricinde Akdeniz'de İngiltere ve Fransa tarafından devriye yapılarak saldırgan denizaltılara karşı saldırıya geçilecektir (Belenli, 1937:339:346). Devriye görevine Balkan devletleri katılmayacaktı. Denizaltılara bayrak çekerek su yüzünden gitme koşulu getirildi. Aksi davranan denizaltıların batırılacağı ilan edildi (Cumhuriyet, 12 Eylül 1937). Türk Boğazları'na sadece kıyıdaş devlet denizaltıları girebilirdi. Bu denizaltılar da gündüz bayrak çekerek su yüzünden gitmek mecburiyetindeydiler. Aksi, sualtından olası izinsiz geçişlere karşı tedbir alınması gerekiyordu. Hatırlanacağı gibi I. Dünya Savaşı esnasında İngiliz denizaltıları Boğazdan geçerek Marmara ve İstanbul limanlarındaki Türk teknelerine saldırı düzenleyip birkaç gemiyi batırmışlardı. Boğazlarda tedbir alınmazsa benzer durum tekrar yaşanabilirdi.

Doğu Akdeniz'in, güvenliği sağlanacak üç sektörden birisi yapıp savunulmasıyla ilgili İngiliz-Fransız önerisi kabul edilmemiş olsa da Doğu Akdeniz'deki kimliği belirsiz saldırılara karşı bir an önce tedbir alınması gereklidir. Çanakkale Boğazı önünde ve Akdeniz'de bir tür devlet korsanlığı icra eden denizaltıların Çanakkale Boğazı'ndan içeri girerek, Türk iç sularında da saldırı düzenlemeleri olasıdır (TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 2, 1937). Boğazların Sovyetler ile birlikte savunulması kabul edilmemekle birlikte Boğazlardaki seyirüserferi düzenleyip, Nyon Anlaşması'na uyum sağlayabilmek

için gerekli girişimler Antlaşma'dan hemen sonra ivedilikle uygulamaya konuldu (Dinçer, 1937:5). Nyon Antlaşması'nın IV/2(b) maddesi İngiliz ve Fransız Donanmalarının tedbir amacıyla Çanakkale Boğazı girişine kadar gelmelerine olanak sağlamaktaydı. Bu amaca yönelik düzenlemeler yapıldı. Savaş gemilerinin ve denizaltıların Çanakkale Boğazı'ndan olası izinsiz giriş veya sızma teşebbüslerini önlemek için İngiltere'ye deniz ağları siparişi edildi (BCA, 1937: 3018.01.02.79.83.001).

İmzacı olmasa da Amerikan Hükümeti de Montrö ve Boğazlarla ilgili gelişmeleri yakından takip ediyordu. Amerikan elçisi John MacMurray, daha önce Montrö Sözleşmesi'nin metnini ve Amerikan politikasında takip edilecek yöntem önerilerini Washington'a raporlamıştı. Murray, Türkiye'nin Montrö görüşmeleri tutanaklarını yayınlama kararı üzerine, 1937 yılı Şubat ayında Dışişleri Bakanı T. R. Aras'tan tutanakların bir kopyasını istedi. Kopya, Fransızca olarak Murray'a verildi. Murray ayrıca İstanbul Boğazı ile Çanakkale Boğazı'nda asker yerleştirilen bölgeleri gösteren iki haritayı da Washington'a gönderdi. Askeri haritalar Amerikan Ataşesi Binbaşı Royden Williamson tarafından Türk Savunma Bakanlığı'ndan alınmıştır (NARA, 767.68119, 26, 1937).

ABD Hükümeti, II. Dünya Savaşı öncesinde gerek Doğu Akdeniz gerekse Karadeniz'de büyük boyutlu askeri ya da stratejik çıkarlara sahip değildi. Buna karşın Washington Montrö'nün getirdiği askeri gemi geçişi kısıtlamalarına uymak istemiyordu. ABD Hükümeti Ankara'dan alınan tutanakları inceleyerek imzacı olmadığı için Lozan'daki Sözleşme'nin kendi çıkarlarına göre devamıyla ilgili açık bir kapı bulmayı ümit ediyordu. Bu amaçla ABD üniversitelerindeki devletler hukuku hocaları tutanakları titizlikle gözden geçirdiler. Fakat girişteki "işbu Sözleşme Lozan Boğazlar Sözleşmesi'ni iptal ve geçersiz hale getirmiştir" ifadesi bu tür bir teşebbüse olanak bırakmadı. Sözleşme'nin etrafından dolaşma girişiminden netice elde edemeyen ABD, Lozan sonrasında olduğu gibi Montrö sonrasında da Boğazlar geçişi için ikili ayrı bir antlaşma imzalamak amacıyla harekete geçti. Benzer talep Almanya'dan da gelmişti. Bu tür bir uygulama Montrö'nün anlamsızlaşmasına neden olacaktı. Söz konusu çekinceyle ABD'den gelen üstü kapalı talepler kabul edilmedi.

Montrö yürürlüğe girdikten hemen sonra Almanlar, Sözleşme ile Almanya'nın tarihi haklarının korunmadığı suçlamasında bulun. Bunun üzerine Almanya'ya Montrö'nün Lozan'a ek sözleşmenin tadili olduğu, Lozan ile Versay'ın da I. Dünya Savaşı'nda Almanya ile Türkiye yenildiği için imzalandığı cevabı verildi. Lozan öncesindeyse Boğazların kapalılığı ilkesi yürürlükte olduğu için Almanya'nın tarihi hakları herhalde bu

uygulama olamazdı. Tarihi haklar talebinin temelsizliğini fark ederek, politika değiştirip Sözleşme'nin Alman stratejik çıkarlarına aykırı olduğunu ileri sürmeye başlayacak olan Almanya, Boğazlardan geçip serbestçe Sovyetler'e saldırabilmek istiyordu. Fakat bu talebi gerek yürürlükteki anlaşmalara gerekse devletler arası mütekabil ilişkilere aykırı olduğu için taleplerini açıkça dile getirmekten kaçınıyordu. Talebin karşılanması halinde, I. Dünya Savaşı esnasında yaşanan Goben ile Breaslau vakasının tekrarlanması için gerekli şartlar Almanya'ya sağlanmış olacaktı. Türkiye bir kez daha istemediği ve hazır olmadığı bir savaşın tarafı haline gelebilecekti. Bu nedenle Alman talebi de ABD'nin ayrıcalık isteği ile benzer şekilde reddedildi.

Avrupa'da, Almanya ve İtalya'nın revizyonist tutumları sonucu tırmanan kriz Montrö'nün 10. maddesinde geçiş serbestisi tanınan yardımcı savaş gemilerine uygulanacak muamelede ivedi düzenleme yapılmasını gerekli hale getirdi. Türkiye'nin elinde devletlerin donanmalarında ya da envanterlerinde mevcut hangi geminin savaş, hangisinin yardımcı savaş gemisi olduğunu gösteren bir liste yoktu. Her iki sınıf gemiye yapılacak muamele tamamen farklı olduğundan gemi türlerinin kaydedildiği kütük bilgilerine ihtiyaç vardır. Yardımcı savaş gemileri Boğazlardan geçişte tonaj sınırlamasına tabi değilken savaş gemilerinin geçişi tonaj ağırlığına göre yapılıyordu. Sözleşme yürürlüğe girdikten bir yıl sonra, 24 Kasım 1937 tarihinde Dışişleri Bakanlığı tarafından yayınlanan 23253/86 Nolu genelgeyle Boğazlardan savaş gemisi geçecek devletlerin yardımcı savaş gemilerinin listelerini ivedi olarak Ankara'ya göndermeleri istendi.

Savaş ve yardımcı savaş gemilerinin ayrımıyla ilgili kaygının ne kadar haklı olduğu iki yıl sonra, II. Dünya Savaşı esnasında Almanya ve İtalya'nın hileli geçişlerle Montrö'yü delme teşebbüsleri sonrasında ortaya çıkacaktır. Sözleşme'ye taraf olmamasına rağmen yardımcı savaş gemisi listesini Türkiye'ye gönderen devletlerin başında ABD gelir. Buna göre 1938 yılı Ocak ayında ABD Donanmasında Montrö hükümlerine göre yardımcı savaş gemisi sınıfına giren: 8 destroyer bakım; 5 denizaltı bakım; 2 uçak gemisi bakım; 3 tamirat gemisi; 4 depo; 2 cephaneye; 5 kargo; 2 nakliye; 2 hastane; 3 kömür; 18 sıvı yakıt; 9 yardımcı çeşitli sınıf; 6 denizaltı kurtarma; 27 römorkör ile silahları Montrö'nün 9. maddesiyle uyumlu 1 yakıt taşıma gemisi bulunmaktaydı (NARA,15, 1938. 767.68119/992).

Montrö uygulamaya girdikten sonraki ilk altı ayda (15 Ağustos-31 Aralık 1936 tarihleri arasında) Boğazlardan toplam geçiş tonajı 4.781.232 tondur (Cumhuriyet, 5 Mayıs 1938:5). Geçişlerde İngiltere'nin sahip olduğu yüksek miktar ve İtalya'nın ikinci sırada yer alması dikkat çekicidir. Geçiş rakamları Sovyetler'in henüz Karadeniz'de etkili bir askeri ya da ticari filo

oluşturamadıklarını; ABD'nin ise bu tarihlerde Karadeniz ile çok fazla ilgili olmadığını göstermektedir. Sözleşme'nin ilk uygulama yılı olan 1937 senesinde Boğazlardan toplam 12.957.364 ton ağırlığında gemi geçmiştir (Cumhuriyet, 5 Mayıs 1938:5). İtalyan gemilerinin 1937 yılında da yine İngiltere'den sonra Boğazlardan ikinci sıradaki geçiş tonaj büyüklüğü dikkat çekicidir. Boğazlardan geçişlerde II. Dünya Savaşı öncesi son yıl olan 1938'de düşüş yaşanmıştır. Boğazlardan toplam 3 Alman; 2 İngiliz; 1 Sovyet; 11 Fransız; 1 Romanya; 1 Yunan savaş gemisi geçmiştir. Bu dönemde Karadeniz'e, yıllık raporda kayıtlı Amerikan savaş gemisi geçişi yoktur (Rapport Annuel, 1939:11-13).

Montrö'ye karşı çıkan fakat tam olarak ne istediğini söylemekten kaçınan Almanya ile Montrö konusunda anlaşmazlık II. Dünya Savaşı öncesine kadar devam etti. Savaş başlamadan sekiz ay önce, 5 Ocak 1939 tarihinde Numan Menemencioğlu ve Alman Dışişleri Siyasi Daire Başkanı Ernst Freiherr Weizsaecker arasında yapılan görüşmede Montrö de ele alındı. Türkiye, Almanya'nın hiçbir değişiklik yapılmadan bir mektup yoluyla Montrö hükümlerine katılmasını teşvik ediyordu. Bu doğrultuda Almanya lehine herhangi bir revizyon isteğinin kabul edilmeyeceği Weizsaecker'e açıkça söylendi. Kısa süre sonra, 20 Ocak'ta Menemencioğlu ile Dışişleri Bakanı Joachim von Ribbentrop arasında yapılan görüşmelerde de Alman tarafı kendi lehine değişiklikte ısrarı sürdürdü. Birkaç ay sonra Almanya, değişiklik talebinden vazgeçerek diğer imzacı devletlerle eşit şartlarda Sözleşme'ye katılmaya razı olacağını dile getirmeye başlayacaktır (Koçak, 1991:123-124). Almanya, Sözleşme'ye katılmasa da objektiflik kuralı gereği Sözleşme ile getirilen kolaylıklardan yararlanıp, kısıtlamalara uymaktaydı. Savaş başladığında iki devlet arasında Montrö ile ilgili kesin uzlaşma sağlanamamıştı.

Lozan Antlaşması Boğazlar Rejimi eki 2. maddesine uyarınca Boğazlar Komisyonu her yıl Temmuz başında ve Aralık sonunda yılda iki defa Karadeniz'deki en güçlü donanmayla mevcut tonajlar hakkında imzacıları bilgilendirmekteydi. Montrö imzalandıktan sonra Boğazlar Komisyonu lağvedildiği için bu kapsamdaki son bilgilendirme Türkiye tarafından Aralık ayı sonunda yapıldı. Montrö'nün 18/d maddesi Türkiye'ye benzer altı aylık raporlamaları yapma yükümlülüğü getirmişti. Yine Montrö'nün 24. maddesine göre Türkiye, Boğazlardan askeri gemilerin geçişiyle ilgili daha önce Boğazlar Komisyonu tarafından hazırlanan rapora benzer bir rapor hazırlayarak her sene Milletler Cemiyeti'ne sunacaktı (BCA, 1941: 30100.219.476.13). Raporlama işlemi, II. Dünya Savaşı'nın ikinci yılından itibaren durdurulmuş, daha sonra raporların hazırlanmasına devam edilmiş fakat raporlar işlevini kaybeden MC'ye sunulmamıştır (BCA, 1943:

30100.219.476.16). Savaş sonrasında 1941-1944 yılları arasındaki geçişleri gösteren raporlar 1946 yılı başında ilgili devletlere gönderilmiştir.

Cumhurbaşkanı Atatürk, yakın gelecekte büyük boyutlu bir savaşla karşılaşılacağını öngörmüştür. Türkiye ile Romanya, Yugoslavya ve Yunanistan arasında 1934 yılında kurulan Balkan Antantı ittifakı; Türkiye, İran, Irak ile Afganistan arasında 1937 senesinde imzalanan Sadabad Paktı ile askeri işbirliklerin temelleri atılmıştır. Böylece batı ve doğu sınırlarında güvenliğin sağlanması hedefleniyordu. Savaş yaklaştıkça Fransa, Türkiye ile yakınlaşmaya başladı. Bu Devlet ile Türkiye arasında yakınlaşma ve işbirliğinin sağlanabilmesinin tek yolu Sancak diğer ifadeyle Hatay sorununun çözümüdür.

Fransa, Sovyetler başta olmak üzere gerek Karadeniz'deki müttefikleri gerekse Doğu Akdeniz'deki çıkarları için Boğazları elinde tutan Türkiye'ye ihtiyaç duymaktaydı. Bu nedenle Sancak sorusunda Türkiye ile ters düşmek istemiyordu (TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 1, 1937). Açıkça görüldüğü üzere Montrö sonrasında Boğazlar, ittifak ilişkilerinin şekillenmesinde ve Hatay meselesinin Türkiye'nin istekleri doğrultusunda çözülmesi için kolaylaştırıcı bir rol üstlenmiştir. Cumhurbaşkanı Atatürk, 1 Kasım 1936 günü TBMM'de yaptığı konuşmada bu duruma dikkat çekerek Hatay sorununun çözülmesinin Türkiye ile Fransa arasındaki ilişkileri dostane ve güven temelli hale getireceğini söylemişti. Fransa söz konusu uyarıları 1936 yılında çok fazla dikkate almamıştı. Fakat savaşın her an patlak üzere olduğu 1939 yılında İngiltere'nin de baskısıyla Fransız tutumu değişmiştir.

İngiltere ile Türkiye arasında ittifak kurulması önerisi ilk olarak Montrö görüşmeleri esnasında 1936 yılı Haziran-Temmuz aylarında İngiliz Büyükelçisi Sir Percy Loraine'e Atatürk tarafından yapılmıştı. Türk-İngiliz ve Fransız ilişkileri 1938 yılı Baharı'ndaki Çekoslovakya Buhranı sonrasında ittifak oluşturabilecek şekilde gelişmeye başladı. Bu esnada Sovyetler, Ankara'ya kendileri ile Fransa arasındaki ittifak antlaşmasına katılmayı telkin etmekteydi. Söz konusu gelişmeler sonrasında 1939 yılı Nisan ayına kadar birkaç diplomatik temas haricinde önemli bir ilerleme yaşanmadı. Türk-İngiliz ittifak görüşmeleri başladığında, 17 Nisan'da Sovyetler de Moskova'daki İngiliz Büyükelçisi'ne bir ittifak antlaşması için şartlarını bildirdiler. Enteresan şekilde aynı gün Berlin'deki Sovyet Büyükelçisi Almanya Hariciye Müsteşarı Weizsacker'e Sovyet-Alman ilişkilerinin iyi olmasının umulduğunu ilettiler (Dışişleri Bakanlığı, 1973).

Mart ayı başından itibaren Türkiye ile İngiltere arasında ittifak görüşmelerinde önemli ilerleme sağlandı. Fransa ile ilişkilerin gelişimi halen Sancak sorununun Türkiye'nin arzusu doğrultusunda çözülmesine

bağlıdır. Görüşmeler sürerken olası bir savaş anında iki müttefik İngiltere ve Fransa'nın Türkiye'deki liman ve havaalanlarını kullanabilmeleri için gerekli askeri hazırlıklara hız verildi. Ayrıca iki ülkenin askeri yetkilileri Anadolu ve Boğazlardaki savunma, levazım olanaklarını yerinde inceleyerek eksiklikleri tespit etti. İtalya ve Almanya'nın olası erken tehdidine karşı Türkiye'ye verilecek harp malzemesi olağan ticari malzeme gibi gösterilmekte, müttefik askeri uzmanlar ise tüccar kılığında gizli bir şekilde faaliyette bulunmaktaydı (ATASE, 1939: 3.022.1). Müttefikler, Türkiye ve İspanya'nın tarafsız kalmasını sağlayarak Cebelitarık ile Türk Boğazları'nın sağlayacağı stratejik olanaklardan faydalanmak istiyorlardı. Müttefiklerin, diğer devletlerle bağlantıları, her iki Boğazdan birisine bağımlı olan ülkelerin savaşta tutacakları tarafla, uygulanacak politika özellikle Türkiye'nin tercihleriyle yakından alakalı olacaktı (Baxter ve Triska, 1964). Güneydoğu Balkan ülkeleri dahil Sovyetler ve Türkiye'nin güvenliği Boğazlarda uygulanacak geçiş rejimiyle doğrudan bağlantı halindeydi.

Berlin bu dönemde İngiltere ile Türkiye arasındaki yakınlaşmayı yakından takip etmekteydi. Boğazlara hâkim Türkiye'nin İngiltere tarafından İttifak güçleri safına çekilmeye çalışıldığı düşünülüyordu. Hitler, Boğazların kapalı tutulabilmesi için Türkiye'nin her an patlak verebilecek savaşta mutlak tarafsız kalmasını, Ankara'nın tarafsızlığa bir şekilde ikna edilmesini istiyordu (Macfie, 1989:239). Büyükelçi Von Papen'e Türk-İngiliz ittifak görüşmeleri başladıktan hemen sonra Türkiye'nin tarafsızlığını bir şekilde sağlama görevi verildi. Von Papen'in Ankara'ya atanması Boğazlarda Alman etkinliği kurmaya yönelik bir hamle olarak değerlendirilip çokça eleştirilmiştir (Cumhuriyet, 9 Nisan 1938:5). İngiltere olası bir savaşta Sovyetler'e yardım ulaştırıp, Balkanlar'daki taahhütlerini tutabilmek için Boğazlardan geçmek zorundadır. Bu nedenle Türkiye ile ittifak önemliydi. Türkiye ise, İtalyan, Alman saldırganlığına ve olası Sovyet tehdidine karşı İngiltere'nin desteğine ihtiyaç duyuyordu. Almanya, İngiltere ile Türkiye arasında varılan uzlaşmadan esaslı rahatsızlık duydu. Von Papen, Türk-İngiliz Ortak Demeci'nden bir hafta sonra, 20 Mayıs'ta Berlin'e gönderdiği raporda, Türk-İngiliz uzlaşısıyla Doğu Akdeniz'deki dengenin değiştiği, Karadeniz'in İngiltere'ye, Akdeniz'in Sovyetler'e açıldığı, dengenin tekrar Almanya lehine değiştirilebilmesi için Boğazların, özellikle Çanakkale Boğazı'nın mutlaka kontrol edilmesi gerektiğini bildirdi. Boğazlara yönelik saldırıda Arnavutluk bir köprübaşı olarak kullanılacaktır (Macfie, 1989:238).

Bütün bu çok yönlü simülasyonların uygulanabilmesi olası savaşta Türkiye'nin Boğazlardan geçiş izni vermesine bağlıdır. Mayıs ayındaki uzlaşma da bu amaçla yapılmıştı. Sovyetler'in Almanlarla anlaşması, Türkiye'nin ise savaşta tarafsız kalıp Boğazları savaş gemisi geçişine kapalı tutması Londra

ve Paris'te belirlenen savaş stratejilerini sonuçsuz bırakacaktır. İttifak uzlaşısı Türkiye'nin ve Boğazların güney güvenliği için yaşamsal önemdedir.

Savaşın kaçınılmazlığının anlaşıldığı 1939 senesinde Türkiye ile bağlayıcı ittifak kurulması Boğazların lehte kullanımı için yaşamsal önemdedir. İngiltere, savaşın doğu cephesindeki ağırlık merkezinin Türk Boğazları olacağını, İtalyan ve Alman hava kuvvetlerinin saldırılarının bu bölgede yoğunlaşacağını öngörüyordu. Akdeniz, İngiltere'nin kalbi konumundadır. Türk-İngiliz ve Fransız ittifak antlaşması görüşmeleri söz konusu şartlar altında gelişti (TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 2, 1939). Sovyetler ile Almanya arasında henüz saldırmazlık antlaşması imzalanmadan ve her an patlaması beklenen savaş başlamadan birkaç ay önce, 1939 yılı Haziran'ında İngiltere ile Türkiye arasında yapılan toplantılarda, savaşın odak noktasının Türk Boğazları olacağı öngörüsü doğrultusunda alınacak tedbir ve savunma olanakları ele alındı.

Aşağı Tuna'ya kadar incek Almanya ve Oniki Ada'ya hükmeden İtalya tarafından doğrudan hedef alınması durumunda Boğazların çok iyi savunulması gerekiyordu. Bu dönemde Sovyet-Alman görüşmeleri ve Moskova'nın Boğazlara yönelik istekleri bilinmiyordu. Sovyetler, İngiltere, Fransa ve Türkiye arasındaki ittifak çalışmaları içinde yer aldığından, Boğazlara olası Mihver saldırısında Türkiye'ye en erken ve etkili yardımı Sovyetler'in yapabileceği düşünülüyordu. Söz konusu askeri yaklaşım, Boğazları aynı zamanda Sovyetler'in insafına terk etmek anlamına gelecektir. Buna karşın, Oniki Ada'ya sahip İtalya ile Romanya ve Bulgaristan arasındaki olası Mihver ittifakı durumunda Boğazların korunabilmesi için eldeki tek seçeneğin Sovyet desteği olduğuna karar verildi (ATASE, 1939: 3.024.1).

Boğazlara yönelik olası saldırının ve Trakya'dan ilerleyebilecek düşman güçlerinin engellenebilmesi için gerekli tedbirlerin alınması gereklidir. Düşmanın Çatalca-Demirkapı cephesinden yapacağı bir saldırının Marmara kıyılarında önlenmesi cephe hattını uzatıp zorlaştıracığından böyle bir savunmada İngiltere'nin yardımı esaslı önemdedir. Etkili bir savunma için yardımın zamanında ulaşması yaşamsal önemdedir (ATASE, 1943: 6.127.1).

Bütün savunma stratejileri ve birlik konuşlandırma planlamaları söz konusu öngörü doğrultusunda yapıldı. Boğazlar, I. Dünya Savaşı'nda olduğu gibi II. Savaş'ta da kader tayin edici bir rol oynayabilirlerdi. Bu nedenle savunmanın güçlendirilmesi için Boğazlar yakınına hava kuvvetleri yerleştirilmesi gerekiyordu. İki müttefik, Fransa'nın Suriye'den, İngiltere'nin Irak ve Mısır'daki üslerden Boğazların savunmasına katkı sağlaması güçtür. Oysa, Mihver güçleri Arnavutluk, Romanya, Oniki Ada, dahli halinde büyük savaş uçaklarının kalkmasına müsait alanları Mihver emrine sokacak

Bulgaristan'daki yer olanaklarını kullanarak Boğazlar'a kolaylıkla saldırabilir, Arnavutluk'tan aşağı incek kara orduları Selanik üzerinden baskı yaparak Trakya'dan doğuya doğru ilerleyebilirdi (ATASE, 1939: 3.024.2). Böyle bir durumu önleyebilmek amacıyla Türk savaş uçaklarının öncelikli olarak Boğazları korumak için bu bölgede konuşlanıp, yeni uçaklarla takviye edilmesine karar verildi. Sovyetler'in iki ay sonra Almanya ile anlaşması tüm bu planlamaların kuzey ayağını işlevsiz hale getirecektir.

Boğazlara sahip olan Türkiye vazgeçilemez bir mütteftir. Boğazlar'ın sağladığı stratejik avantajlar, Ege ve Akdeniz'de her geçen gün daha fazla artan Alman, İtalyan ortak tehdidi Fransa'nın Türk isteklerini karşılamasını kolaylaştırdı. Türk-İngiliz-Fransız ittifak antlaşması da mevcut şartlar altında görüşülmeye başlandı. İngiltere'nin baskısı ve dönemin şartlarının oluşturduğu koşullar neticesinde Hatay'ın Türkiye'ye ilhak edildiği 23 Haziran günü üç devlet ittifakı için şartlar hazır hale geldi. Rodos ve Oniki Ada'daki İtalyan üslerinden gelebilecek tehdidi de kapsayacak olan ittifak hem Türkiye'nin Doğu Akdeniz'deki konumunu güçlendirdi hem de Boğazların savunulması için İngiliz-Fransız desteğini sağladı (Daver, 1939:7). Buna karşın somut şekilde biçimlenen ittifak İtalya ile Almanya'nın tepkisini de beraberinde getirdi.

Cumhuriyet kurulduktan sonra Türk Ordusu Osmanlı döneminden farklı olarak saldırı değil savunma konseptinde örgütlenmiştir. Montrö sonrasında Boğazların her iki yakasına yeniden konuşlandırılan birlikler ve savaş araçları da yine saldırı değil savunma savaşına uygun bir şekilde yerleştirildi. Anadolu askerinin yüzlerce kere sınanan dayanıklılığı, savaşma kabiliyet ve gücü takdire şayandır. Fakat Ordunun silah ve savaş araçları çağın çok gerisindeydi. Silah ve savaş araçlarında 1942 yılına kadar kısmi düzelme sağlanacaktır. Buna karşın özellikle Boğazların savunmasında acil ihtiyaç duyulan uzun menzilli toplar Savaş başladığında çözüm bekleyen esası bir sorundur (NARA, RG. 165, Ent. 77, Box 3053). Benzer durumla I. Dünya Savaşı başında da karşılaşmıştı.

İngiltere, Türkiye, Fransa ittifakına Sovyetler'in katılması halinde Boğazların kuzey güvenliği de garanti altına alınabilecek, tarih boyunca Boğazlara yönelik siyaseti bilinen bu Devletten gelebilecek olası tehdit ortadan kaldırılabilirdi. Ayrıca yürürlükte, süresi 1945 yılında bitecek bir dostluk ve saldırmazlık antlaşması vardı. Bu nedenle Sovyetlerle görüşmelere İngiltere ve Fransa ile uzlaşmaya ulaşılmadan önce başlanmıştı. Ankara'da henüz tam olarak bilinmiyordu fakat Moskova'nın strateji ve politikaları son aylarda Türkiye'nin beklentilerinin aksine şekillenmekteydi.

Sovyetlerle yapılan görüşmeler esnasında İngiltere, Fransa ile de yapılan müzakereler de devam ediyordu. İki devletle sağlanan uzlaşi üzerine Sovyetlerle birkaç aydır müzakere edilen yardım paktının da sonuçlandırılmasına karar verildi. Savaş başladıktan üç hafta sonra, 22 Eylül'de Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu'nun, Nisan ayında Ankara'ya gelen Potemkin ile yapılan görüşmelerde elde edilen ilerlemeyi uzlaşi ile sonuçlandırmak amacıyla görüşmelerde bulunmak üzere Moskova'ya gitmesine karar verildi. Potemkin, 1926-1929 yılları arasında Büyükelçilik Müsteşarı olarak Ankara'da görev yapmıştı (Dışişleri Bakanlığı, 1973:218). Saraçoğlu yola çıkmadan bir ay önce, 23 Ağustos'ta Almanya ile Sovyetler arasında saldırmazlık antlaşması akdedilmiştir.

Saraçoğlu Misyonuyla: (1) Sovyetler ile Karadeniz ve Boğazları kapsayan karşılıklı yardım paktı imzalayıp (2) Balkanlar hakkında görüş alışverişinde bulunup (3) Türkiye ile İngiltere ve Fransa arasında uzlaşılan fakat henüz imzalanmayan üçlü ittifaka Sovyetler'in de dahil olması bekleniyordu. Sovyetler ile imzalanacak paktın hükümleri Türk, İngiliz, Fransız İttifak uzlaşısıyla çelişmeyecek, pakt Türkiye'yi iki müttefikleriyle silahlı anlaşmazlığa sürükleyecek maddeler içermeyecekti. Benzer ihtiyati kayıt İngiltere ve Fransa ile yapılan İttifak Antlaşması tasarısına da konulmuştu (Erkin, 1968:140).

Saraçoğlu Moskova'ya giderken henüz bilmiyordu. Fakat kendisini Moskova'da korkulan fakat ihtimal verilmek istenmeyen bir sürpriz bekliyordu. Batı sınırlarını güvenceye alıp, Alman tehdidinden kurtulduğuna inanan, Türkiye'nin dostluğuna Romanya ve Polonya'nın kendisiyle işbirliğine yanaşmadığı Nisan ayındaki kadar ihtiyaç duymayan Sovyetler Birliği, Eylül ayındaki görüşmelerde kesin olarak Boğazlarla ilgili taleplerini dile getirmeye karar vermişti (American Embassy, 1959). Almanya'yı memnun etmek için Yahudi Litvinov'un yerine Dışişleri Bakanlığı'na getirilen Vyacheslav Molotov, 26 Eylül'de yapılan ilk toplantıda Türk, İngiliz ve Fransız ittifak uzlaşısının maddelerini öğrenmeye çalıştı. Almanlarla anlaşmış olan Sovyetler'in asıl endişesi İngiliz ve Fransız savaş gemilerinin Boğazlardan geçerek Karadeniz'e girip giremeyeceğidir (BCA, 1939: 30100.231.560.10). Sovyetler ile anlaşmış olan Berlin, Montrö'nün revize edilip, Boğazların İngiliz, Fransız gemilerine kapatılmasını desteklemeye başlamıştır (Macfie, 1989:240).

Bu toplantıda Molotov, Boğazlar konusunda çok fazla detaya getirmekten kaçınmış, görüşme süresince nabız yoklamıştır. Fakat, toplantı sonunda gayet sıradan bir iş yapıyormuş gibi Saraçoğlu'nun eline bir kağıt vererek incelemesini istedi. Saraçoğlu, kâğıdın mahiyetini sorunca, Montrö ile ilgili olduğu yanıtını verdi. Saraçoğlu gerek kâğıdı almayı gerekse Montrö'yü

tartışmayı kesin bir dille reddetti (Erkin, 1968:140). Böylece ilk gün görüşmeler krizle bitmiş oldu.

Bizzat Stalin'in katılımıyla 1 Ekim'de gerçekleştirilen ikinci görüşmede, Stalin Sovyetler'in asıl amacını açıkladı. İki Devlet arasında yardım paktı yapılabilmesi, Türkiye'nin Boğazları Sovyet gemilerine açıp, diğer devlet gemilerine kapatması ya da geçişe izin verecekse Sovyetler'den görüş, diğer bir ifadeyle izin alması şartına bağlıydı. Belirtilen amaca yönelik gizli bir protokol yapılması öneriliyordu. Böyle bir talebin kabul edilmesi olanaksızdır. Bu durumda Montrö ile elde edilen irade ve yetkiler, Sovyetlerle paylaşılmış olacak, diğer taraf devletlerin itirazları hatta düşmanlıkları Ankara'nın üzerinde odaklanacaktı. İttifak paktına en azından Türkiye saldırıya uğrarsa Boğazlar savunmasının ortak yürütüleceği maddesinin eklenmesi isteniyordu. Asi Vali Mehmet Ali isyanlarının zorlamasıyla 1833 yılında elde edilen geçiş serbestisi ve haklar Ruslar için saplantı haline gelmişti. Nitekim kendisinden önceki selefleri ile benzer şekilde Stalin, 106 yıl sonra Türkiye ile Hünkâr İskelesi Antlaşması'na benzer bir antlaşma imzalamak arzusundaydı.

Türk-Rus ilişkileri böylece bir kez daha dünyayı tarih döngüsünde yaşanmış en esaslî felaket olacak büyük savaşın başlangıç günleri yaşanırken Boğazların derin sularında çıkmazla karşı karşıya kaldı. Görüşmeler esnasında Sovyet muhatapları Saraçoğlu'na; "İngiltere ve Fransa ile ittifak antlaşması yaparak tedbirsiz davranıyorsunuz; [tarafımızdan] size verilen öğütleri dikkate almazsanız sonra pişman olabilirsiniz" diyerek Türkiye'yi üstü kapalı tehdit etti (BCA, 1946: 30100.101.623.03). Sovyetler, batı sınırlarını garanti altına almanın sağladığı özgüvenle Türkiye'nin İngiltere'nin başını çektiği Batı Bloku ile ilişki geliştirmeyerek kendi politikaları doğrultusunda hareket etmesini istiyor hatta bu isteği egemen eşit ilişkileri hiçe sayarak dayatıyordu (Sturmhöfel, 1955:133).

Stalin tarafından önerilen 11 maddelik gizli protokolün tamamı yardım paktiyle ilgili esaslı bir hüküm içermeksizin Montrö'nün Sovyetler lehinde tekrar düzenlenmesiyle alakalıdır. Türkiye, barış ve savaş zamanlarında Boğazlardan savaş gemisi geçişine izin vermeden önce Sovyetlere danışacak, sahil dar olmayan devletlerin insani amaçlı savaş gemileri Karadeniz'e sokulmayacak, Sovyet denizaltıları Boğazlardan geçebilecek, Sovyetler üç gün değil bir gün önceden bildirim yaparak savaş uçaklarını Boğazlardan geçirebilecek, Boğazlar geçiş rejimi Sovyetler'in bilgisi olmadan değiştirilemeyecekti. Nasıl 1914 yılı Ağustos ayında Goben ve Breslau'nun Çanakkale Boğazı'ndan içeri girmesine izin verilerek geleneksel kapalılık ilkesi Kaide-i Kadim ortadan kalkmış idiyse; aynı şekilde 1939 yılı Eylül

ayında Stalin'in tekliflerinin kabul edilmesi durumunda Montrö, Türkiye'nin rızasıyla yürürlükten kaldırılacaktı.

Saraçoğlu'nun itirazı karşısında Stalin, müzakereleri kesmeyip, isteğini sonraki toplantılarda farklı şekil ya da isimler altında gerçekleştirmek için kısmen geri adım atarak diplomatik manevra yaptı. Stalin, Türkiye'yi Batı Bloku'ndan kopararak Sovyet-Alman eksenine sokmak, böylece Boğazları istediği gibi kontrol etmek amacındadır. Nitekim görüşmelerde pakta Alman ihtiyatı kaydının konulmasını istedi. Bu durumda, Almanya Türkiye'ye saldırırsa Sovyetler'in yardım mecburiyeti olmayacaktı. Saraçoğlu ve Türk heyeti, Moskova'da buldukları dört hafta süresince opera, tiyatro, turistik yerler gezdirilerek Sovyet isteklerine razı edilmeye çalışıldı (Sokolnicki, 1950:17-18).

Gidişatın farkında olan Ankara, Sovyet isteklerini kabul edilebilir bulmuyordu fakat bu devletle de köprülerin hemen atılması istenmiyordu. Üçüncü toplantı, uzun bir aradan sonra, 14 Ekim'de Molotov ile Saraçoğlu arasında yapıldı. Son toplantıdaki görüşmeler olumlu seyrederken, Molotov'un yine Boğazlar meselesini ve 1 Ekim'deki talepleri farklı biçimlerde gündeme getirmesiyle, uzlaşma olanağı ortadan kalktı. Molotov, 14 Ekim oturumunda, Saraçoğlu tarafından Sovyet siyaset adamı da olan Mareşal Voroşilov'a 13 Ekim'de gerçekleşen nezaket ziyareti esnasında Saraçoğlu'nun Mareşal'e, "Türk Hükümeti Montrö'nün tadiline taraftır" dediğini söyledi (Erkin, 1989:146-147).

Molotov'un bu son manevrası büyük olasılıkla ya diplomatik teamüllere uymayan bir kasıt ya da tercüme hatasıdır. Saraçoğlu, söz konusu ifadeyi kesin bir dille reddetti. Bunun üzerine Molotov, Montrö'nün Sovyetler lehine kullanılacağı şeklinde bir beyanat verilmesini istedi. Bu teklif de kabul edilmedi. Nitekim çok taraflı uluslararası bir antlaşma ya da sözleşmenin iki taraf arasında diğer imzacıların rey ve onayları alınmadan tadil edilmesi ne antlaşmalarla ilgili teamül hukukuna ne de pacta sunt servans ilkesine uyan bir durum değildi. Montrö, Boğazları ticaret gemilerine mutlak açık uluslararası bir su yolu haline getirmiş fakat aynı zamanda Türkiye Boğazlar'da uluslararası hukuk ile tescillenmiş yetkilere sahip olmuştu. Sovyet istekleri Montrö'nün içeriğini boşaltmakta, Türkiye'nin kazanımlarını anlamsızlaştırmaktaydı.

Ertesi gün Ankara, Saraçoğlu'na Boğazlarla ilgili hiçbir talebin kabul edilmemesi talimatını gönderdi. Molotov, 16 Ekim'de yapılan son toplantıda üstü kapalı bir şekilde Boğazlar geçiş rejimindeki Sovyet istekleri karşılansın ilerleme sağlanamayacağını belirtti. Sovyetler, ilk günkü taleplerini daraltmış, şekil olarak değiştirmişlerdi. Fakat istekleri

halen aynıydı (Cumhuriyet, 18 Ekim 1939:1). Türkiye'nin savaşan ya da yakın savaş tehdidi altında Boğazları kapatma hakkını düzenleyen 20 ve 21. maddelerinin Sovyetler'e danışılarak uygulanması isteniyordu. Diğer bir ifadeyle Sovyetler isteyince Boğazlar kapatılacak, sadece Sovyetler'in izin verilmesine rıza gösterdiği gemiler Boğazlardan geçebilecekti (Erkin, 1989:148-149).

Rus tekliflerinin kabulü halinde, Boğazlar Sovyet isteğiyle kapatılacağı için Türkiye'nin iki müttefiki İngiltere ile Fransa'nın, Romanya ve Polonya'ya verdikleri güvenlik garantisi kâğıt üzerinde kalmaktan başka işe yaramayacaktı. Zira bu iki devlete karadan yardım ulaştırılması Mihver Devletleri'nin Balkanlar'daki varlığı nedeniyle hemen hemen olanaksızdı. Bu durumda Karadeniz bir Rus Gölüne dönecekti. Türkiye, MC Misaki'na göre saldırıya uğrayıp yardım isteyen devlete destek için MC tarafından gönderilecek gemilere bile Boğazları açamayacaktı. Sovyetler, Karadeniz'de istedikleri gibi davranacaklar, fakat güneyden herhangi bir taarruza da uğramayacaklardı. Böyle bir uygulama Türkiye'nin Sovyet uydu devletler sistemine katılması gibi kabul edilemez bir sonuç vermeye açıktır.

Devletlerin egemen eşit statüsünü hiçe sayan beklenmedik ve anlamsız istekler karşısında uzlaşma zemini kalmadığını gören Saraçoğlu nihai toplantının yapıldığı 16 Ekim'de Boğazlarla ilgili bütün talepleri reddederek Moskova'dan ayrıldı (TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 1, 1939). Böylece 1798-1805 seneleri arasında gerçekleşen yedi yıllık dostluk dönemi sonrasında olduğu gibi, 26 Eylül-16 Ekim 1939 tarihleri arasındaki Moskova görüşmeleri sonrasında, Türk-Rus ilişkilerindeki 18 yıllık uzlaşma ve dostluk dönemi fiilen sona erdi. Boğazlar bir kez daha temel anlaşmazlık meselesi haline geldi. Daha önce paraf edilmiş olan Türk-İngiliz ve Fransız İttifak Antlaşması, Saraçoğlu Sovyetlerle anlaşmamış bir şekilde Moskova'dan dönüş yolundayken, 19 Ekim'de imzalandı. İngiltere ve Fransa Eylül başında resmen savaşa girmişti (Milliyet, 3 Eylül 1939:3).

İki devlet, savaşa girdikten hemen sonra, 22 Eylül tarihinden itibaren Balkanlar'dan aşağı işgalini genişletecek Alman Ordularının Türk Boğazları ve Akdeniz'e inmesini engelleyebilmek için Selanik ya da İstanbul'da üs kurup iki bölgeden birisine kuvvet yerleştirmeyi ele aldılar. Ankara'nın katılımı ya da resmi onayı olmadan birkaç kez yapılan toplantılar sonrasında, Selanik'te üs kurmanın önemli sorunlara neden olabileceği görüldü. Fransız Başbakanı Eduard Daladier Boğazların korunabilmesi amacıyla İstanbul'da üs kurulmasını istiyordu. Bunun için Ankara'nın tutumu önemliydi ve ön izin gerekiyordu. Bu nedenle Moskova'da Saraçoğlu ile Sovyetler arasındaki görüşmelerin neticesinin beklenmesine karar verilmişti. Moskova

görüşmeleri başarısızlıkla sonuçlandıktan sonra Müttefikler Yüksek Harp Konseyi tarafından, 19 Aralık'ta yapılan toplantıda Boğazların mutlaka kontrol altında tutulması gerektiğine, Alman gücü nedeniyle İtalya'nın tarafsızlığının garanti edilmeden İstanbul yakınında üs kurulamayacağına karar verildi (Dışişleri Bakanlığı, 1973). Böylece Türkiye, Savaş'ın başında savaştan olmak ya da Müttefiklerini reddetmek ikileminden kurtulmuş oldu.

Türkiye, İngiltere ve Fransa arasında imzalanan İttifak Antlaşması dokuz maddeden oluşmuştur: 1. maddeye göre “bir Avrupalı devletin Türkiye’ye saldırması halinde İngiltere ve Fransa ellerindeki bütün kuvvetlerle Türkiye’nin yardımına koşacaktı”. Bu madde uyarınca Türkiye’ye karşı bir Sovyet ya da Balkan devleti saldırısı halinde İttifak Antlaşması yürürlüğe girmeyecekti. 2. maddeye göre “savaşın Akdeniz’e yayılması durumunda imzacı taraflar birbirine yardım edecekti”. Bu madde büyük oranda İtalyan saldırganlığına karşı konulmuştu. 3. madde, İngiltere ve Fransa’nın Yunanistan ile Romanya’ya verdikleri taahhütlerin yerine getirilmesini düzenliyordu: “Bu iki devlet saldırıya uğrarsa Türkiye, taahhütlerini tutmaları için İngiltere ve Fransa’ya yardım edecekti”. 4. maddeye göre, bu Antlaşma dışındaki bir harp durumunda Türkiye tarafsız kalacaktı. Antlaşmanın diğer maddeleri ileride oluşabilecek yeni durumlarda istişare ve takınılacak tutumu belirlemekteydi. Antlaşma ekindeki protokol ile Türkiye, uygulama esnasında Sovyetlerle hiçbir şekilde karşı karşıya gelmemeyi garanti altına almıştı (TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 1, 1939). İngiltere ve Fransa Boğazları Mihver kullanımına kapattığı, Balkanlar’daki olası askeri harekâta ise kendi kullanımına açacağı için Antlaşmadan çok memnundular. Fransız matbuatı, Antlaşma ile Boğazlarda, Almanya-Fransa sınırındakine benzer bir Maginot Hattı oluşturulduğunu yazmıştır (TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 2, 1939:2-3).

Savaş başladığında Boğazların korunmasından ve güvenliğinden Türkiye sorumludur. Boğazlardan deniz üstü savaş gemisi geçişinin durdurulması çok fazla problem olmasa da, denizaltı geçişlerinin engellenmesi önemli bir sorundu. İngiltere, Montrö’nün geleceğini ve uluslararası ilişkilerdeki etkisini, Türkiye’nin tutum ve uygulamalarının belirleyeceğini düşünüyordu. II. Dünya Savaşı başladıktan hemen sonra olası izinsiz denizaltı geçişini engelleyebilmek için İngiltere’ye Boğazlar ve İzmit Körfezi’ne Indicator Loop (Dinleme ve İhbar İstasyonları) kurdurulmuştu. Savaş döneminde çok sayıda İngiliz subay Boğazlar ve Marmara’daki limanlar ile İskenderun ve Mersin limanlarında müdafa tedbirlerinin alınmasında aktif olarak görev yapacak, İngiliz subayların yasak bölgelere girmelerine izin verilecektir (BCA, 1941: 3018.01.02.94.17.8).

Türk Ordusu gerek deniz, gerek hava gerekse kara güçleri teknolojik gelişmelerin gerisinde kalmış bir durumdaydı. İngiltere ile ittifak kurulan 1939 yılı Mayıs ayı sonrasında ordunun durumunu analiz eden İngiliz istihbarat raporları Boğazlardaki savunma sistemlerinin iyi durumda, fakat silahların geri ve yetersiz olduğunu tespit etmiştir. Buna paralel olarak Türk Donanması da Boğazları bile savunabilecek güçte değildi. Mayıs ayında Türk Ordusu toplam 300.000 askerden oluşuyordu: 125.000 asker Trakya'ya; 25.000 Çanakkale; 30.000 Antalya-Mersin-İzmir sahiline yerleştirilmişti. Bu dönemde kuzeyden ve Boğazlardan saldırı geleceği hesaplanarak bu doğrultuda kuvvet planlaması ve kaydırması yapılmıştı (Millman, 1996:38-41). Savaş başladığında Türkiye, sayısı 1 milyona yakın Orduyu silahaltına çağırırdı. Bu dönemde toplam nüfus 17 milyondur. 300 bin nüfuslu Hatay'ın katılımıyla toplam nüfus 17.5 milyona yaklaşmıştır (TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 2, 1939).

İstanbul ile Boğaziçi havadan gelebilecek saldırıya karşı direnebilecek herhangi etkili bir savunma silahından yoksundu. Bu durumda Alman, İtalyan ortak güçleri İstanbul'u havadan bombalayarak kolaylıkla savaş gemileriyle Boğazlara girebilirlerdi. Yaklaşık 1 milyon nüfusu olan şehir büyük oranda ahşap evlerden oluşuyordu. Olası geniş çaplı bir bombardımanda tamamen yanıp kül olabilirdi. Donanma, 9 denizaltı, 12 torpido, 14 diğer sınıftan gemiden oluşuyordu. Mayın tarama ve serme gemileri dahil 30 diğer alt sınıf savaş gemisi vardı. Türkiye'nin sahillerinin uzunluğuyla Boğazların güvenliği dikkate alındığında tüm Donanma araçlarının sadece Boğaz giriş ve çıkışını etkili şekilde savunmasının bile zor olduğu açıktır (NARA, RG. 165, Ent. 77, Box 3053).

Boğazlar Almanya için de önemlidir. Türkiye'de daha önceki yıllarda görev yapmış olan Alman subayları da, Trakya'nın acilen tank ve top manileriyle tahkim edilmesini, iki zırhlı tümenin bu bölgeye kaydırılmasını, en iyi komutanların burada görevlendirilmesini, hava kuvvetlerinin güçlendirilmesini tavsiye etmişlerdi (ATASE, 1939: 1.063.2). Bu tespitler çok yerindeydi zira Türkiye'ye Sovyetler dışında bir devletten yöneltilecek olası saldırının ya güneyden Çanakkale'den doğrudan Boğazlara, ya batıdan Trakya üzerinden Boğazlara ya da her iki cepheden birlikte yine Boğazlara yönelik olacağı tarihsel tecrübelerle sabittir. Bu durumda savunmanın en çok önem verilmesi gerekli ve aynı zamanda en zayıf kısmı Boğazlardı.

Olası Alman tehdidi, İngiltere tarafından dikkatle değerlendirildi. İngiltere, Montrö'de razı olduğu yeni rejim doğrultusunda Boğazların gerek güney gerekse kuzey her iki girişinin savunmasının güçlendirilerek düşman geçişinin engellenmesi için gerekli desteğin Türkiye'ye sağlanmasına karar

verdi (NARA, RG. 165, Ent. 77, Box 3040). Paradoksal olarak, I. Dünya Savaşı'nda Boğazları geçmek için on binlerce kayıp vermeyi göze alan İngiltere sadece 25 yıl sonra Boğazların geçilmemesi bütün olanaklarını seferber etmiştir. II. Dünya Savaşı başlamadan hemen önce, Montrö'nün 18. maddesi uyarınca Karadeniz'e sahildar devletler savaş gemilerinin toplam tonajını Türkiye'ye bildirdiler. Rapordaki bilgilere göre son bir yılda Karadeniz'deki Sovyet gemi sayısı artmıştı (BCA, 1939: 30100.63.424.23).

Dönemin Amerikan arşiv vesikaları, savaşın ilk yıllarında Karadeniz'den Boğazlara bir saldırının olası olduğunu göstermektedir. Almanya'nın Balkanlar'dan aşağı inerek Karadeniz'de yeterli deniz gücü oluşturabilmesi halinde Akdeniz'e çıkabilmek için Boğazlara saldırması beklenebilecek bir durumdur. Nitekim Almanya, Avusturya ve Çekoslovakya'yı ilhak ettikten sonra yukarı Tuna havzasının kontrolünü ele geçirmiş, 23 Mart 1939 tarihinde Romanya ile imzaladığı Ticaret Antlaşması delaletiyle Aşağı Tuna'da Alman gemilerinin kullanabileceği depolar kurarak kendisi için bir serbest bölge oluşturmuştu (Erkin, 1989:137). Bu durum savaş başlamadan birkaç ay önce Almanya'nın fiilen Karadeniz'e inip, Boğazları kuzeyden tehdit edebilmesi anlamına geliyordu.

Amerika, 1941 yılı sonuna kadar II. Dünya Savaşı'nın savaşmayan taraf devletidir. Şöyle ki ABD de, savaşın ilk iki yılında, Türkiye gibi Müttefikler safında yer almış, İngiltere'yi askeri ve ekonomik açıdan desteklemiş fakat Japonya'nın 7 Aralık 1941 tarihindeki Pearl Harbour saldırısına kadar aktif olarak savaşa katılmamıştır. Buna karşın Türkiye'de görevli ABD askeri ataşe ve istihbarat elemanları Türk ordusunun birlik kaydırma, asker konuşlandırma ve askeri ekipman yerleştirme hareketlerini İngilizler ile iş birliği içinde yakından takip ederek, detaylı dökümlerle Washington'a raporlanıyordu. Amerikalı görevlilerin özellikle Boğazlar bölgesindeki birliklerin, Donanma araçlarının, her iki çıkıştaki topların ve hava savunma olanaklarının durumunu gösteren detaylı yerleşim sayı ve sınıflarını belirten vesikalar düzenleyip, raporlarını üst düzey Türk subayların isimleri ve haritalarla daha anlaşılır hale getirmeleri dikkat çekicidir (NARA, RG. 165, Ent. 77, Box 3053).

Teknik yetersizliklere karşın gerek Sovyetler gerekse Almanlar ya da İtalyanlardan gelebilecek saldırı ihtimallerine karşı elden gelen hazırlıklar yapıldı. Daha önce de belirtildiği gibi Türk Ordusunun elindeki silahlar ve harp malzemesi büyük oranda I. Dünya Savaşı döneminden kalmıştı. İki savaş arası dönemde geliştirilen modern silahlar karşısında eldeki mevcutlar işe yarar durumda değildi. Mihver orduları Balkanlar'dan Yunanistan'a doğru yürüdüğünde; işgalcilerin ilerleyişini yavaşlatabilmek amacıyla

Yunanistan'daki bazı köprüler dahil Trakya'daki köprüler havaya uçuruldu. Ordu, sınır boyundan savunması kolay hatta doğru geri çekildi (BCA, 1946: 30100.11.65.2).

ABD'nin Ankara Büyükelçiliği 1940 yılı Mart ayında, Türkiye'nin Balkan Antantı doğrultusunda saldırıya uğrayan Antant üyesi Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya'ya askeri yardım sağlamakta tereddüt etmeyeceğini rapor etmiştir. Balkan Antantı sayesinde Bulgaristan ile Yugoslavya arasında kurulup, Balkanlar'dan Adriyatik'e uzanacak olası revizyonist blokun engellenmesi amaçlanıyordu (NARA, RG. 165, Ent. 77, Box 3039). Savaşın başladığı yılda Milli Savunma Bütçesinin artırılmasına karar verildi. Böylece, ordunun çağın gerisinde kalmış silah ve teçhizatları yenilenebilecektir. Savunmaya ayrılan toplam bütçe 1938-1939 yılları arasında 101.232.004£ (yaklaşık 80.985.600\$) idi.

Savaşın başından itibaren Türkiye, savaşan olmadığı fakat yakın savaş tehdidi altında bulunduğu için Boğazlar savaşan devletlerin savaş gemilerine kapatıldı. Eylül ayında İngiltere tarafından Polonya'ya gönderilen mühimmatın Boğazlardan geçişine izin verildi. Geçiş sivil gemilerle yapıldı. İşgal esnasında Polonya Merkez Bankası'ndaki altın, işgal sonrasındaki yıl içinde ise Polonya askerlerinin önemli bir kısmı ve Polonya hava kuvvetlerine ait askerler Türkiye'nin izniyle Boğazlardan gemilerle geçerek Fransa ve İngiltere'ye gidebildi. Bu geçişler de sivil gemilerle yapıldı. İtalya, 1940 yılında Polonya asker ve havacılarının Fransız gemileriyle Beyrut'a nakliyesini protesto etti. Bunun üzerine Ankara, Müttefik güçlerine uygulanacak bütün kısıtlama ve yasakların eşit şekilde Alman ve özellikle Boğazlardan geçen İtalyan gemilerine de uygulanacağı cevabını verdi. Bunun üzerine İtalya protestosundan vazgeçti (Sokolnicki, 1950:23).

İngiltere ve Fransa, 1940 yılı Ocak ayında, Almanya'nın eline geçmemesi için Sovyetler'in Bakü'deki petrol kuyularını ve tesislerini bombalamaya karar verdi. Türkiye, Sovyetlerle kendisini çatışmaya sokacak bu operasyona sıcak bakmadığından plandan vazgeçildi. Buna karşın Sovyetler fiiliyata geçmeyen teşebbüsten haberdar oldu. Moskova bu fırsatı kullanarak Türkiye'yi emperyalistlere yardım etmekle suçladı (Knight, 1977:245). Türkiye'yi işgalcilere yardımla suçlayan Sovyetler Savaş'ın ilk iki yılında Almanya'ya önemli miktarda hammadde katkısı sağlamıştır (Churchill, 1950:231-232).

Türkiye, II. Dünya Savaşı'nda büyük oranda Boğazlara sahip olduğu, Boğazların kapalılığı gerek Müttefikler gerekse Mihver için diğeri lehine açık olmasına tercih edildiğinden savaşan olmama durumunu muhafaza edebilmiştir. Buna karşın Boğazları kontrol ediyor olmak Savaş süresince Türkiye'nin karşısına çok sayıda güvenlik sorunuyla birlikte esaslı tehditleri

de getirmiştir. Boğazlar sadece savaşın başında ya da devamında değil savaş sonrası düzenin kurulmasında da Türk dış politikasını doğrudan şekillendirici bir rol oynayacaklardır.

5. SONUÇ

Boğazların mutlak egemenliğine sahip olmak büyük güçlerin tarihsel olarak izlediği önemli politikaların başında gelmektedir. Özellikle Karadeniz'in egemenliğini elde etmek isteyen Rusya için bu amaç elde edilmesi gereken bir ideal olarak görülmüştür. Karadeniz'in anahtarı olan Boğaza sahip olmayacak ise bu durumda en azından kontrol edebilme anlayışı Rusya'nın Karadeniz dış politikasını şekillendiren önemli unsurlardan biri olmuştur. Bunu gerçekleştirmek içinde Karlofça Antlaşması'nın koşulları, Kırım Savaşı'nı ve İkinci Dünya Savaşı öncesi kaos ortamını değerlendirilmesi gereken fırsatlar olarak görmüştür.

Savaş ortamında Türkiye Cumhuriyeti yöneticileri Avrupa'daki güç mücadelesinin paydaşı olmaktan kaçınarak ulusal güvenliklerini önalanda tutmuşlardır. Örneğin Karadeniz Bölgesi'nde Rusların tek egemen güç ve Boğazlar üzerinde hak sahibi olmasını engellemeye çalışırken aynı zamanda 1937 yılında Doğu Akdeniz'in güvenliğinin sağlanmasında ortaklık yapılması kararlaştırılmıştır.

Türkiye'nin Boğazlara sahip olması onun güvende olduğu anlamına gelmemektedir. Bilakis tehlikelerin de odağında olduğunu göstermektedir. Stalin'in saldırgan politikalarına önlem almak için İngiltere ile Türk deniz kuvvetlerini güçlendirmek için antlaşmalar yapılmış ve ulusal savunma gücü arttırılmaya çalışılmıştır.

Atatürk gerçekçi bir devlet adamı olarak 1937 yılında Almanya ve İtalya'nın saldırgan dış politikaları sonucunda Balkanlar'a sığıracak çatışmaların Boğazları etkileyeceğini öngörmüş ve buna göre hazırlık yapılması talimatını Türk dışişleri bakanına vermiştir. Bunun sonucunda Balkanlar'da Balkan Antantı adıyla ittifak kurulmuştur. Türkiye, İran, Irak ile Afganistan arasında 1937 senesinde imzalanan Sadabad Paktı ile askeri işbirliklerin temelleri atılmıştır. Böylece batı ve doğu sınırlarında güvenliğinin sağlanması hedefleniyordu.

Montrö'ye karşı çıkan ama ne istediğini tam olarak söylemeyen Almanya özel olarak kendisine Boğazlarda ayrıcalıklar tanınmasını eğer bu gerçekleşmiyorsa Boğazların mutlaka tarafsız olmasını istemekteydi. Ayrıcalık tanınması Birinci Dünya Savaşı'ndaki gibi Rus gemilerinin bombalanması anlamına geleceği ve Türkiye'nin yine kendi inisiyatifi dışında savaşa katılacağı anlamına gelmekteydi. Bu bakımdan tarihsel olguların o

dönemin koşullarına uygun biçimde yorumlanması sonucunda Almanya'ya herhangi bir ayrıcalık tanınmamış ve mevcut koşulların kendisi için de geçerli olduğu belirtilmiştir.

İngiltere ve Fransa'nın tarihsel olarak Boğazlar üzerinde kimi ayrıcalık elde etme istekleri bilinmektedir. Bu bir bakıma emperyalist politikalarını devam ettirmeleri içinde jeopolitik bir zorunluluktur. Bunun için Osmanlı Devleti'nin veya Türkiye Cumhuriyeti'nin Boğazlardaki hükümranlık hakkına saygı gösterme hususunda hep temkinli davranmışlardır. Ancak İkinci Dünya Savaşı sırasında Alman ve İtalyan yayılmacılığı karşısında Boğazın onların eline geçeceği veya Rus etkisinin artacağı düşüncesi onları tedirgin etmiş ve Boğazların statüsünün tarafsız olması ve Türkiye Cumhuriyeti'nin hükümranlık hakkını desteklemeye mecbur kalmışlardır.

Türkiye Cumhuriyeti İkinci Dünya Savaşı koşullarında dünyanın ve bölgenin durumunu gerçekçi biçimde değerlendirerek ona uygun politikalar geliştirmiştir. Özellikle Atatürk'ün gerçekçi kişiliği ve koşulları ulusal çıkarları ön plana alarak değerlendirmesi ve bunu uluslararası ilişkilere uygulaması Boğazlar politikasının başarılı olmasını sağlamıştır.

Boğazlar yalnızca Karadeniz'in güvenliğini sağlayan su yolları değildir. Bunun ötesinde uluslararası sistemin istikrarına katkı sağlayan önemli kesişim noktasıdır. Bu bakımdan Boğazlar tarihsel süreç içinde Asya ve Avrupa'nın birleşim noktası olarak bu geniş bölgenin istikrarı için anahtar bir rol üstlenmektedir.

6. ÇIKAR ÇATIŞMASI BEYANI

Yazarlar Arasında Çıkar Çatışması Bulunmamaktadır.

7. MADDİ DESTEK

Bu çalışmada herhangi bir fon veya destekten yararlanılmamıştır.

8. YAZAR KATKILARI

İK: Fikir;

MA: Tasarım;

MA, İK: Denetleme;

MA, İK: Kaynakların toplanması ve/veya işlemesi;

MA, İK: Analiz ve/veya yorum;

MA, İK: Literatür taraması;

MA, İK: Yazıyı yazan;

MA: Eleştirel inceleme

9. ETİK KURUL BEYANI VE FİKRİ MÜLKİYET TELİF HAKLARI

Çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir

10. KAYNAKÇA

- Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, (07.12.1939). II. Dünya Savaşı Koleksiyonu, Belge No: 1.063.2.
- Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı. (1939). II. Dünya Savaşı Koleksiyonu, [?]/Belge No: 1.004.44.
- Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı. (1939). II. Dünya Savaşı Koleksiyonu, [?]/Belge No: 1.004.2-4.
- Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı. (20.03.1939). II. Dünya Savaşı Koleksiyonu, Belge No: 3.022.1.
- Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı. (21.04.1943). II. Dünya Savaşı Koleksiyonu, Belge No: 6.127.1.
- Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı. (23.02.1939). II. Dünya Savaşı Koleksiyonu, Belge No: 1.156.2
- Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı. (26.06.1939). II. Dünya Savaşı Koleksiyonu, Belge No: 3.024.1.
- Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı. (26.06.1939). II. Dünya Savaşı Koleksiyonu, Belge No: 3.024.2.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. (01.03.1941). 3018.01.02.94.17.8
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. (02.11.1939). 30100.63.424.23.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. (06.04.1946). 30100.11.65.2.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. (11.02.1941). 30100.219.476.13.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. (11.05.1939). 030.10.219.476.9.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. (11.05.1939). 30100.219.476.9.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. (1946). 30100.101.623.03.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. (22.02.1943). 30100.219.476.16
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. (27.07.1939). 30100.231.560.10.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. (30.09.1937). 3018.01.02.79.83.001
- FO371/59231, R 17969/6/44. The Bosphorus and the Dardanelles, 6 January 1947.
- FO 371/20066, Confidential despatch No. 98 from Mr. G. Furlonge to Secretary of State for Foreign Affairs, 23 October 1936.
- FO 371/20848, Confidential despatch No. 2 from Mr. G. MacKereth to Secretary of State for Foreign Affairs, 5 January 1937.
- Rapport Annuel sur le Mouvement des Navires A Travers les Détroits et des Aécronefs Civils Entre la Méditerranée et la mer Noire, Deuxieme Année, Janvier 1939. Başvekalet, Ankara. s. 11-13.
- TBMM Zabıt Ceridesi, İçtima Senesi: 11, Cilt: 2, 12 Mayıs 1939, ss.70-72.
- TBMM Zabıt Ceridesi, İçtima Senesi: 3, Cilt: 1, 8 Kasım 1939, ss.18-20.

- TBMM Zabıt Ceridesi, İctima Senesi: 33, Cilt: 2, 30 Haziran 1939, ss.433-434.
- TBMM Zabıt Ceridesi, İctima Senesi: 45, Cilt: 1, 7 Nisan 1937, ss. 24-25.
- TBMM Zabıt Ceridesi, İctima Senesi: 77, Cilt: 2, 18 Eylül 1937, ss. 339-346.
- The National Archives and Records Administration (NARA), Records of the War Department General and Special Staffs, RG. 165, Ent. 77, Box 3040.
- The National Archives and Records Administration (NARA), 767.68119, Political Relations of States, Régime of the Straits, Minutes of the Montreux Conference, February 26, 1937.
- The National Archives and Records Administration (NARA), List of Naval Auxiliary Vessels, Navy Department, January 15, 1938. 767.68119/992.
- The National Archives and Records Administration (NARA), Records of the War Department General and Special Staffs, RG. 165, Ent. 77, Box 3053.
- The National Archives and Records Administration (NARA), Records of the War Department General and Special Staffs, RG. 165, Ent. 77, Box 3039.
- American Embassy, (1959). The Soviet Note on Berlin: US Information Service.
- Cumhuriyet, (1937, 12 Eylül). Nyon Konferansı Dünyü İctimada Kararlarını Verdi.
- Cumhuriyet, (1938, 5 Mayıs). Boğazlardaki Faaliyet Raporu Devletlere Verildi.
- Cumhuriyet, (1938, 9 Nisan). Türkiye, Hiç Bir Haricî Nüfuza Kapılmaz!.
- Cumhuriyet, (1939, 22 Mayıs). Türk-İngiliz Karşılıklı Yardım Anlaşması.
- Cumhuriyet, (1939, Ekim). Moskova'da 23 Günden beri Cereyan Eden Görüşmeler Anlaşma ile Neticelenmedi.
- Milliyet, (1939, 3 Eylül). İngiltere ve Fransa Savaşa Giriyor.
- Aras, T. R, "Neler Olacaktı?," Milliyet, 13 Mart. 1971)s. 2.
- Avcıoğlu, D. (1983). Milli Kurtuluş Tarihi 1838'den 1995'e, İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Baxter, R. Ve Triska J. F. (1964). *The Law of International Waterways*, Harvard University Press: Massachusetts.
- Belenli, B. (2019). "Akdeniz'de Meçhul Denizaltı Saldırıları ve Nyon Konferansı (1937)", *Gazi Akademik Bakış*, C. 12, 163-189.
- Çomak, H. (2018). *Karadeniz Jeopolitiği*, (ed.)Hasret Çomak, Caner Sancaktar vd., Karadeniz Jeopolitiği, İstanbul: Beta Basım Yayım.
- Daver, A. "Türk-İngiliz Karşılıklı Yardım Anlaşması", *Cumhuriyet*, 22 Mayıs 1939.
- Dışişleri Bakanlığı, (1973). Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl- Montreux ve Savaş Öncesi Yılları (1935-1939), Ankara
- Dinçer, C. "Korsan Denizaltılar Yakalanabilir mi", *Cumhuriyet*, 20 Eylül 1937.

- Doll, N. (2005). *Recht, Politik und Realpolitik bei August Ludwig von Rochau (1810-1873): Eine wissenschaftsgeschichtliche Untersuchung zum Verhältnis von Politik und Recht im 19. Jahrhundert*, Frankfurt am Main: Klostermann.
- Efe, H. & Kızıl, M. (2018). Osmanlı'nın kuzey ve doğu politikası ve Rusya'nın "sıcak denizlere inme politikası" kapsamında şekillenen doğu sınırları, *KAÜİİBFD* 9(17), 297-334.
- Erkan, S. (2010). Savaş ve Barış Bağlamında XIX. Yüzyıl Uluslararası İlişkileri'nin Özellikleri. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (22), 93-115.
- Erkin, F. C. (1968.) *Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi*, Ankara: Başnur Matbaası
- Fleischhauer, J. "Die Akte Kissinger", *Spiegel Politik*, 24.04.2014 <https://www.spiegel.de/politik/deutschland/henry-kissinger-professur-an-universitaet-bonn-tuecken-der-realpolitik-a-965934.html> (13.12.2021)
- Morgenthau, H. J. (1993). *Politics Among Nations*, 7. Baskı, USA: Mcgrashill.
- Knight, J. (1997). "America's International Guarantees for the Straits: Prelude to the Truman Doctrine", *Middle Eastern Studies*, Vol. 13, No. 2.
- Koçak, C. (1991). *Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)*, Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları. XVI.
- Macfie, A. L. (1989). "The Turkish Straits in the Second World War, 1939-45", *Middle Eastern Studies*, Vol. 25, No. 2.
- Millman, B. (1996). The Turkish Armed Forces on the Eve of the Second World War: The British View, *Turkish Studies Association Bulletin*, 20(1).
- Müller, K. (2007). *1866: Bismarcks deutscher Bruderkrieg: Königgrätz und die Schlachten auf deutschem Boden*, Graz: Ares-Verlag,
- Öke, M. K. (1991). *Ermeni Sorunu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Schubert, K. Ve Klein, M. (2018). *Das Politiklexikon: Realpolitik*, Das Politiklexikon. 7. aktual. u. erw. Aufl., Lizenzausgabe Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung.
- Sokolnicki, M. (1950). *The Turkish Straits*, Beirut.
- Şapolyo, E. B. (1959). *Gazi Osman Paşa ve Plevne Müdafası*, İstanbul: Türkiye Yayınevi,
- Sturmhöfel, H. (1955). Die Türkei Und Die Sowjetunion 1939-1954. *Osteuropa*, 5(1), 21-33.
- Von Rochau, August L. (1853). *Grundsätze der realpolitik: angewendet auf die staatlichen zustände Deutschlands*, (Vol. 2), Stuttgart: K. Göpel,
- Winston, S. C. (1950). *The Second World War*, C. II, London: Cassel & Co. Ltd.

Tarih Alanında Seçme Yazılar-VI

Editör:

Doç. Dr. Yunus Emre Tansü

 ÖZGÜR
YAYINLARI

ISBN 978-975-447-800-6

9 789754 478006